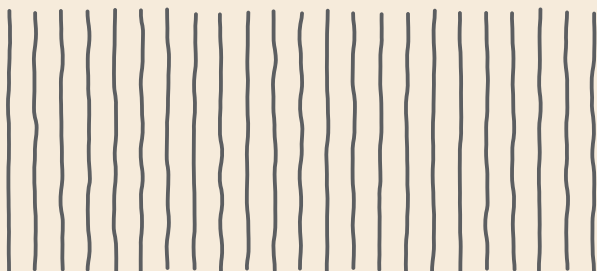
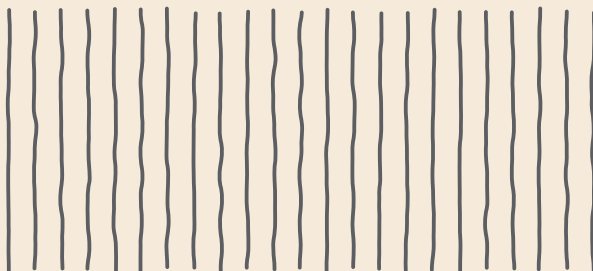
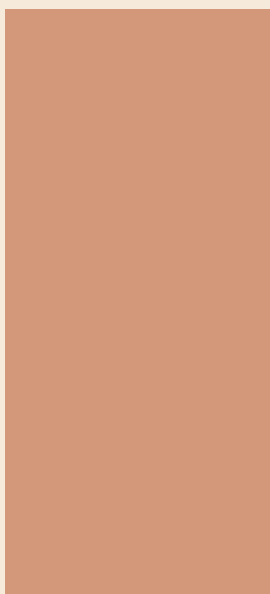
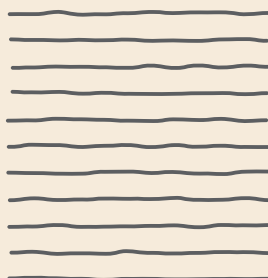
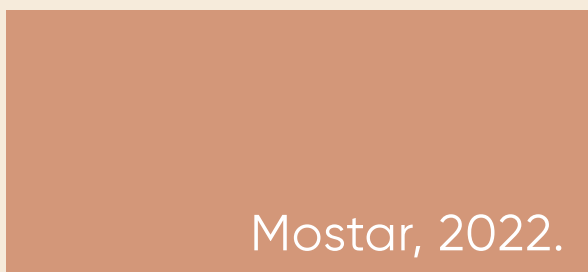

POLIVALENTNOST LATINSKOG JEZIKA U BOSNI I HERCEGOVINI

SPECIFIČNOST
LATINITETA
U HERCEGOVINI

LUCIANA BOBAN
JOSIP GRUBEŠA
JELENA JURČIĆ

Mostar, 2022.

Luciana Boban • Josip Grubeša • Jelena Jurčić

POLIVALENTNOST LATINSKOG JEZIKA U BOSNI I HERCEGOVINI

Specifičnosti latiniteta u Hercegovini

Nakladnik:

Sveučilište u Mostaru

Za nakladnika:

prof. dr. sc. Zoran Tomić, rektor

Autori:

Luciana Boban

Josip Grubeša

Jelena Jurčić

Grafička priprema:

Tomislav Klišanin

ISBN (on line) 978-9958-16-218-3

CIP zapis dostupan u COBISS sistemu Nacionalne i univerzitetske biblioteke BiH pod ID brojem 50239494

Luciana Boban • Josip Grubeša • Jelena Jurčić

POLIVALENTNOST LATINSKOG JEZIKA U BOSNI I HERCEGOVINI

Specifičnosti latiniteta u Hercegovini

Mostar, 2022.

SADRŽAJ

PREDGOVOR	6
UVOD	10
1. LATINITET BIH – DEFINICIJA, PODJELA, KARAKTERISTIKE	13
2. POČETCI LATINITETA BIH U KONTEKSU POČETAKA PISMENOSTI	19
3. PREGLED LATINITETA BIH PREMA VREMENSKIM RAZDOBLJIMA	24
3.1. Doba narodnih vladara	25
3.2. Doba osmanske vlasti	30
3.2.1. Latinski jezik kao diački jezik	37
3.2.2. Latinski jezik kao jezik administracije	57

3.2.3. Ostala djela na latinskom jeziku	58
3.2.4. Latinski jezik kao jezik izvornika prijevoda	65
3.3. Doba Austro-Ugarske i dviju Jugoslavija	68
4. SPECIFIČNOSTI LATINITETA U HERCEGOVINI	79
4.1. Društveno-političke okolnosti Hercegovačke kustodije i Hercegovačke franjevačke provincije	79
4.2. Pregled latiniteta u Hercegovini	83
4.2.1. Šematizmi	88
4.2.2. Latinske gramatike	122
4.2.3. Rukopisna gramatika fra Franje Ćorića	127
4.2.4. Rječnik fra Ludovika Lalića	148
4.2.5. Rhetorica fra Martina Mikulića	153
4.2.6. Teološke teze i spisi	163
4.3.7. Administrativni spisi	170
ZAKLJUČAK	187
LITERATURA	191

PREDGOVOR

Knjiga Polivalentnost latinskog jezika u BiH. Specifičnost latiniteta u Hercegovini stavila je pred sebe više ciljeva: upoznavanje znanstvene i šire javnosti s latinitetom u BiH kao nedovoljno istraženim područjem koji čini nedjeljivi dio naše kulturne bašine, predstavljanje dijela rezultata višegodišnjih istraživanja njenih autora te posvetu pokojnim prof. dr. Pavlu Knezoviću i prof. ddr. Serafinu Hrkaću, koji su svoj život posvetili istraživanju latiniteta u BiH i budućim naraštajima ostavili nova znanja i spoznaje kao temelje za daljnja istraživanja.

U kontekstu navedenih ciljeva ove knjige, a time i njenih sadržaja, kao naslov knjige Polivalentnost latinskog jezika u BiH uzet je naslov članka prof. dr. Pavlu Knezoviću iz 2013. godine, u kojem je autor dao prikaz postojećeg istraživačkog stanja funkcionalnosti latinskog jezika u Bosni i Hercegovini pružajući uvid u najbitnija djela te nudeći definiciju dotada nekorištenog termina „latinitet BiH“. Osim odavanja počasti i posvete prof. dr. Pavlu Knezoviću, naslov knjige želi naglasiti važnost istraživanja latinskog jezika u BiH kao nedjeljivog segmente naše kulturne i materijalne baštine.

Također, takav naslov odgovara širini sadržaja, jer daje pregled svih latinskih djela u BiH, uzimajući u obzir svu kompleksnost takvog pregleda u kontekstu preklapanja granica franjevačkih provincija s državnim granicama, podjelom samih provincija te regionalnim specifičnostima opusa hercegovačkih franjevacu u odnosu na opus bosanskih franjevacu, što je učinilo latinitet Bosne i Hercegovine u isto vrijeme i jedinstvenim i raslojenim.

Podnaslov knjige *Specifičnost latiniteta u Hercegovini* dodan je u čast prof. ddr. Serafina Hrkaća, koji je kao franjevac Hercegovačke franjevačke provincije bio i istraživač (bosansko)hercegovačkog latiniteta, ali i jedan od (bosansko)hercegovačkih latinista, koji je napisao neka od posljednjih djela na latinskom jeziku u BiH. Osim toga, podnaslov sugerira na naglasak kojeg knjiga želi staviti na latinitet hercegovačkih franjevacu, koji ima svoje specifične karakteristike i zakonitosti te će se osim pregleda svih latinskih djela u BiH detaljnije analizirati upravo pojedina djela hercegovačkih franjevacu latinista, kao reprezentativni uzorak i hercegovačkog i bosanskohercegovačkog latiniteta.

Svrha je ove knjige pokazati što je to latinitet Bosne i Hercegovine, koliko i po čemu je njegova definicija višeznačenjska i višeslojna te ponuditi moguća rješenja njegove definicije, podjele i metodologije istraživanja, pokušavajući oblikovati korpus funkcionalnosti latinskog jezika u Bosni i Hercegovini. Pored toga knjiga nudi povijesni prikaz događanja koje su oblikovale uvjete djelovanja i samim tim usmjeravale ruho u koje se latinski jezik preodjevalo. U skladu s gore navedenim i pojašnjenim nazivom, knjiga svoj interes usmjerava na područje Hercegovine kao i na djela hercegovačkih fran-

jevaca, s posebnim osvrtom na društveno-povijesne okolnosti u kojima su djela nastajala.

Također, ova knjiga je prilika da se bosanskohercegovački franjevci prikažu u novom svjetlu, kao autori djela na latinskom jeziku različite tematike (lingvistička djela, poezija, ljekaruše, povijesni pregledi, teološke i filozofske rasprave, putopisi). Naime, činjenica je da prva asocijacija na djelovanje franjevaca u (Bosni i) Hercegovini većini sigurno nije njihova produkcija na latinskom jeziku. Ako se uzmu u obzir teški političko-gospodarski uvjeti u kojima su od svog dolaska (13. stoljeće) pa sve do kraja osmanske okupacije živjeli i djelovali franjevci na području (Bosne i) Hercegovine, jasno je da je franjevcima na prvom mjestu bila briga za puk u najširem značenju te riječi. Međutim, ta je skrb, osim za duhovno zdravlje, uključivala i brigu za prosvjetu, obrazovanje, različite djelatnosti i ostalo što donosi svakodnevnica pa su franjevci svojoj pastvi često bili i duhovni oci, i liječnici, i agronomi, i učitelji, i savjetnici za najrazličitija pitanja. Vodeći brigu o svom narodu, franjevci su veliko značenje pridavali i sustavu školstva. Zbog teških prilika taj se sustav u (Bosni i) Hercegovini uglavnom sveo na osnovno opismenjivanje novaka u samostanima kako bi mogli svoje studije započeti i završiti u drugim zemljama – u Italiji, Mađarskoj, Austriji. Za potrebe upravo tih novaka franjevci su često sastavljali rukopisna i tiskana djela iz retorike, teologije, gramatike, filozofije. Imajući pritom kao uzore antičke i suvremene intelektualne autoritete, uspijevali su ostati dio europskoga kulturnoga kruga. Povezanost s antičkim autoritetima održala se naročito u njihovim jezikoslovnim djelima od kojih latinske gramatike čine i najveći i najvrjedniji dio.

Govoriti o polivalentnosti latinskog jezika u BiH znači podrazumijevati da je latinski jezik u BiH imao više različitih funkcija. Iako je njezina tematika još nedovoljno istražena, ova knjiga bi trebala dati skromni doprinos u izgradnji temeljnijih znanja o jednom važnom segmentu naše prošlosti i kulture, naslanjajući se na rezultate istraživanja prof. dr. Pavla Knezovića i prof. ddr. Serafina Hrkaća te otvarajući nova pitanja nekim budućim istraživanjima.

UVOD

Znam daje lako viditi dlaku utugemu oku, alie mučno usvomu.

Draghi brate fctonie natvoi nacin iztumačeno;

izcumači ti nasvoi način kako tebidrago, imilo

i dafi zdravo, i mirno, ja fam ti sluga, i brat Vazda. (Babić, 1745: 4)

Cunctae res difficiles; non potest eas homo explicare sermone. (Eccl., 1:8)

Vodeći se perspektivama navedenim u Predgovoru, a u isto vrijeme uzimajući u obzir dosta širok i ambicionazan naslov *Polivalentnost latinskog jezika u BiH* s podnaslovom *Specifičnost latinيتها u Hercegovini*, sadržaj ove knjige koncipiran je s pretpostavkom da se u isto vrijeme može dati i široka slika pristunosti latinskih djela u BiH, ali i dočarati sva specifičnost pojedinog djela, koristeći se analizom odabranog uzorka. Kao takva, knjiga može biti korisna studentima i nastavnicima Sveučilišta u Mostaru na studijskim programima iz područja humanističkih znanosti.

U prvom poglavlju pod naslovom *Latinitet BiH – definicija, podjela, karakteristike* pojašnjava se sam pojam, uzimajući u obzir svu

kompleksnost različitih oblika državnih uređenja BiH kroz povijest. Poglavlje objašnjava koliko i po čemu je definicija pojma „latinitet BiH“ višeznačenjska i višeslojna te nudi moguća rješenja njegove definicije, podjele i metodologije istraživanja, pokušavajući oblikovati korpus funkcionalnosti latinskog jezika u Hercegovini. Budući da su autori latinskih djela u BiH gotovo svi franjevci, za definiciju pojma bitan je i kontekst postojanja franjevačkih provincija, njihovih podjela i preklapanja s državnim granicama na različite načine u različitim povijesnim trenutcima. Kao trajni izazov ostaje naći način na koji se latinitet BiH može gledati kao jedna cjelina te odgovoriti na pitanje je li to moguće, odnosno je li to uopće potrebno za njegova buduća istraživanja.

U drugom poglavlju *Počeci latiniteta BiH u kontekstu početaka pismenosti* daje se poveznica prvih pismenih zapisa i latinskog jezika kao medija, što samo po sebi govori o važnosti latinskog jezika za pismenost naroda na ovim prostorima. Navodeći ključne događaje i ličnosti početaka pismenosti nudi se novi pogled na našu kulturnu povijest. Iako se ta stoljeća danas mogu činiti dalekima, svijest o njihovoj važnosti preduvjet je za razvijanje svijesti o važnost kulture i materijalne baštine pojedinog naroda.

Treće poglavlje s naslovom *Pregled latiniteta BiH prema vremenskim razdobljima* ključno je poglavlje knjige, jer daje širu sliku latinskih djela u BiH podijeljenih prema vremenskim razdobljima, ali i prema njihovoj svrsi. Referirajući se na Knezovićevu podjelu, poglavlje ima tri potpoglavlja: *Doba narodnih vladara, Doba osmanske vlasti te Doba Austro-Ugarske i dviju Jugoslavija*. Budući da je razdoblje osmanske vlasti najplodnije u pogledu djela na latinskom jezi-

ku, potpoglavlje *Doba osmanske vlasti* dijeli se na četiri naslova: *Latinski jezik kao „diački“ jezik*, *Latinski jezik kao jezik administracije*, *Ostala djela na latinskom jeziku* i *Latinski jezik kao izvorni jezik prijevoda*. Za sva djela koja se navode u poglavlju dane su samo osnovne informacije, pri čemu su neka od njih, koji pripadaju latinitetu hercegovačkih franjevaca, detaljnije predstavljena u četvrtom poglavlju.

Četvrto poglavlje *Specifičnosti latiniteta u Hercegovini*, u svrhu pojašnjavanja osnovnih karakteristika latinskih djela koje su u Hercegovini pisali isključivo hercegovački franjevci, prvo donosi pregled društveno-povijesnih okolnosti oko nastanka i djelovanja Hercegovačke kustodije (1852. – 1892.) i Hercegovačke franjevačke provincije, u potpoglavlju *Društveno-političke okolnosti Hercegovačke kustodije i Hercegovačke franjevačke provincije*. Nakon tog potpoglavlja slijedi potpoglavlje *Pregled latiniteta u Hercegovini* podijeljeno na sljedeće naslove: *Šematizmi*, *Latinske gramatike*, *Rukopisna gramatika fra Franje Ćorića*, *Rječnik fra Ludovika Lalića*, *Rhetorica fra Martina Mikulića*, *Teološke teze i spisi*, *Administrativni spisi*. U poglavlju su detaljnije predstavljena odabrana djela, koja nisu poznata ili dostupna široj i znanstvenoj javnosti.

Knjiga završava *Zaključkom* u kojem su sublimirani sadržaji svih poglavlja, uz navođenje završnih razmišljanja, otvaranje novih pitanja i perspektiva u području latiniteta u BiH.

DEFINICIJA, PODJELA, KARAKTERISTIKE

Latinitet Bosne i Hercegovine ostao je do danas nedovoljno istraženo područje, s obzirom na važnost kulturnog naslijeđa, baštine i identiteta kojeg on u sebi sadržava. Iako se ne može govoriti o neprekinutom slijedu od 10 stoljeća kao što je to slučaj s hrvatskim latinitetom, ipak se može govoriti o sporadičnoj latinističkoj baštini kroz 10 stoljeća. Željko Puratić u svome članku „Nekoliko primjera iz latiniteta u Bosni i Hercegovini“ definira latinitet kao „sve vrste tekstove pisanih na latinskom jeziku, od antičkog doba do 20. stoljeća“ (Puratić, 1979: 157). Iako postoje pokušaji spomena i definiranja latinske pismenosti na području Bosne i Hercegovine, ti se radovi u pravilu bave ili antičkim razdobljem gdje se nastoji definirati što baštinito od Rimljana na području Bosne i Hercegovine ili razdobljem 15. i/ili 16. stoljeća prilikom čega se gubi slika latinskih djela od 17. do 20. stoljeća.

Antičko razdoblje ostavilo je brojna svjedočanstva, posebno u obliku latinskih epigrafičkih spomenika (Basler, 1982: 37-45).

Istraživanja arheoloških objekata iz doba Rimskog Carstva u Bos-

ni i Hercegovini usko su povezana za osnivanje Zemaljskog muzeja u Sarajevu 1888 g. Pojedinačnih pokušaja da se opišu i prouče neke zgode i starinski nalazi bilo je i prije toga. Prve su pokušaje dali I. Fr. Jukić, M. Nedić, S. Kosanović, S. Trifković, pa L. Zore i V. Vuletić-Vukasović i neki drugi. Tome ranom periodu pripadaju i radovi stranih istraživača, kao što su O. Blau, A. Evans, E. Sainte-Marie, M. Hoernes, J. Asboth i drugi. (Bojanovski, 1988: 15).

Kada je sredinom 1971. godine klasični filolog i sveučilišni profesor Željko Puratić naglašavao proučavanje latiniteta u Bosni i Hercegovini, nije uspio naći nikoga tko bi želio sudjelovati na tom projektu. Većinom zbog toga što su bitnija djela nastala u Bosni i Hercegovini i koja su pisali autori iz Bosne i Hercegovine već pripadala hrvatskom latinitetu¹, a postojanje bosanskohercegovačke latinštine se negiralo. Osim toga, manje poznata djela, kao i djela „na rubu“ književnosti nisu se smatrala dovoljno vrijednom građom za bilo kakvo sveobuhvatno istraživanje. Puratić je, dakle, u to doba započeo istraživanja o latinitetu u Bosni i Hercegovini², ali tek njegov asistent i vjerni suradnik, Pavao Knezović, piše preko 45 svojih radova kojima pojam „latinitet Bosne i Hercegovine“ donosi na svjetlo znanstvene javnosti.

Glavna pitanja vezana uz definiranje pojma „latinitet Bosne i Hercegovine“ odnose se na vremensko određenje, prostorno određenje te korpus djela i pisaca.

Vremenski se latinitet Bosne i Hercegovine može promatrati na različite načine, ali najvaženija je podjela koju donosi Pavao

Knezović uspostavljaajući vremenski okvir pod kojim se razvijao ovaj latinitet. „S obzirom na vrijeme upotreba latinskog ugrubo se može razdijeliti na tri razdoblja: vrijeme narodnih vladara, doba osmanske vlast te razdoblje Austro-Ugarske i dviju Jugoslavija“ (Knezović, 2013 a). Ovaj vremenski okvir prvi je kriterij i kontekst u kojem se može promatrati određeno djelo, pri čemu svako razdoblje ima svoje osnove karakteristike i funkcije, a kao takav, on ujedno determinira i prostorni okvir prema kojem se istražuje latinitet Bosne i Hercegovine.

Prostorno se područje Bosne i Hercegovine mijenjalo godinama, a kako su se pomicale granice tako se i pomicao i istraživački interes za definiranje ovoga korpusa. U tom je kontekstu ključan čimbenik postojanje redodržave provincije Bosne Srebrene, mijenjanje njezinih granica te odcjepljivanje i stvaranje novih provinci-

¹Sam Puratić u svome članku „Iz hrvatskog latiniteta u Bosni“ iz 1986. donosi odlomak Marijana Bogdanovića, iz izvještaja pod brojem 68: Responsiones ad quaestiones Vicarii apostolici Bosnae Othomanae anno 1768.; odlomak iz izvještaja o Lavši te odlomke iz Responsiones ad quaestiones Vicarii apostolici 1764. Prikupljajući građu za proučavanje latiniteta u Bosni i Hercegovini naišao na ovu arhivsku građu. Puratić komentira da je neznatne filološke vrijednosti, ali izuzetno bitno za povjesničare i one koje zanima kulturna građa u Bosni za vrijeme Turaka.

²Puratić, 1974: 40: „Sredinom 1971. g. u razgovoru sa književnikom i univerzitetskim profesorom kolegom dr Slavkom Leovcem došao na ideju da bi bilo potrebno početi proučavati latinitet u Bosni i Hercegovini: objavljivati tekstove, pogotovo raritete i rukopise, raditi na jednoj većoj antropologiji latiniteta itd. Kako u BiH ima malo klasičnih filologa koji bi bili spremni surađivati sa mnom u ovom poslu, morao sam se odlučiti da radim sam. U prvoj fazi rada naišao sam na razumijevanje Odbora za proučavanje kulturnog nasljeđa BiH pri izdavačkom preduzeću „Svjetlost“. Odobrena mi je bila financijska pomoć za nekoliko mjeseci rada po bibliotekama i arhivima franjevačkih samostana. Kako sam smatrao da moje istraživanje treba da bude i široko i duboko, zatražio sam odobrenje Franjevačkog provincijalata u Sarajevu da se mogu služiti nekom arhivskom građom u Kraljevoj Sutjesci, Fojnici i Kreševu. Odobrenje sam dobio (v. franjevački bilten Bosna Srebrna 1971). U svim samostanima naišao sam na razumijevanje i ljubaznost franjevačkih poglavara i bibliotekara. U Kraljevoj Sutjesci u poslu mi je pomagao fra Andrija Zirdum. Smatrajući da sam bez financijske daljnje pomoći (koju mi „Svjetlost“ nije dodijelila ni u 1972. ni u 1973. godini) za završavanje istraživačkih i drugih predradnji (snimanja, kseroks-kopiranje) neću moći uskoro da ostvarim ideju, odlučio sam da u prvo vrijeme publiciram barem neke neobjavljene latinske tekstove interesantne za kulturnu historiju BiH. Za početak izabrao sam memoarsko djelo (pandan ljetopisu Mula Mustafa Bašeskija, iz 2. pol. 18 stoljeća) fra Mate Krstičevića iz Fojnice (živi krajem 18. i u početku 19. stoljeća) pod nazivom ENCHIRIDION (Arhiv franjevačkog samostana Fojnica, br. 4).

ja. U predgovoru knjige *Latinske gramatike i bosanskohercegovači franjevci* pojašnjava se:

Pridjev bosanskohercegovački također je višeznačan; u ovome radu podrazumijeva i franjevce koji su rođeni unutar današnjih državnih granica Bosne i Hercegovine (iako su pripadali franjevačkim provincijama koje su danas u okvirima drugih država), ali i one franjevce koji su rođeni izvan današnjih granica Bosne i Hercegovine, a pripadali su Franjevačkoj provinciji Bosni Srebrenoj. Dosadašnji pregledi ne samo jezikoslovnog nego i sveukupnog djelovanja (bosanskohercegovačkih) franjevaca uglavnom su se odnosili na granice pojedine franjevačke provincije, što s jedne strane ima opravdanje jer se time dobivala smisljena i zatvorena cjelina, ali, s druge strane, ta se cjelina vrlo često mijenjala, ponajčešće zbog političkih okolnosti. Povod takvu pristupu, koji je definiran granicama pojedine provincije, znanstvenicima ne-franjevcima bio je jasan okvir istraživanja, a samim franjevcima želja da se prikaže djelovanje njihove subraće o kojima su uvijek pisali s neskrivenim ponosom. U ovoj knjizi „izbrisat će se“ granice franjevačkih provincija, ponajviše Franjevačke provincije Bosne Srebrene (sv. Križa) i Hercegovačke franjevačke provincije Uznesenja Blažene Djevice Marije koja se od matične Bosne Srebrene odcijepila 1847. godine (jer su danas obje unutar državnih granica Bosne i Hercegovine), ali će se „izbrisati“ i granice prema Franjevačkoj provinciji Presvetog Otkupitelja, i to za one franjevce koji su u njoj djelovali prije odcjepljenja od Franjevačke provincije Bosne Srebrene (1735.). Tako će se prikazati kontinuitet ne samo

jezikoslovne, gramatičke misli nego i sveukupnog djelovanja franjevac na području Bosne i Hercegovine, odnosno Provincije Bosne Srebrene u tadašnje vrijeme. (Boban, 2017: 7-8).

Konačno, tako definiran vremenski i prostorni okvir stvara svoj određeni korpus. Pri definiranju korpusa koji bi pripadao latinitetu BiH važno je imati na umu nekoliko činjenica. Prvo, činjenica da su svi autori latiniteta BiH bili Hrvati, a gotovo svi franjevci, stavlja u poseban odnos korpus latiniteta BiH i hrvatskog latiniteta, i to uglavnom na način da dio korpusa latiniteta BiH čini predmet izučavanja hrvatskog latiniteta. Dokaz je tomu i zbirka Pet stoljeća hrvatske književnosti: *Hrvatski latinisti – Croatici auctores qui Latine scripserunt* (sv. I i II) iz 1969./1970. godine, gdje, primjerice, autori Veljko Gortan i Vladimir Vratović uvrštavaju Jurja Dragišića, franjevca Bosne Srebrene, kao hrvatskog latinista. Iako je problem pripadnosti također i pitanje konteksta proučavanja te ovisi o parametrima zemljopisnih i političkih granica, on ne isključuje sâmo postojanje latiniteta Bosne i Hercegovine. Takvo pitanje muči svako ozbiljno rezoniranje nacionalne pripadnosti i narodnosti Bosne i Hercegovine. Povodeći se radom Pavla Pavličića, kojega također muči pripadnost(i) hrvatskih latinista, može se preuzeti i jedan od njegovih zaključaka: „svi pisci koji su našega porijekla naprosto moraju biti naši, premda djeluju drugdje, na drugom jeziku, po drugim konvencijama i drugačije, pa možda čak i usprkos činjenici da intencionalno bježe iz ove sredine i nastoje se od nje distancirati“ (Pavličić, 1991: 52). S druge strane, tu je i činjenica da latinitet Bosne i Hercegovine ne može sebi dopustiti da

„izgubi“ imena kao što je Juraj Dragišić. Također, ostaje pitanje koji su kriteriji da pisci Hrvati iz Bosne i Hercegovine postaju hrvatski pisci, a koji da ostanu bosanskohercegovački pisci. Primjerice, Juraj Dragišić se smatra hrvatskim latinistom, dok je Filip Lastrić redovito klasificiran kao bosanskohercegovački pisac. Sudbina i nastojanja ovih dvaju pisaca su različita, ali po tom kriteriju značilo bi da svaki pisac koji napusti svoju domovinu prestaje biti njen pisac. Pavao Pavličić polemizira sva ova pitanja, ali konačno zaključuje: „pisac će pripadati onoj nacionalnoj književnosti u kojoj njegovo djelo živi i djeluje, a ako živi i djeluje u više literatura, onda će i pripadati raznim književnostima“ (Pavličić, 1991: 54). Vodeći se tom mišlju i imajući u vidu da su većinom Hrvati u Bosni i Hercegovini pisci latinske ostavštine, unutar korpusa bosanskohercegovačkih latinista naći će se neka imena koja imaju svoj definirani status kao hrvatski latinisti. Inkorporirajući ih u još jedan latinitet ne znači da oni prestaju biti dio drugog. Naprotiv, afirmiraju svoj status kao hrvatski latinisti koji su djelovali na području Bosne i Hercegovine.

2. POČETCI LATINITETA BIH U KONTEKSU POČETAKA PISMENOSTI

Hrvatski latinitet, o kojem se često govori kao o neprekinutom nizu od 10 stoljeća, pri čemu se uvijek ističe da je „književno stvaralaštvo od 15. do 19. stoljeća“ (Gortan-Vratović, 1969: 7), ima svoj korpus (ili barem pokušaje stvaranja takvog), vremenska ograničenja, žanrovske podjele i karakteristike. On ima svoju antologiju pod nazivom Hrvatski latinisti, leksikon te u novije vrijeme i svoj digitalni oblik CroALa³. S druge strane, postojanje latiniteta Bosne i Hercegovine priznaju samo nekolicina autora, koji se pri tom više bave samim djelima nego definiranjem pojma kao takvog. Prvi i do sada jedini koji se sustavno bavio latinitetom Bosne i Hercegovine bio je prof. dr. Pavao Knezović koji je u svom radu „Polivalentnost latinskoga jezika u Bosni i Hercegovini“⁴ naveo godinu 925. kao pokušaj određivanja okvirnog početka uporabe latinskog jezika na području Bosne i Hercegovine. Takva vre-

³ Croatiae auctores Latini bibliotheca electronica: <http://croala.ffzg.unizg.hr/> (12.10.2019.)

menska odrednica postavlja tradiciju dugu skoro 10 stoljeća, kao što je to slučaj s hrvatskim latinitetom. Te je 925. godine papa Ivan X. uputio pismo kralju Tomislavu i humskom knezu Mihovilu u kojem im tvrdi da su njihovi narodi još majčinim mlijekom primili nauk vjere jednako kao i književnu naobrazbu na onom jeziku na kojem je njihova majka apostolska crkva ostala okićena kao svećeničkim povevom⁵. Akademik Radoslav Katičić uporabio je upravo riječi iz tog pisma „litterarum studia“ kao dokaz početka hrvatske pismenosti i tako naslovio svoje životno djelo. Iako se to pismo uzima kao službeni početak na kojem se može temeljiti latinitet Bosne i Hercegovine, ipak suvremeni izvori pomiču tu granicu još u povijest, i to na 641. godinu kada je papa Ivan IV. poslao opata Martina Hrvatima da od njih otkupi zarobljene kršćane i sakupi relikvije svetaca te ih donese u Rim. Opat Martin dobio je

⁴ Knezović, 2013 a: „S obzirom na korisnike najjednostavnija je podjela na civile i redovnike (franjevce, isusovce, trapiste), kojim se u trećem razdoblju pridružuje i redovita crkvena hijerarhija. Prema mjestu, čime se određuje i vrsta kvantitativne i kvalitativne upotrebe, to su pisarne ili kancelarije na dvorovima velikaša, banova i naposljetku kraljeva, zatim školstvo, ponajčešće povevano sa samostanima, te upotreba u znanostima i književnim ostvarenjima. Trajna upotreba latinskoga na bosanskohercegovačkim prostorima može se pratiti od desetoga stoljeća“.

⁵Katičić, 1998, 402-403: „U pismu slavenskim vladarima to se pobliže razrađuje i obrazlaže: *Divina omnipotentis Dei dispositione hoc actum est, ut sollicitudo omnium ecclesiarum nobis commissa esse credatur, ea videlicet ratione, ut spiritali argumento valeamus nequitie coliginem radicitus extirpare ab omni cetu Christianorum, presertim ab illis, qui specialissimi filii sancte Romane ecclesie esse comprobantur. Quis enim ambigit Slavinorum regna in primitie apostoice ecclesie esse conumerata, cum a cunabulis escam predicationis apostolicw ecclesie perceperunt cum lacte carnis, sicut Saxones novo tempore a nostro antecessore per memorie Gregorio papa doctrinam pariter et litterarum studia in ea videlicet lingua, in qua illorum mater apostolia ecclesia infulata manebat?* – „Po božanskoj uredbi svemogućega Boga učinjeno je tako da se vjeruje kako je nama povjerena briga za sve crkve, i to s tom namjerom da možemo s duhovnim razlogom iz korijena istrgnuti maglu zloće iz svakoga skupa kršćana, a osobito iz onih za koje se pouzdano drži da su osobito prisni sinovi svete rimske crkve. Tko naime dvoji da su vladavine Slavena pribrojene prvinama apostolske i sveopće crkve kad su od svoje kolijevke primili hranu propovijedi apostolske crkve s majčinim mlijekom, kao Sasi u novom vremenu od našega prethodnika pape Grgura blažene uspomene, nauku jednako kao književnu naobrazbu, na onom, dakako, jeziku na kojem je njihova majka, apostolska crkva, ostala okićena kao svećeničkim povevom?“ Taj posebni odnos prema rimskoj crkvi treba dakle odvratiti dalmatinske Slavene, a prije svih Hrvate, od toga da slavenskomu bogoslužju dadu prednost pred latinskim.“

mного novaca od pape za izvršenje tog zadatka te je otkupljujući relikvije svetaca morao komunicirati s tadašnjim poganima. Jedini jezik za tu komunikaciju mogao je biti latinski jezik. Među otkupljenim relikvijama nalaze se i moći sv. Venancija koje je pronašao u Delminiju (današnji Tomislavgrad). Prema tim podacima, opat Martin ili netko u njegovoj pratnji morao je komunicirati s ljudima u Delminiju koji su morali poznavati latinski jezik, a sama činjenica da se kapelica s prekrasnim mozaikom na kojem su prikazani sveci naziva kapelicom sv. Venancija dokazuje koliko je njegov kult štovan među Delmatima⁶. Fra Dominik Mandić progovara o cijelom kultu sv. Venancija navodeći da je prema španjolskim kronikama Venancij bio mučen među Dalmatama. Mandić donosi objašnjenje i razloge za takvo objašnjenje o tumačenju činjenice da je sv. Venancij mučen i ubijen u Tomislavgradu.

Misionarski biskup Venancij putuje iz Narone preko Ljubuškog i Posušja u današnjoj Hercegovini, jer je to bio najzgodniji put u nutrinu Dalmacije i Panonije. Tim su istim putem god. 156.-155. pr. Kr. putovale rimske legije konzula G. M. Figula i Publija K. Scipiona Nazike, kada su osvajale Duvno (Delminion), glavni grad ilirskog plemena Delmata, po kojima je Dalmacija dobila svoje ime. Venancij je misionario po svoj Dalmaciji i Panoniji, ali je svoje misionarsko središte imao u Duvnu, koje je ležalo na zgodnom čvorištu cesta, koje su presjecale Dalmaciju i išle do Panonije. Delminium, Dalma, tada je bio ugledni rimski grad s pravi-

⁶Cf. Knezović, 2013 a

ma rimskih municipija. U vrijeme nekoga progona, vjerojatno za cara Valerijana god.. 257., Venancij je bio mučen u Duvnu i tu pokopan. Kada je god. 641. opat Martin, po naredbni Ivana IV., otkupljivao robove i kupio kosti mučenika po cijeloj Dalmaciji, on se svratio i u Duvno i odatle uzeo kosti sv. Venancija, biskupa mučenika. Venancij je, dakle, bio biskup današnjeg grada Duvna, koje se u rimsko doba zvalo: Delminium, Delmis, Delma i Dalma. Tekst mjesne ili pokrajinske osmrtne bilješke, koju je španjoska legenda preradila, izvorno je morao glasiti ovako:

*Venantius, episcopus Delmetanus, cum Dalmatiam Naronensem, negotiis instantibus, Pannoniasque lustraturus abiisset, inter Dalmatas martyr effectus aeternam remunerationem promeruit.*⁷

Sam Mandić u drugom članku⁸ govori o pokrštenju Hrvata u Bosni i Hercegovini nakon čega je uvedena služba Božja na latinskom jeziku, ona ista koju spominje papa Ivan X. u svome pismu kralju Tomislavu i humskom knezu Mihovilu. „Pokrštenje Hrvata u današnjoj Bosni i Hercegovini počelo je, dakle, god. 640 i dovršilo se je podkraj 9. stoljeća. Osim Posavine, drugi su b.h.krajevi primili kršćanstvo već tijekom prvih 100 godina nakon dolaska na Jug, naime između 640. i 753.“ (Mandić, 2009b: 531). Ubrzo se raširila glagoljska služba Božja koju su uveli Ćiril i Metoda. Tadašnjim Hrvatima takva je služba bila jako bliska, jer je bila na starom slaven-

⁷Mandić, 2009a: 45. O tome se može čitati u: Mandić, 2009a: 45.

⁸Mandić, 2009b: 522-561.

skom jeziku koji im je bio razumljiv. Sedamdesetih godina 10. stoljeća bogomilsko krivovjerje dolazi u Bosnu. „God. 1203. imali su u Bosni pet kuća s 30-40 članova. Njihov pravi uspon počinje navedene godine, kada su na Bilinu Polju kod Zenice priznali vrhovništvo pape Inocencija III. i na laku ruku bili proglašeni pravovjernim katolicima papinskoga legata Ivana de Casamare“ (Mandić, 2009b: 532). Nakon što su kaločki nadbiskup Ugrin i herceg Koloman vodili bezuspješne križarske vojne protiv bogomila, papa Benedikt X. poslao je u Bosnu generala franjevačkog Reda Gerarda Odonisa koji je trebao vidjeti što treba učiniti da se Bosna povrati na katoličku vjeru, što je za posljedicu imalo osnivanje bosanske franjevačke vikarije. „Na općoj skupštini (Capitulum generale) franjevačkog Reda u Asizu na Duhove, 4. lipnja 1340., bila je službeno ustanovljena bosanska Vikarija i veći broj učenih franjevac poslan u Bosnu iz raznih provincija“ (Mandić, 2009b: 534). Samim uvođenjem franjevačkog reda dolazi i do učenja i poučavanja latinskog jezika, a sve što će kasnije nastati na latinskom jeziku u Bosni i Hercegovini, bit će izravno ili neizravno vezano za franjevce.

Slijede stoljeća latiniteta o kojima postoji samo pokoji natpis na crkvama ili dopis nekog bosansko-humskog srednjovjekovnog pisara. Oni su dokaz upotrebe latinskog u civilnoj i crkvenoj diplomaciji. „U tim su kancelarijama pisane isprave ćirilicom, odnosno bosanicom na hrvatskom jeziku i latinicom na latinskom jeziku. Pojedini su ih pisari znali pisati istodobno na hrvatskom i na latinskom jeziku“ (Brković 2002: 191).

3. PREGLED LATINITETA BIH PREMA VREMENSKIM RAZDOBLJIMA

Pri iznošenju kratkog pregleda latiniteta BiH koristit će se Knezovićeva vremenska podjela na tri razdoblja: doba narodnih vladara, doba osmanske vlasti te doba Austro-ugarske i dviju Jugoslavija, a unutar svakog razdoblja djela će se promatrati prema njihovoj funkcionalnosti, prema kojoj je Knezović i tematski klasificirao latinitet Bosne i Hercegovine:

- latinski u školama i učilištima,
- latinski u administraciji i diplomaciji,
- izvori na latinskom i
- raznovrsna djela franjevac na latinskom.

3.1.

DOBA NARODNIH VLADARA

Početak uporabe latinskog jezika obilježen je dolaskom franjevacu na područje Bosne i Hercegovine. Kako je već navedeno, pouzdano je da je za latinski jezik u srednjovjekovnoj Hercegovini, kao i u ostatku europskoga zapadnokršćanskog prostora, bila pridržana domena crkvene i (dijelom) kancelarijske korespondencije, ali ne kao strano tijelo, nego kao autohtona svojina i jedan od neizostavnih simbola identiteta lokalne zajednice. Premda nam književnoumjetničko i znanstveno stvaralaštvo nije ostavilo vidljivih tragova, sve upućuje na to da je nesumnjivo postojao neki oblik institucionaliziranog osposobljavanja u latinskoj pismenosti i jeziku, što svakako obogaćuje našu predodžbu o tadašnjem kulturnom krajoliku Hercegovine.

Sve dok „Bosna pade šaptom“ vladali su narodni vladari, a njihova vladavina obilježena je raznim natpisima i spisima koji svjedoče o poznavanju latinskog jezika. Zato u prvom razdoblju, ili kako to Knezović naziva „vremenu narodnih vladara“, prevladavaju

spomenici i dokazi o pojedinim kancelarnim prepiskama. „Latinskim jezikom pisani su natpisi po crkvama (Livno, Sarajevo, Jajce), na nadgrobnim pločama bosanskih kraljeva na Bobovcu, natpisi na gotovo svim novcima i pečatima bosanskih vladara i nekih feudalaca, zapisi na ukrasnim predmetima, pećnjacima i drugdje“ (Zirdum 2007: 147).⁹ Marko Vego u svojim knjigama Zbornik srednjovjekovnih natpisa u Bosni i Hercegovini bilježi natpise koji datiru iz ovoga perioda.

- *U selu Gracu kod Hutova pronađen je fragment natpisa na kamenoj ploči s crkve Uznesenja: „AD LAVDEM / O[mn]I[potenti] S DEI ET ASS[umptionis] beatae Mariae virginis]“ 15 (Vego, 1962: 47). Prijevod: „Na hvalu Svemogućeg Boga i Uznesene Bl. D. Marije“.*

- *Spomenik s latinskim natpisom pronađen je u groblju kod Kamaludinove džamije u Sarajevu iz prve polovica 13. stoljeća (Vego, 1970: 14-15).*

1. *Red: ... [apost]oli Petri Verbo...*

2. *Red: ... non potest poner[e]*

3. *Red: ... pv....*

- *Bihać (prva polovica 14. st.)¹⁰ ESICH E. (vjerojatno posljednja*

⁹ Zirdum, 2007: 147: „A humski knezovi (XII. stoljeće), bosanski banovi i kraljevi na svojim su dvorovima imali stalne latinske kancelarije za prepisku sa zapadnim državama, primorskim gradovima i slično. Naravno, u većoj mjeri latinskim pismom, latinskim i talijanskim jezikom, služili su se brojni kršćanski vjernici: biskupi, zapadnjački misionari, dominikanci, franjevci te dijelom stanovnici dubrovačkih kolonija“.

¹⁰ Budući da Osmanlije 1592. osvajaju Bihać i njegovu okolicu, sve natpise do tada potrebno je ubrojiti u predosmansko razdoblje.

slova nekog prezimena). Spomenik s latinskim natpisom pronađen kod Fetije džamije u Bihaću nalazi se u srednjovjekovnoj zbirci Zemaljskog muzeja.

• Bihać, 1551: [HEC SEPULTURA VI]RIØ LUCEØSARTORIS DE B[I]HICHIO NECNON ET HER[EDUM] [ISUORUM]. Spomenik s latinskim natpisom ležao je u Fetiji džamiji (nekada crkva sv. Ante) u Bihaću. Prenesen je u Zemaljski muzej u Sarajevu. (Cf. Vego, 1970: 82-83)

• Bihać, 1531-1551: [P]ETRUS REBROVICH PRO SEPULTURA SIBI IPSI, HEREDIBUSQUE SUIS ANO NATALIS. Spomenik s latinskim natpisom ležao je u Fetiji džamiji (nekada crkva sv. Ante) u Bihaću. Prenesen je u Zemaljski muzej u Sarajevu. (Cf. Vego, 1970: 84-85).

• Bihać, 1523: HIC TUMULTATUSQUE LATET CORPUS [s]INE CAPITE STRENUI MILITIS NOBILIS BERNARDINI STIVCHOVICH QUI PRO FIDE CATOLICA PUGNANDO OCCISIS (sic!) E[st] CUR[ren]TE ANNO DOMINI 1523 IN TUMULO HOC IACENT ET[iam] ALIA CO[r]PO[r]A EGREGIORUM MILITUM G[e]N[t]IS STIVCHOVICH. Spomenik s latinskim natpisom ležao je u Fetiji džamiji (nekada crkva sv. Ante) u Bihaću. Prenesen je u Zemaljski muzej u Sarajevu. (Cf. Vego, 1970: 84-85). Prijevod: „Ovaj grob krije tijelo bez glave odvažnoga vojnika, plemenitoga Bernarda Stivkovića koji je ubijen dok se borio za katoličku vjeru godine Gospodnje 1523. U ovom grobu leže također i druga tijela izvrsnih vojnika Stivkovića roda.“

• *Bihać, 1523: HANC SEPULTURAM EDIFICAVERUNT EGREGII IOAN[n]IS ET GASPAR CHOBASICH PRO SE ET SUIS HEREDIBUS I.D.23. Prijevod: „Ovaj grob sagradili su za sebe i svoje baštinike vrsni Ivan i Gašpar Čobašić godine Gospodnje 1523.“; natpis 269.*

• *Bihać, 1565: HIC EST SEPULCRUM NOBILIS EGREGIIQUE MILITIS IOHAN[n]IS ISATSICH CAESA[rae] M[ajestatis] CAPITANEI IN REPATS ET HEREDUM EIUS ANNO DOMI[ni] 1565. Prijevod: „Ovo je grob plemenitog i vrsnog vojnika Ivana Ižatića, kapetana carske visosti u Repaću, i njegovih baštinih godina Gospodnje 1565.“*

• *Bihać, 1524: „SEPULTURA NOBILIS LUCE CVITCH[o]VICH IUDICIS BIHIC[iensis] [IUD]EX CIVITATIS P[rae]FATE SIBI SUISQUE HERED[ibus] FIERI FECIT 15XXIII (1524.) Prijevod: „Grob plemenitog Luke Cvitkovića bihaćkog sudca (koji je bio) sudac rečenog grada. Pobrinuo se da se napravi za njega i njegove baštinike 1524.“*

• *Bihać, 1519: “SEPULTURA ST[re]NUI MILITI[s] NOBILIS NICOLAI FARCASICH IN PUGNA CONTRA TURCAS PRO FIDE CATOLICA INTERFRECTI 1519. Prijevod: „Grob odvažnog vojnika plemenitog Nikole Farkašića koji je ubijen u bitki za katoličku vjeru protiv Turaka 1519.“*

• *Bihać, 1520: SEPULTURA CIRCUMSPECTI VIRI IOHAIS [IOHANNIS] BUCCHOVICH ET HEREDU [HEREDUM] SUORUM ID20 .*

• *Bihać, 1560: HIC IACET SEPULTUS NOBILIS EGREGIUS GEORGIUS D[OMINUS]... FEBR[UARII] 1560. [LX]VI [66. G.] AN[NORUM]. RE[QUIESCAT] IN PA[CE]!* Prijevod: „Ovdje leži plemeniti Juraj veljače 1560., u 66. godini. Počivao u miru!“

• *REGNANTE SERENISSIMO [princ]IPE LVDOVICO REGE HVNGARORVM. HOC OPVS FINE[m s]ORTITVM EST AN[n]O DO[mini] M. D. 20.* (Vego, 1970: 92-93). Prijevod: „Ovo je djelo dovršeno za vrijeme kraljevanja ugarskoga kralja, presvijetloga princa Ludovika godine Gospod¹¹nje 1520.“¹²

Prema internetskoj bazi podataka Epigraphische Datenbank Heidelberg¹³ u Bosni i Hercegovini postoji 885 epigrafskih natpisa, a prema Epigraphik-Datenbank Clauss/Slaby na području Mostara pronađen je samo jedan natpis, i to s rimske bazilike u Cimu.

Budući da prema Narbonskim uredbama franjevci nisu mogli postati svećenici ako nisu znali latinski jezik, često se jezik izučavao po kućama Bosne i Hercegovine. Časoslov i druge molitve su molili na latinskom, a komunikaciju vršili na slavenskom jeziku. Tako je latinski pomagao zagovarati ideju europske kulture na tlu Bosne i Hercegovine (Cf. Korać, 2007: 19). Fluentnost latinskog jezika u ovom periodu je najočitija iz isprava. Milko Brković je 1998. analizirao u knjizi *Isprave hrvatskih i narodnih vladara i latinske isprave bosansko-humskih vladara i velmoža* čak 91 latinsku ispravu bosansko-humskih vladara i velmoža. Iako ovakvi spisi često slijede diplomatske formule, svjedok su uporabe i bitne funkcionalnosti latin-

¹¹ Epigraphik-Datenbank Clauss/Slaby (http://compute-in.ku-eichstaet.de:8888/pls/epigr/epigraphik_de).

¹² Natpis se nalazio na trifori u nekadašnjem franjevačkom samostanu u Bihaću.

¹³ Epigraphische Datenbank Heidelberg (<http://www.uni-heidelberg.de/institute/sonst/adw/edh/>).

skog jezika u Bosni i Hercegovini.

3.2.

DOBA OSMANSKE VLASTI

Drugo razdoblje pod osmanskom vlasti trajalo je od 1463. do 1878. godine. Knezović za njega ima vrlo zanimljivu opasku: „Franjevački su samostani bili jedina oaza u kojoj se tijekom osmanske vlasti rabio i njegovao latinski jezik. Paradoksalno, što je bio uži prostor na kojem se upotrebljavao, to je njegova upotreba bivala sve raznovrsnija“ (Knezović, 2013 a). Ovo razdoblje, osim mnogih turbulentnih vanjskih geopolitičkih čimbenika, obilježeno je i mnoštvom događaja unutar Bosne i Hercegovine. Sam pad Bosne najbolje su objasnili pisci bosansko-hercegovačkih ljetopisa, jer se sam taj događaj smatrao prijelomnim za sudbinu franjevacu u Bosni.¹⁴ Osim promjene vlasti u Bosni i Hercegovini, ovo je razdoblje obil-

¹⁴ Cf. Kovačić, Anto Slavko (1979.): “Pad Bosne i Hercegovine pod Turke u spisima bosansko-hercegovačkih franjevacu”, u: Povijesnoteološki simpozij u povodu 500. obljetnice smrti bosanske kraljice Katarine. Sarajevo: Kršćanska sadašnjost – Franjevačka teologija Sarajevo, 60-85. Isti je rad objavljen i u: Nova et vetera 29/1 (1979): 117-142. Cf. Filipović, Emir O. (2008.), “Bosansko srednjovjekovlje u domaćim franjevačkim kronikama 18. stoljeća”, u: Zbornik o Marku Dobretiću. Sarajevo – Dobretići: Općina Dobretići – Kulturno-povijesni institut Bosne Srebrene, str.125-139.

ježeno i reorganizacijom crkvene vlasti u Bosni i Hercegovini te osnivanjem Hercegovačke kustodije, što je značajno za latinitet BiH, jer su autori latinskih djela bili gotovo isključivo franjevci, koji su s osvajačima imali specifičan odnos tijekom više stoljeća.

Naime, kada je sultan Mahmud II. (1808. – 1839.) godine 1833. proglasio hercegovački sandžakat pašalukom, Ali-paša Rizvanbegović, zbog svojih zasluga kod Konye i borbe protiv Husein-kapetana Gradašćevića, postao je „hercegovački vezir“, s nadimkom „Galib (pobjeditelj)“ (Prelog, s. a.: 50). Kada se vratio s istoka, Ali-pašu Rizvanbegovića Stočevića dočekala je svjetina u Mostaru, gdje im je on održao govor pun lažnih obećanja: „Nitko od sada ne treba da ide ni k caru ni u Stambul; evo vam Stambul, Mostar, evo i cara i u Mostaru!“ (Prelog, s. a.: 50). Ova politička promjena dala je nadu hercegovačkim franjevcima da pokušaju osnovati samostan u svome kraju, jer su oni više od jednog stoljeća ovisili o samostanu u Kreševu. Uprava Bosanske provincije bila je razdijeljena na tri distrikta: sutješki, fojnički i kreševski, te bi gradnja novog samostana u Hercegovini značila potpunu reorganizaciju tadašnje raspodjele, što nije bilo prihvatljivo. Kada je 1832. godine imenovan novi apostolski vikar fra Rafael Barišić, nastali su problemi s provincijskom upravom, jer je novi vikar nastojao uvesti u Vikarijatu hijerahiru koja je postojala u biskupijama.¹⁵ Sveta Kongregaci-

¹⁵ Cf. Pandžić, 2001: 36. „On kao da je htio uvesti taj odnos između biskupa i svećenika u Bosni, gdje je dušobrižničko svećenstvo bilo sastavljeno od franjevaca redovnika, koji su ovisili o svojim redovničkim starješinama. Dosljedno, i biskup je Barišić morao računati s tom ovisnošću pa dogovorno, s redovničkim starješinstvom, služiti se redovničkim svećenstvom. Tako, ako je biskup Barišić htio promijeniti kojega župnika ili kapelana, morao je to urediti najprije s redovničkim starješinom. To mu se činilo krnjenjem biskupske vlasti. On je htio da mu uprava Provincije dadne popis svih redovnika sposobnih za dušobrižničku službu, a on će ih postavljati za župnike, skidati i mijenjati kako mu se bude činilo potrebnim i korisnim. Uprava Provincije nije na to pristala i odatle izvor svada i razmimoilaženja.“

ja za širenje vjere 1841. godine pozvala je u Rim biskupa Barišića, nakon čega mu je zabranila povratak u Biskupiju, a imenovala ga apostolskim vizitatorom u Barskoj nadbiskupiji. Za vrijeme tih burnih događanja hercegovački franjevci pokušavali su ostvariti svoj cilj.

Dana 8. srpnja 1843. godine sastalo se u Posušju devet franjevac, rodom iz Hercegovine, radi ostvarenja davno namjeravanoga cilja i osnivanja samostana u Hercegovini. Imena te devetorice franjevac su sljedeća: fra Nikola Kordić, župnik župe Blata, fra Ilija Vidošević, defnitor Bosanske provincije, fra Mijo Slišković, župni pomoćnik u Posušju, fra Ante Čutura, učitelj novaka iz Kreševa, fra Augustin Marijić, župnik u Ružićima, fra Ilija Skoko, župnik u Posušju, fra Filip Ančić, župnik u Ljubuškomu (Veljaci), fra Paško Kvesić, mjesni kapelan u Gorici i fra Filip Ćorić, pomoćnik župnika u Blatu (cf. Pandžić, 2001: 37). Poslali su Svetoj kongregaciji za širenje vjere molbu da sagrade samostan u Hercegovini, navodeći deset razloga za njihov pristanak.¹⁶ Sličnu molbu poslali

¹⁶ Arhiv propagande, SC Bosnia, sv. 12., f. 304r-305v.: „Nunc autem praedicti patres Kreshevienses instigant concives suos catholicos ac Turcas ut ns vexent, persequantur, imo apertissime minentur vitae nostrae, ideo suplices fimus Eminentiss Vestris pro gratio constuendi parvum conventum aut magnam Residentiam in Ercegovina patria nosta, ob sequentia motiva.

- A. Tres Conventus nostri Ordinis, in Mostar Liubushki ac Kognicz, civitatibus Ercegovinae fuerunt usque ad ventum Turcarum, tetibus Farlat et Annalibus Ordinis nostri, actu ruderibus extantibus.
- B. Quoniam ab Ercegovina, cnoventus et ecclesia spatio trium dierum, centum milliaribus ferme Italiae distat, existentes Kreshevii, unde populus Ercegoviensis numquam potest ad Ecclesiam accedere, spirtualibus suis desideriiis satisfactorus.
- C. Saepe accidit, ut infirmante parrocho populus pluribus mensibus privetur pastore ob magnam distatiam locorum.
- D. Patribus Kreshevio oriundis, minus nota sunt, quam nobis in Ercegovina natis, character, affectus, pro pensiones et methodus vivendi hujus populi, ideo minus feliciter ine a munere pastoralis funguntur, minusque sibi addictum populum experiuntur, quam nos.
- E. In custodia Kresheviensi infaustus Nepotismus et Nationalismus profundissimas radices egit hinc vesana odia, detestandae rixae, exercenda iurgia, perniciosae aemulationes, quae bono comuni, decori Ordinis emolumento conventus saluti animarum, tranquillitati conscientiae inaestimabilem iacturam causant

su i bečkom nunciju „Ludoviku Altieriju, da bi im on pomogao i da bi ih u njihovoj molbi preporučio caru“ (Pandžić, 2001: 38). Kongregacija je 16. kolovoza 1843. godine poslala generalu Franjevačkog reda Josipu Maniscalcu njihovu molbu pitajući ga za njegovo mišljenje. Nakon što je on sugerirao da bi tu molbu trebali odbaciti, Kongregacija je poslala biskupu fra Rafaelu Barišiću istu molbu hercegovačkih franjevaca, na što je fra Rafael oduševljeno prihvatio ideju. Službeno dopuštenje pape Grgura XVI. za gradnju novog samostana napisano je 6. veljače 1844. godine (cf. Pandžić, 2001: 38-40).

Međutim, hercegovački franjevci morali su dobiti dopuštenje i od tadašnje turske vlasti. Zato su se, tri dana nakon što su poslali molbu Kongregaciji, zaputili fra Nikola Kordić, fra Ilija Skoko i nekoliko uglednih seljaka do Ali paše kako bi mu iznijeli svoju molbu te zatražili da se biskup Barišić nastani kod njih u Hercegovini. Rizvanbegović je prihvatio njihovu ideju te odmah zatražio ferman

plérique nostrum despondent animims videntes, officia et dignitates provinciae non virtutibus, sed patriae certae tribui.

- F. Ab anno 175. usque nunc, ut remotiora taceamus, non nisi 12 individua ex Ercegovina partes in definitorio habuerunt, licet singulo triennio ex conventu Kresheviensi duo eligantur, qui corpus definitirii efficiant.
- G. Familiare est Patribus Kresheviensibus nos Ercegovianses turpissimis scomatibus afficere, calumniose crimina obiicere, ut patet ex circularibus litteris ministrorum Provincialium Protocollis insertis, anno 1780 et 1801.
- H. Illa aura Kresheviensis plerisque nostrum valetudini noxia existiti, praesertim qui diutius in Ercegovina detinentur, hinc ad conventum reduces, variis infirmitatibus affliguntur ac praemature, teste experientia, moriuntur.
- I. Ipsa haec distantia magna facit u tres aeconomicae minus felici aleveo decurrant, qui translation rerum con sumptibilium magnas expensas requirit, ipsa nostra frequens translocation et cum conventu Kresheviensi necessaria communicatio, ingentes expensas exigit.
- K. Dum conventus Kresheviensis est in pessimo statu, nempe debitis involutus, tunc guardianus Ercegovita ponitur, quando vero est in bono statu tunc Kresheviensis praeficitur eidem. Objicient quidem patres Kreshevienses, nemo exiguos proventus hujus conventus, consequenter non posse construi conventum in Ercegovina sine detrimento magno conventus antiquioris Kresheviensis interim Patres Kreshevienses minus cognatis tribuant meliisque aeconomiam administrent tunc poterunt subsistere.

od sultana za gradnju crkve i samostana u Hercegovini, a biskupa Barišića pozvao u svoj pašaluk. Taj je pašin poziv za Kongregaciju bio rješenje dugotrajnog problema između Barišića i franjevačke provincije Bosne Srebrene pa su 30. rujna 1843. godine odlučili proglasiti fra Rafaela „apostolskim vizitatorom Bosanske franjevačke provincije“ (Pandžić, 2001: 44). Na osnovi te odluke Barišić se vratio u Hercegovinu i nastanio se u Čerigaju. Traženi ferman potpisan je u Carigradu u listopadu 1845. godine, bujrunija 5. siječnja 1846. godine, a „13. siječnja mostarski kadija potpisao je svoju muraselu“ (Pandžić, 2001: 42).

Prije nego što su dobili službeni ferman od sultana, franjevci su sebi osigurali mjesto za gradnju samostana, a kupili su ga u lipnju 1844. godine od nekoga Ahmetage Kurta na Širokom Brijegu. „Napokon neki Turčin Ahmet Aga Kurt, možda svojoj sljedbi manje privržen, nadvladan više pretjeranom cijenom nego našim molbama, prodade nam brežuljak Široki Brijeg, šumu i jedan bijedan vrtić uz staro katoličko groblje za samostan i crkvu“ (Bakula, 1970: 39). Budući da su u kreševskom samostanu boravili svećenici namijenjeni hercegovačkim župama, on se oduvijek se smatrao hercegovačkim samostanom. Kada su se hercegovački franjevci odlučili nastaniti u Hercegovini, u Kreševu su bili fra Anđeo Kraljević (koji je još neko vrijeme morao ostati na dužnosti), sjemeništarc i dva novaka. „Biskup Barišić je u travnju 1844. tražio od Kongregacije da bi ta dvojica novicijat mogli završiti u jednoj župnoj kući“ (Pandžić, 2001: 46). Iako je Kongregacija dopustila to, biskup Barišić nije imao ovlasti za nova oblačenja i zavjetovanja članova¹⁷, što Bakula komentira: „za vrijeme dvostruke uprave gosp. Barišića mi

smo oplakali više izabranijih suboraca. Barišić nije imao vlasti primati mladiće u Red. Bilo nam je jasno, da još nerođeni srljamo u propast“ (Bakula, 1970: 40). Budući da su se svi problemi mogli riješiti kada bi se Hercegovina odijelila od Bosanske provincije, „12. srpnja 1849. biskup Barišić predložio da se u Hercegovini osnuje neovisna Franjevačka kustodija, koja bi bila izravno podložna generalu Reda i bila neovisni apostolski vikarijat“ (Pandžić, 2001: 54). Nakon što je od Kongregacije dobio odgovor koji je davao nadu¹⁸, hercegovački franjevci su 1. svibnja 1850. godine poslali pismo Kongregaciji u kojem otvoreno izražavaju želju osnutka neovisne Hercegovačke kustodije. S obzirom da su odgovor na to pitanje dobili nakon godinu dana, a nakon još jedne godine ništa nije bilo definirano, franjevci su u dogovoru s Barišićem poslali u Rim najprikladniju osobu koja je trebala saznati zašto se pitanje hercegovačke kustodije odgađa toliko dugo. Fra Petar Bakula stigao je 29. lipnja 1852. godine u Rim, gdje je ubrzo doznao glavne poteškoće koje su priječile donošenje pravne odluke. Nakon mjesec dana us-trajnog rada¹⁹, papa Pio IX. odobrio je prijedlog Kongregacije o us-

¹⁷ Cf. Pandžić, 2001: 52-53.

¹⁸ Cf. Arhiv Propagande, Lettere, sv. 339, f. 264r-265v.

¹⁹ Glavaš, 1897: 49-51. “Trideset je i dva puta pješice iz sv. Bartula do Sboru vjeroplodnice, u daljini od 1. sahta morao ići u tom poslu. Sv. Sbor bio je na strani biskupa Barišića, da on bude definator natus, sa odlučujućim glasom, dočim je o. Bakula dokazivao da se to protivi iznimljenosti redovnika i da takovo starešinstvo, bila bi samo sjena. Uz o. Bakulu pristao je i preč. o. General reda. Ali sve uzalud. Sv. Sbor tvrdo se držao svoje... Videć o. Bakula da neima gotov nade da bi se stvar povoljno po redovnike svršila, ‘scienio sam, veli da mi je doći do skrajnosti, te sam sa svim počitanjem sv. Sboru odriešito izjavio: ‘Kad hoće sv. Sbor, da tako ostanu prava biskupova, koja se nikako ne slažu s redovničkim ustanovama, nek bude slobodno ali, sv. Sbor nek se odmah brine sa misijom hercegovačkom, nek’ na nas ne računa, mi ćemo tražiti od preč. generala, da nam nadje samostan u redu u koji ćemo se svi zakloniti.’ Na odriešite rieči o. Bakule predsjednik sv. Sboru odvrati: ‘Mi ćemo lasnije naći jednog namjesnika apoštolskoga... nego tolike misionare, pretresimo stvar bolje, kako će biti na dobro one misije.’ Poslje ove izjave predsjednikove ciela se stvar okrenu u prilog o. Bakule. Tajnik sv. Sboru Barnabó, koji je, veli o. Bakula, bio prije moj najviši protivnik postade sada i braniteljem moje stvari i mojih razloga” (cf. Pandžić, 2001: 55-57).

trojstvu hercegovačke redovničke zajednice, koji je poslije, 3. listopada 1952. godine, napisan kao dekret o uspostavi Hercegovačke franjevačke kustodije. Taj je isti dekret stigao u Hercegovinu krajem listopada pa je 9. studenog održan prvi kapitul Kustodije kojim je predsjedao fra Ilija Vidošević. Na tom kapitolu odlučeno je da prvi kustod Hercegovačke kustodije bude fra Anđeo Kraljević, za diskrete su izabrani fra Nikola Kordić i fra Paško Kvesić, a za tajnika je izabran fra Petar Bakula.

Turska osvajanja povećala su opseg Bosanke vikarije, ali je ujedno zavlada i potpuna obespravljenost neislamskog stanovništva. U takvom razdoblju, latinski je imao funkciju *lingua franca* i služio je kao jezik vapaja Europi koja je gledala poteškoće koje su zadesile Bosnu i Hercegovinu. Fra Jakov Matković piše u svome šematizmu: „*Facies ecclesiae catholicae in Bosnia sub immani tyrannide Turcarum fuit tristissima*“ („lice katoličke crkve u Bosni bilo je prežalosno pod groznom tiranijom Turaka“) (Matković 1887: 9). Iako je fra Anđeo Zvizdović uspio od samoga Fatih Mehmeda isposlovati *Ahdnam* i da dopusti „ne samo onim franjevcima, koji se tada u Bosni još nalažahu, tu dalje ostati“ (Jelenić 1912: 115), ipak nisu svi budući vladari bili blagonakloni toj odluci.

3.2.1.

LATINSKI JEZIK KAO DIAČKI JEZIK

Otežane prilike nisu značile da život u Bosanskoj vikariji prestaje. Štoviše, katolički pomladak, iako manji, morao se školovati. Upravo najjača i najšira funkcija latinskog jezika bila je ona u školstvu, prvenstveno jer je imala i najveće posljedice. Latinski jezik se često naziva đačkim (diačkim) jezikom vjerojatno zbog toga što su se njime služili kao đaci na studijima.

Latinski jezik²⁰ od davnina je bio glavni predmet u svim franjevačkim samostanskim školama. Budući da iz srednjeg vijeka i poč-

²⁰ „Siquidem lingua latina, non tam Scientia, quam Scientiarum instrumentum...” (Marijanović, 1822: 127).

²¹ „U srednjem vijeku obrazovanje franjevacu bilo je određeno konstitucijom Reda pa je i pored različitih krajeva i mjesta imalo dosta zajedničkih crta. Pošto su Bosansku vikariju osnovali i dugo u njoj radili franjevci-misionari iz raznih krajeva Evrope, oni su dolazili u Bosnu već osposobljeni, ali su brzo uviđali potrebu odgajanja vlastitog podmlatka. Na to ih je posebno poticalo iskustvo u vrijeme zapadnog raskola (1378-1417) i čestih prodora turske vojske kad su se pojedinci misionari lako vraćali u svoje provincije, a novi su sve teže dolazili. Ljetopisci su zabilježili da je bosanski vikar Filip Dubrovčanin (1456-1463) nastojao organizirati vlastite škole i da je u dubrovačkom samostanu osnovao filozofsko-teološki studij za cijelu Vikariju. Cf. M. Brlek, De evolutione juridica studiorum in Ordine minorum (ab initio Ordinis usque ad an. 1517), Dubrovnik, 1942, 5, 24-35; V Bazala, Pregled povijesti znanosti, Zagreb, 1980, 46-47; D. Mandić, Franjevačka Bosna, Rim, 1968, 69-85, 123-127.“ (Zirdum, 1983: 28).

etka osmanske okupacije na teritoriju današnje Bosne i Hercegovine nema očuvanih pisanih izvora o samostanskim školama, iako su postojale,²¹ dat će se osvrst na razdoblje od sredine 16. stoljeća.

Prema uredbama Tridentskog sabora (1545. – 1563.), pripravnicima za svećenstvo u Franjevačkom redu trebalo je omogućiti školovanje u latinskoj gramatici, a zatim studij filozofije i teologije.²² Ako kojim slučajem provincija nije mogla imati sva tri školska zavoda, gubila je naslov provincije i dobivala status kustodije: *Provincia quae non habuerit tres saltem domos, studio litterarum occupatas, Grammaticae scilecet, Logicae et Theologiae, careat nomine provinciae fiatque custodia...*“ (Hoško, 2009: 47). Ovo pravilo nije se odnosilo na provincije u krajevima istočno od Alpa.²³

Tijekom 17. stoljeća u Bosni Srebrenoj franjevci su, vodeći računa o općem franjevačkom školskom zakonodavstvu, temeljno i srednje obrazovanje sami osiguravali,²⁴ a filozofsku i teološku obrazbu stjecali su u inozemstvu. (cf. Hoško, 2009: 48-49). Učenju latinskog jezika u franjevačkim gramatičkim školama posvećivalo se najviše pažnje, i to u svim razredima i svim prilikama, a glavni su priručnici do početka 18. stoljeća bile gramatike Emanuela Al-

²² „Taj je sabor tražio da svaka biskupija treba imati vlastito školstvo za spremanje svećenika, a isto je tražio i od pojedinih crkvenih redova; zahtijevao je, naime, da redovnici poučavaju svoje pripravnike za svećenstvo od njihove mladosti. Stoga je opći franjevački izborni sabor u Salamanci već 1553. Odlučio da svaka provincija mora imati tri školska zavoda: školu gramatike i učilišta filozofije i teologije“ (Hoško, 2009: 47).

²³ „Od ovih odredaba izuzeo je generalni kapitul 1600. provincije s ovu stranu Alpa među kojima su se nalazili naši krajevi. Budući da je već 24. lipnja 1603. papa Klement VIII. ponovno obnovio zahtjev da u svakoj provinciji budu tri spomenute škole, izglasao je generalni kapitul u Sevilji 1621. sveopću obvezatnost te odredbe. Generalni kapitul 1625. ponovno je naglasio spomenute odredbe, a papa Urban VIII. ih je potvrdio. Generalni kapitul 1651. je postavio veći zahtjev tražeći dvije filozofske i dvije teološke škole u svakoj provinciji“ (Hoško, 2009: 47).

²⁴ „Kad bi se u kojem samostanu pružila mogućnost radi većeg prostora, ako su dopuštale druge prilike, znale su se organizirati i prave humaniora škole. Tako g. 1640. U Velikoj (Slavonija) s 40 đaka, a od god. 1650. i u Našicama. U tim su dvjema školama bosanski franjevci uzdržavali po 50 svojih đaka, kandidata za red, providajući ih svime kao i danas“ (Ivić, 1943: 109).

vareza i Elija Donata.²⁵

Početak 18. stoljeća franjevačka zajednica Bosna Srebrena našla se na području triju država (Habsburške carevine, Venecije i Turske), zbog čega je bilo teško organizirati jedinstven sustav školovanja njezinih članova. Stoga je izborni kapitul Bosne Srebrene 18. lipnja 1699. godine u Velikoj odredio samo četiri samostana za tzv. kuće novicijata: Našice, Veliku, Zaostrog i Visovac, dva učilišta filozofije (Budim i Šibenik) te dva samostana za gramatičko školovanje (Baju i Makarsku).²⁶ Međutim, zbog povećane potrebe za školovanjem franjevačkih kandidata, narednih trideset godina diljem provincije dolazi do uspostavljanja gramatičkih škola u samostanima (cf. Hoško, 2009: 52-60). Osnovno gradivo latinskog jezika u ovom periodu franjevački kandidati stjecali su u privatnom školovanju po franjevačkim samostanima i u novicijatu, a „humaniora“ bi završili u formativnim zavodima zvanim profesorija (cf. Hoško, 2009: 61). Stoga je opravdano zaključiti da su diljem samostana Bosne Srebrene, tijekom 18. stoljeća, gdje su

²⁵ „Nastavno gradivo gramatičkih škola nije se razlikovalo od onoga o kojem svjedoče pisma, kojima je u dva navrata Ivan Mihajlović još davne 1637. naručio knjige za školu u Požegi da bi zatim djelovao kao učitelj u samostanskoj školi u Velikoj. ... Tražio je, naime, slovnice, Donatove i Alvarezove gramatike, a osim toga Ciceronove Epistolae familiares i osobite rječnike...te male časoslove i Kalepinove rječnike. ... Slovnice su, naime, učitelji gramatičkih škola koristili zapravo za osnovnu pouku u latinskom jeziku. Zatim su nastavili poučavati latinski jezik po gramatici Aelija Donata, i to u drugom razredu. Kasnije je za učenje latinskog jezika služila gramatika Emanuela Alvareza, a njezino poznavanje omogućavalo je čitanje i prevođenje nabožnih tekstova iz tzv. malog časoslova i Ciceronovih pisama, a za Ciceronove tekstove bilo je potrebno koristiti i poseban rječnik Ambrozija Kalepina. Svakako je ovaj Mihajlovićev popis knjiga jasan pokazatelj da je velička škola, a onda i našička, u 16. i 17. stoljeću bila gramatička škola u kojoj se je stjecalo skromno opće znanje, ali relativno bogato znanje latinskog jezika. Te su škole, dakle, povremeno djelovale u jednom ili oba franjevačka samostana u Slavoniji kroz sve vrijeme turske vladavine u Slavoniji, ali njihov program se nije izmjenio ni u prvim desetljećima 18. stoljeća na području Bosne Srebrene“ (Hoško, 2009: 62-63).

²⁶ „Stoga neće biti pogrešno zaključiti da je Bosna Srebrena već 1699. osnovala gramatičke škole s jednogodišnjim trajanjem u Baji i Makarskoj kao privremeno rješenje pitanja obrazovanja svojih pripravnika u latinskom jeziku, što potvrđuje novo rješenje koje je zahtijevao provincijal Marko Bulajić. On je, naime, već 1706. jasno zahtijevao prednovicijsku školsku pripravu od tri godine i trogodišnje trajanje školovanja u gramatičkim školama“ (Hoško, 2009: 51).

postojale privatne gramatičke škole, da bi se olakšalo učenje latinskog jezika, pojedini franjevci ostavili u rukopisu, a pojedini tiskali gramatike latinskog jezika za svoje đake (cf. Pavić, 1983: 78-96).

Pri pregledu latinskih gramatika bosanskohercegovačkih franjevaca nužno je u ovom kontekstu pojasniti značenje pridjeva „(bosansko)hercegovački“, koji bi u ovom slučaju podrazumijevao i franjevce koji su rođeni unutar današnjih državnih granica BiH (iako su pripadali franjevačkim provincijama koje su danas u okvirima drugih država), ali i franjevce koji su rođeni izvan današnjih granica Bosne i Hercegovine, a pripadali su Franjevačkoj provinciji Bosni Srebrenoj. Naime, pregledi jezikoslovnog i sveukupnog djelovanja (bosansko)hercegovačkih franjevaca koji bi se odnosili isključivo na granice pojedine franjevačke provincije, iako bi činili smislenu i zatvorenu cjelina, moraju uzeti u obzir i činjenicu da se ta cjelina vrlo često mijenjala, ponajčešće zbog političkih okolnosti. Dakle, pregled u kojem bi se „izbrisale“ granice franjevačkih provincija, i to s jedne strane granice Franjevačke provincije Bosne Srebrene (Sv. Križa) i Hercegovačke franjevačke provincije Uznesenja Blažene Djevice Marije koja se od matične Bosne Srebrene odcijepila 1847. godine (pri čemu su danas obje unutar državnih granica BiH), ali s druge strane i granice prema Franjevačkoj provinciji Presvetog Otkupitelja (koja je danas unutar državnih granica Republike Hrvatske), za one franjevce koji su u njoj djelovali prije odcjepljenja od Franjevačke provincije Bosne Srebrene (1735.), mogao bi se prikazati i kontinuitet i širi kontekst, ne samo gramatičke misli nego i sveukupnog djelovanja franjevaca na području Bosne i Hercegovine, odnosno Provincije Bosne Srebrene u

tadašnje vrijeme (cf. Boban, 2017: 7-8). Takav širi pregled donio bi iznenađujući podatak da je u razdoblju od oko 150 godina (od 1712. do 1863. godine) tiskano čak 11 latinskih gramatika bosanskohercegovačkih franjevac: dva izdanja gramatike fra Tome Babića (1712., 1745.), tri izdanja gramatike fra Lovre Šitovića (1713., 1742., 1781.), gramatika fra Josipa Jurina (1793.), dvije gramatike fra Stjepana Marijanovića (1822., 1823.), gramatika fra Ambroža Matica (1832.), gramatika fra Filipa Kunića (1857.) te gramatika fra Anđela Kraljevića (1863.). Pored navedenih tiskanih gramatika ostale su sačuvane i gramatike u rukopisu. Od njih valja istaknuti fojnički rukopis latinske gramatike, koji se danas čuva u franjevačkoj knjižnici u Fojnici, te rukopisnu gramatiku fra Franje Ćorića, jedinu rukopisnu gramatiku u Hercegovini. Također, u rukopisu je ostalo i prvo jezikoslovno djelo u BiH – rječnik latinskog jezika fra Ljudevita Lalića.

Do kraja 18. stoljeća u školama se posvećivalo mnogo sati latinskom jeziku,²⁷ a takav model je potpomagao memoriranje velikih količina podataka prema načelu: *Usus te plura docebit* (cf. Demo: 2007: 39).

Početak 19. stoljeća uvedena je u škole državna kontrola, primat latinskog jezika slabi, a ostavlja se sve više prostora prirodnim, društvenim i medicinskim znanostima. Rastom broja predmeta

²⁷ „Uprava Bosne Srebrene (1709) strogo naređuje gvardijanima da odmah upute svojim kućama mladiće koji ... osobito gramatiku tj. latinski ne poznaju ... Svaka provincijska uprava poticala je nadležne na kvalitetniji rad u samostanskim školama i svi pokušaji reformi išli su u tom smjeru. Tako Augustin Botoš-Okić (1784) iznosi svoje prijedloge ... o načinu kako da se ujednači i unaprijedi izobrazba dječaka.... Od učitelja traži da budu metodični u obuci, ni pretjerano strogi ni popustljivi, da ne prelaze na novo gradivo dok đaci ne svladaju staro. Satove obuke treba držati u vrijeme koje je najpogodnije i učiteljima i đacima. U vrijeme škole bilo je zabranjeno upotrebljavati đake i za najmanji posao, a đacima se svaki dan moralo omogućiti vrijeme za učenje“ (Zirdum, 1983: 24).

pojavi se problem stručnosti razrednih nastavnika te se prelazi na sustav predmetnih nastavnika (cf. Demo, 2006: 282). Učeni- ci samostanskih škola Bosne Srebre, koji su odlazili na daljnje školovanje u austro-ugarske krajeve, imali su mnogo problema s neprilagođenošću na novi sustav obrazovanja, stoga su franjevci pokušali unaprijediti školovanje svojih kandidata. U tu svrhu Stjepan Marijanović (1794. – 1848.) tiska djelo pod naslovom *Systema litterarium pro directione scholarum provinciae Bosnensis deserviens a quodam litterarum promotore confectum et a partibus eiusdem Provinciae repetitum approbatum atque e praevia facultate superiorum nunc publica luce donatum, Budae, 1835.* (cf. Zirdum, 1983: 24). Pored ostalog ovaj sustav²⁸ trebao je postići uvođenje kontinuiranog reda u nastavne predmete, vjerodostojnost za sve samostanske škole i izbor najsposobnijih učitelja (cf. Ivić, 1943:110). Definitorij Provincije na svom zasjedanju 28. travnja 1826. u Fojnici odobrio je predloženi sustav obrazovanja, a on je,²⁹ uz neke iznimke, poštivan sve do 1882. godine³⁰ (cf. Zirdum, 1983: 25).

²⁸„Marijanović je predložio reformu samostanskih škola jer je vidio da učitelji dječaka, prepušteni sami sebi i volji samostanskih poglavara, slabo izobražavaju povjerene đake, što se posebno jasno opažalo prilikom nastavljanja školovanja u inozemstvu. On je želio da, uvođenjem zajedničkog sustava, samostanske škole dovede do kvalitetnijeg odgojno-obrazovnog rada i da u tom poslu šire angažira cijelu zajednicu, ali će glavnu riječ i dalje imati sposobnost i zauzetost postavljenih učitelja. Ako Provincija ozbiljno ne pristupi reformi škole, mladići iz BiH neće biti primani na filozofsko-teološke škole u inozemstvu ili će biti vraćeni u niže razrede neprilicne njihovu uzrastu“ (Zirdum, 1983: 25).

²⁹„Decretum Venerabilis Definitorii concernens praedictum Systema ... Cupiens Venerabile Dfrum Iuventutem ad Institutum Seraphicum adspirantem, quoad fieri potest in scientiis melius excoli, ac magis indies Studia Linguae Latinae promoveri, Decreto hoc Systema iam a PP. Capitulariter 28. Aprilis 1826 Fojnicae congregatis approbatum...“ (Marijanović, 1835: 30).

³⁰„Kad je provedena Marijanovićeva osnova, stanje je samostanskih škola bilo jednolično i dosta dobro. Mladići su kod kuće dobro naučili latinski jezik, i još neke najnužnije stvari, tako da su, kad bi prošla godina za svršenog novicijata, iza kako bi svršili petu godinu domaće škole, mogli lagano nastaviti filozofiju, a iza toga i bogosloviju gdje god u Austro-Ugarskoj ili u kojoj bilo zemlji“ (Ivić, 1943: 110-111).

Biskup Franjo Baličević u izvještaju 1591. godine Sv. Stolici navodi da „bosansko kraljevstvo broji 13 samostana, a u samostanima da braća drže i škole, te da podučavaju: čitati, pisati i malo slovnice, te kršćanski nauk u latinskom i slavenskom jeziku“ (Jelenić, 1912: 210). Vrste škola su se dijelile na osnovne, humaniorne i visoke. Franjevci su u svakom svojem samostanu uzdržavali desetak dječaka koji su tu završavali osnove škole i neku vrstu humaniora, a studij filozofije i teologije pohađali su na redovničkim učilištima u Italiji. „Sva je mladež bosanske redodržave tamo od potpunoga pada bosanske države u osmanlijske ruke, pa do oslobođenja Dalmacije, Slavonije i Ugarske više škole svršavala izvan svoje redodržave, a osobito u Italiji“ (Jelenić, 1912: 215). S obzirom da su „turske vlasti dopuštale odlazak na školovanje izvan države samo mladićima koji su već nosili franjevačko odijelo i pravno pripadali Bosni Srebrenoj“ (Hoško, 2011: 44), nije ni čudo da ne postoji mnogo podataka o školama u samostanima.

Na kapitulu 18. lipnja 1699. godine reorganizirano je srednje školstvo i određeno da se „gramatičke škole smjeste u samostane u Makarskoj i Baji, a da se otvore studiji filozofije u Budimu i Šibeniku. Gramatičke su škole trajale tri godine, a humaniora je prema odluci iz 1708. smješten u našički samostan za sve učenike iz Bosne i Slavonije“ (Knezović, 2013 a).³¹ Zbog nedostatka udžbenika i gramatika latinskog jezika koji im je bio prijeko potreban za daljnje studiranje, nastaje potreba da se pišu i objavljuju upravo ti

³¹ Knezović, 2013 a: „Gramatička škola i humaniora ili „gimnazija“ ukupno su trajale šest godina, a uglavnom se radilo prema isusovačkom Ratio studiorum. U svim godinama učenja, izuzev prve, latinski jezik bio je glavni predmet i nastava se najvećim dijelom odvijala na njemu.“

materijali za školstvo.

Tradiciju latinskih gramatika franjevacu Bosne Srebrene započeo je fra Toma Babića iz Skradina, pionir među franjevačkim gramatičarima, koji je izdao gramatiku pod nazivom *Prima grammaticae institutio pro tyronibus illyricis accommodata (a p. f. Thoma Babich a Vellim Dioec. Scardonensis, Ordinis Minorum Reg. Observantiae Provinciae Bosnae Argentinae), Venetiis 1712.*³² Da Babićeva gramatika, koja je bila namijenjena učenicima koji ne znaju drugog jezika osim hrvatskoga, nudi tek elementarna znanja o latinskom jeziku, svjedoči i predgovor u kojemu Babić navodi: „Draghi Brate scioçe ove moje male Grammatiche, né pissem oude Velliki s'tvari, nego samo *declinatione*, illi prighibagnia od immena, *Conjugatione ód Verbá*, illi Riçii, i Regule ód isti: zá onne Koi i počimaju učiti Grammatiku, tó jest zá ona Illiriche koi i drugoga yezika neznadu, zatoim kaxem puut, i početak, od velliki Grammatika (Manuela, i drughi) kako govori Donatus, *Janua sum rudibus primam cupientibus artem, nec sine me quisquam rite peritus erit*“ (Babić, 1745: 3).³³ Zanimljivo da Babić i u drugom izdanju svoje gramatike, kada već dosta gramatičkoga gradiva preuzima iz Šitovićeve gramatike (1713.), ponovo ističe njezinu nepotpunost, odnosno elementarnost („samo deklinacije i konjugacije“). Drugo izdanje je trostruko opsežnije te u odnosu na prvo sadrži opširnije popise glagola, neke

³² *Prima grammaticae institutio. Pro tyronibus Illyricis accommodata a p. f. Thoma Babych a Velim. Venetiis, Per Bartolo Occhi, 1712. 16° 136 pag. (Jurić, 1971: 154). Drugo izdanje: Prima grammaticae institutio. Pro tyronibus Illyricis accommodata a p. f. Thoma Babych a Velim. In hac secunda impressione clarior et difusior. Venetiis, Apud Josephum Corona, 1745. 8° 448 pag. (Jurić: 1971: 156).*

³³ Cf. Katičić 2002: 9–16; Tvrtković 2002: 123–131; Šetka 1967: 95–103; Zbornik o Tomi Babiću 2002. Alojz Jembrih, ur. Šibenik - Zagreb: Gradska knjižnica „Juraj Šižgorić“ - Hrvatski studiji.

leksičke dodatke i znatan dio prepisan iz Šitovićeve gramatike. Unatoč tomu, Babić ostaje vrijedan kao prvi gramatičar latinskoga jezika koji pravila tumači na hrvatskom jeziku, i to (što uopće nije zanemarivo) na štokavici.³⁴

Koliko se u samostanskoj školskoj praksi nepotpunost Babićeve gramatike osjećala kao nedostatak svjedoči činjenica da samo godinu dana nakon izdanja Babićeve gramatike, fra Lovro Šitović Ljubušak tiska prvo izdanje svoje latinske gramatike pod nazivom *Grammatica Latino-Illyrica ex Emanuelis aliorumque approbatorum grammaticorum libris juventuti Illyricae studiose accommodata*, Venetiis 1713. (3. izd.+ reprint).³⁵ Iako je svoju gramatiku napisao i prije nego je Babićeva tiskana (teško da je samo u jednoj godini Šitović i napisao i tiskao gramatiku), u predgovoru Šitović jasno kaže: „Jurie tebi ocito, da mnozi Narodi, tò iest, Franczezi, Spagnoli, Italianczi, Nimczi Ungari &c. lascgne nauce Grammatiku, nego mi Harvati. Jer? ierbo oni stampaiu Grammatike ù suoie vulastite iezike istomacene, i tako nie gnimi muka naucit Regule Grammaticke, Kako nami, ierbo mi neimamo Grammatikah ù nasc iezik istomacernih. I Premda iessu Koijsodi Naucitegli Grammatike [Babić], istomacili Declinatione Imenah, i Conjugatione Verabah

³⁴ Više o Babiću i njegovoj gramatici v. u: ŠETKA, JERONIM (1969) „O fra Toma Babić“, Kačić, Split, god. 1, str. 95-203; Zbornik o Tomi Babiću (2002), Zagreb-Šibenik.

³⁵ Prvo izdanje: *Grammatica Latino-Illyrica. Ex Emmanuelis aliorumque approbatorum grammaticorum libris juventuti Illyricae studiose accommodata a patre f. Laurentio de Gliubuschi. Venetiis, Typis Anton. Bartoli, 1713.* 8° 226+25 pag. Drugo izdanje: *Grammatica Latino-Illyrica. Ex Emmanuelis aliorumque approbatorum grammaticorum libris juventuti Illyricae studiose accommodata a p. f. Laurentio de Gliubuschi. Venetiis, Apud Bartholomeum Occhium, 1742.* 8° 240 pag. Treće izdanje: *Grammatica Latino-Illyrica. Ex Emmanuelis aliorumque approbatorum grammaticorum libris juventuti Illyricae studiose accommodata a p. f. Laurentio de Gliubuschi. Venetiis, Typis Petri Marcutii, 1781.* 8° VIII+277 pag. Cf. Jurić, 1971: 155-158.

haruastski; niscta nemagne nissu (scto ia mogu znat dassam vidio) suih Regulah zadosta izrekli, ni obratili“ (Šitović, 1713: 3-4). U odnosu na Babića, Šitovićeve je gramatika bogatija sintaksnim pravilima, iako Šitović ne koristi pojam „*syntaxis*“ nego „*concordantia*“ i „*constructio*“. Gramatičko gradivo podijeljeno je na tri cjeline: prva definira osnovne pojmove gramatike (*Introductio ad partes orationis et grammaticae*), drugi obrađuje deklinacije i konjugacije, uz poznatih 14 pravila (*Liber primus*), a treći dio tumači način na koji se riječi međusobno slažu u veće cjeline, uz osnovna pravila o sročnosti i posebno tumačenje svakoga pojedinog „dijela govorenja“ (*Liber secundus*), nakon čega slijede različiti dodaci (*Catalogus verborum, Aliquot nomina*). Šitovićeve gramatika se rabila i izvan provincije još cijelo stoljeće nakon tiskanja prvog izdanja.

Tradiciju nastavlja fra Josip Jurin kao autor gramatike *Grammatica Illyricae iuventuti Latino-Italoque sermone instruendae*, Venetiis 1793.³⁶ Njegova gramatika je posebna po tumačenju hrvatske gramatike na talijanskom jeziku, čime je u biti i opravdala svoje tiskanje nakon dva izdanja Babićeve gramatike (1712., 1745.) i tri izdanja Šitovićeve (1712., 1742., 1781.). O tome i sam Jurin u predgovoru kaže: „Ja gnih visce godinâ ućechi sloxih rukopisnu Grammatiku, ùisto vrime sluxechise s’različitim Naućiteglim toliko davnoga, koliko sadagnega vika ù tri grane razregena, tojesti Diački, Illirički, i Talianski, i nehti uprav kaxem, ù Diačkomu, i Taliaskomu govorenju nisam isitare izveo po sebbi Tcto iznovicze; [...]. I priasu bile dvi Grammatike *Latino Illirike* [Babićeve i Šitoviće-

³⁶ *Grammatica Illyricae iuventuri Latino-Italoque sermone instruendae accommodata. Studio et labore p. Josephi Giurini. Venetiis, Apud Andream Santini, 1793. 8° VIII+461+16 pag. Cf. Jurić: 1971: 159.*

va], alli ù gnima nie bilo glasoričja Talianskoga. Ja usudihse unitiga ù ovvo moje malo dillotvorje, tojest ù onno ossam dilia govorenja Grammaticke uprave, jerbo viddim da jest od potribbe nikim kipom, koji nemogu takko latko ichi učiti Talianski iezik ù primorske gradove; buduchi dàsù daleko od istih gradovà. Morre takoer sluxiti i onim koji nerazume Illirički, n. p. sudioczem ù targanju pravdah, Targovizem, ù prodaji, Pìszem varhu podloga, slogga, i krivinah ù razliki misti, i gradovi, &c“ (Jurin, 1793: V). Pri izlaganju gramatičkoga gradiva latinskoga jezika Jurin je pod očitim utjecajem Šitovića, a od njega se razlikuje, uz već navedeni dio gramatike na talijanskome, i po tome što Jurin prvi rabi pojam „*syntaxis*“ te prvi tumači figure (*De Figuris Grammatices*).³⁷

Sve tri spomenute gramatike su rađene prema gramatici portugalskog isusovca Emmanuela Alvaresa (*De institutione grammatica libri tres*, Parisiis 1572.). Moguće da im nisu bile nepoznate pored ostalih, ni gramatika Bartola Kašića, *Institutionum linguae Illyricae libri duo*³⁸, kao ni gramatika talijanskoga leksikografa isusovca Jakova Mikalje koji je pastoralno djelovao na Balkanu i 1649. go-

³⁷Jurin, kao predstavnik alvaresovske tradicije, prvi u svojoj gramatici iznosi kratak pregled sintakse figurata „*De figuris grammaticae*“, koji govori o nekim stilskim figurama i karakteristikama stilski obilježenog izraza. Jurinova gramatika preuzima od Šitovića dio gramatike koji govori o „konkordancijama“ pojedinoga „dijela govorenja“ (cf. Šitović, 1713: 106-151; Jurin, 1793: 154-166), te u trećoj „knjizi“ gramatike s naslovom „*De localium constructione*“ tumači neke sintaksne pojavnosti: uporabu imena mjesta bez prijedloga, dativ koristi, ablativ i akuzativ vremena i prostora, ablativ apsolutni, ablativ sredstva, uzroka, načina, „*actionis*“, društva, „*excessus*“ i cijene, zatim glagolske konstrukcije s infinitivom, gerundom, gerundivom, supinom, participima, značenja genitiva, komparaciju, uporabu zamjenica, priloga, prijedloga, uzvika i veznika (cf. Jurin, 1793: 287-339). O Jurinu više v. „Jezikoslovac fra Josip Jurin: zbornik radova sa znanstvenog skupa“ (ur. V. Lakić), Primošten - Šibenik, MH Ogranak Primošten - Gradska knjižnica „Juraj Šišgorić“, 1999.

³⁸*Institutionum linguae Illyricae libri duo*. Authore Bartholomeo Cassio. Romae, Apud Aloysium Zanettum, 1604. 8° 189+3 pag. Cf. Jurić: 1971: 153.

dine tiskao veliko djelo *Blago jezika slovinskoga illi Slovník u komu izgovarajuse rječi slovinske Latinski, i Diački - Thesaurus linguae Illyricae sive Dictionarium Illyricum In quo verba Illyrica Italice, et Latine redduntur, Laureti*. Grammatika talianska u kratho [sic!]³⁹. Navedene je grammatike Marijanović nazvao „Alvariana“, prema njihovom uzoru i kao opreku prema svojoj i ostalim grammatikama koje su rađene prema Grigelyju.

Desetak godina nakon što je prvi put tiskana Grigelyjeva grammatika latinskoga jezika, pod punim naslovom *Institutiones Grammaticae in usum scholarum grammaticarum regni Hungariae et annexarum provinciarum* (1808.), zaredale su prerade tog udžbenika na hrvatskom jeziku te se praksa prerađivanja nastavila sve do pedesetih godina 19. stoljeća (do Thurnove reorganizacije gimnazija).⁴⁰ U krajevima koji su spadali pod krunu sv. Stjepana Grigelyjeva grammatika je, unatoč preradama, ostala propisana školska knjiga, tako da su se ustvari priređivali samo pojedini dijelovi Grigelyjeva udžbenika, naročito oni koji su bili određeni za početnike. U Bosni i Hercegovini, gdje nije sezala vlast ugarskoga namjesničkog vijeća, istisnule su prerade u potpunosti original te se prerađivačka praksa zadržala desetak godina duže nego u Hrvatskoj. Ona je bila i više nego potrebna, budući da je latinski jezik bio jedan od važni-

³⁹Blago jezika slovinskoga illi Slovník u komu isgovarajuse rijeci slovinskelatinski i diacki. Thesaurus linguae Illyricae-sive Dictionarium Illyricum in quo verba Illyrica Italice et Latine redduntur. Labore p. Jacobi Micali Soc. Jesu collectum. Laureti, Apud Paulum et Jo. Baptistam Seraphinum (sumptibus sacrae Congregationis De propaganda fide), 1649. 8° 16+46+864 pag. Cf. Jurić: 1971: 154. V. Vanino, 1933: 1-43.

⁴⁰„Uzevši u obzir i grammatiku fra Anđela Kraljevića tiskanu u Rimu 1863., možemo reći da franjevci na ovom našem tlu punu 151 godinu njeguju ovu znanost, a pedagošku praksu u ovoj oblasti vrše još mnogo dulje. Taj kontinuum dobiva još više na težini za hrvatsku kulturu u činjenici da su oni jedni na druge djelovali, dopunjavali se i popravljali“ (Pavić: 1983: 95).

jih predmeta u samostanskim školama. Od bosanskih franjevaca prvi je Grigelyja preradio fra Stjepan Marijanović, a za njim su slijedili fra Ambroz Matić, fra Filip Kunić te franjevac hercegovačke provincije fra Anđeo Kraljević. Posebnu grupu čine prerađivači iz hrvatskih provincija: Varaždinci Antun Rožić i Henrik Hergović, te Antun Mažuranić (cf. Dukat, 1908: 5). Marijanovićeve dvije prerade proizašle su izravno iz Grigelyja, Matić i Kunić su se pored Grigelyja oslanjali i na Marijanovića, a Kraljević se više služio Marijanovićem i Kunićem nego Grigelyjevim originalom, koristeći i jednu preradu Alvaresa koja se razlikuje od Grigelyjeve (cf. Dukat, 1908: 11-15).

Desetak godina nakon Marijanovićeve gramatike izdao je i fra Ambroz Matić gramatiku s naslovom *Knjizica rucsna s' upravam koristnim, i uveshtbanjem lasnim za mladiche latinski jezik ucseche u bosanski izgovor sloxena* (1832.), koja je trebala služiti kao suplement ili dopuna Marijanovićevoj knjizi. Matić tako nije preradio cijelu Grigelyjevu gramatiku, nego samo one dijelove kojih nije bilo kod Marijanovića, i to tako što je oprimjerio deklinacije, konjugacije, tvorbu perfekta i prijedloge. Sam više puta upućuje čitatelje na obadvije gramatike (Marijanovićevu i Grigelyjevu). Ideja za izdavanje „ručne knjižice“ Matiću je mogla doći od Mikloušića, koji je 1796. godine napisao na kajkavskom narječju *Syllabus Vocabulorum*, djelo slično Matićevu. Valja napomenuti da je 1853. godine tiskanjem latinske gramatike Adolfa Vebera prestala dominacija Alvaresove gramatike u Hrvatskoj (cf. Dukat, 1908: 40-47). Fra Filip Kunić je svoju gramatiku, pod punim naslovom *Slovnica jezika latinskog ilirski iztumačena za porabu mladeži bosanske s kratkim i po-*

trebitim rječnikom izdao 1857. godine, gdje u predgovoru, pojašnjavajući razloge i motive pisanja gramatike, daje svojevrsni pregled gramatika prije njega. Naime, on kaže kako je nestalo primjeraka gramatike koju je fra S. Marijanović priredio prema Grigelyju pa ga je provincijal Martin Nedić potakao da sastavi novu gramatiku za potrebe mladeži. Budući da je Marijanovićeva gramatika u to vrijeme već postajala zastarjela, poslužio se on, uz Marijanovićevu gramatiku, i gramatikama Antuna Mažuranića i Adolfa Vebera, oslanjajući se i na Grigelyjev original. Hercegovački franjevac Anđeo Kraljević izdao je 1863. godine gramatiku s naslovom *Grammatica Latino-Illyrica*, koju nije pisao prema Grigelyju, nego prema nekoj drugoj preradi Alvaresove gramatike.⁴¹ Međutim, u sastavljanju gramatike dosta se poslužio Marijanovićem i Kunićem pa se tako nalazi i dosta sličnosti s njegovom gramatikom i Grigelyjevim *Institutiones*. Njime završava kronološki niz gramatika vezanih za praksu Grigelyjevih prerada i franjevačkih gramatika općenito. Grigelyjevi prerađivači nakon Marijanovića iznose tek rudimentarnu sintaksu te oni nisu relevantni pri analizi Marijanovićeve sintakse i njezina „lociranja“ unutar gramatikografske (sintaksne) tradicije. Iako Kraljević drugi dio svoje gramatike imenuje „Syntaxis Latina - Skladnja latinska“, u njoj su sintaktička pravila izlagana prema starome sustavu glagolskih rodova i redova, a sintaksa padeža svedena je na padežna pitanja te se od „starih“ gramatika razlikuje jedino u eksplicitnom naslovljavanju sintakse kao drugog

⁴¹Kraljević, Anđeo (1863) *Grammatica Latino-Illyrica* sabrao i protomačio [sic!] fra Anđeo Kraljević za mladež Ercegovačku. U Rimu tiskom skupa razširenja viere MDCCCLXIII.

dijela gramatike (cf. Kraljević, 1863: 177). Kako je već rečeno, drugi „model“ gramatika čine gramatike Babića, Šitovića i Jurina, jer oni nisu imali Grigelyjevu gramatiku kao izravni predložak. Unatoč drukčijemu predlošku kao modelu po kojemu su sastavljane, alvarosovske gramatike kao udžbenici franjevačkih sjemeništa prirodno su utjecale i jedna na drugu i na gramatike rađene po Grigelyju.

Početak 18. stoljeća zabilježen je procvatom visokog školstva u Bosni Srebrenoj. „Nakon uspostave generalnoga učilišta u Budimu i Šibeniku 1699, već 1707. otvara se studij filozofije u Osijeku, 1716. u Požegi, Iloku i Đakovu, te 1725. godine u Makarskoj, Slavanskom Brodu, Sinju, Našicama, Baji i Gradiški“ (Knezović, 2013 a). Godine 1758. provincija se dijeli na prekosavsku Provinciju sv. Ivana Kapistrana i bosansku Kustodiju sv. Križa, koja ubrzo ponovno postaje provincija Bosna Srebrena. Turci nisu dopuštali komunikaciju franjevac Bosne Srebrena sa subraćom u drugim provincijama, tako da su franjevci bili primorani ustanoviti školstvo u tri tada postojeća samostana – fojnički, kreševski i u Kraljevjoj Sutjesci. Zbog novih potreba obavljuje fra Stjepan Marijanović *Institutiones grammaticae Latinae idiomate Illyrico propositae ad usum juventutis provinciae Bosnae Argentinae compilata* (Split, 1822.), zatim *Syntaxis linguae Latinae iuventuti provinciae Bosnae Argentinae accomodata* (Venecija, 1823.). Uskoro su odlukom kapitula reorganizirane osnovne i srednje samostanske škole, a cijela reorganizacija se provodila oslanjajući se na Marijanovićevu *Systema litterarium pro directione scholarum provinciae bosnensis deserviens, a quodam litterarum promotore confectum et a patribus eiusdem provinciae repetitum approbatum, atque e praevia fac-*

ultate superiorum nunc publica luce donatum, tiskanu u Budimu 1835. godine (cf. Dragičević, 1919: 5-6). Prema Marijanovićevim uputama školovanje je trebalo trajati pet godina. Polaznici su u prvoj godini školovanja učili čitanje i pisanje latinice i bosančice: „Susceptus aliquis iuvenis, vel plures ad conventum primo anno in lectura duntaxat et scriptione tam Latina quam Cyriaca, vulgo *Särbska* (idque ne in oblivionem nationis Illyricae pervetusti characteres inducantur) sedulo, et bene informentur, neque ante finem anni scholastici, si qui felicioris ingenii aut alibi aliquantum instructi forte reperiantur, ad studia grammatices applicentur, ne annorum sequentium turbetur ordo. Talisque iuvenis aut plures *Normalistae*, sive *Iniciantes* vocitentur“ (Marijanović, 1835: 17). U drugome razredu latinski su đaci učili prema Marijanovićevoj gramatici do 133. stranice i zvali su se „principisti“. „A secundo inclusive anno et deinceps per omnes scholas praeceptores nulla ratione praetermittant solitis diebus ac in saepe fatae gramm. pag. 133tia indigitatis, exercitia domestica sive sic dictas occupationes super respectivis et propriis illi scholae partibus, dictare, die martis autem horis matutinis exercitium scholasticum intra ipsas scilicet duas horas scholae formando curent...“ (Marijanović, 1835: 19). U trećem razredu zvali su se „gramatisti“ te su nastavili raditi prema njegovoj gramatici od 145. do 220. stranice. „*Tertio anno* altera pars eiusdem grammatices classi 2dae designata, iuventuti proponatur, cum sedula auctorum vulgo *Chrestomathiae* sive *Analysis* expositione, modo eo, qui in praefatae gramatices pagina 127 indigitatur. Catechismus cum arithmetica continuetur. Huius scholae iuvenes appellentur *Grammatistae*“ (Marijanović, 1835:

18). Na četvrtoj se godini prelazilo na sintaksu i zahtijevalo da se rabi latinski u svakodnevnoj komunikaciji. „*Quarto anno. Syntaxis communis, et ornata exponatur, cum Arithmetices solum continuatione, et Chrestomathia omnino non negligenter, huiusque anni studentes nuncupentur Syntaxistae*“ (Marijanović, 1835: 18). Peta godina je ujedno i godina novicijata, kada se učila retorika. „*Huiusque ultimi apud nos scholarum anni studentes Rhetores nominetur*“ (Marijanović 1835: 19). Međutim, prilike tog širokobriješkog razdoblja nisu dopuštale školovanje od pet godina pa je ono svedeno na četiri godine. Nakon što su u prve tri godine prešli svu latinsku gramatiku, četvrta je godina bila posvećenja izučavanju retorike, kao i aktivnom korištenju jezika. Prema *Statuta particularia pro hac Custodia provinciali Hercegovinae* iz 1889. godine jasno se vidi dvostruka funkcija latinskog kao jezika koji se proučava i na kojem se poučava:

„Studia in Probandatu delibanda in quatuor pro nunc classes dividuntur, totidem etiam annis absolvenda.

a) *In primo anno Grammatica inferior tum slavicae tum latinae linguae cum exercitiis, Arithmetica, Geographia, Cathechismus, Zoologia.*

b) *In secundo anno Grammatica superior earumdem linguarum cum frequentibus versionibus ex duabus linguis vicissim et compositionibus in alterutra lingua. Continuabitur studium amplioris Cathechismi et Geographiae [f. 16v] universalis ac arthmeticae; deinde accedunt studium Geometriae Botanicae et s. Lyturgicae.*

c) *In tertio anno prosequatur ultro studium Grammaticae latinae*

et slavicae cum exercitiis, item Grammatica germanica, Cathecismus, Historia biblica veteris foederis, Geometria, Algebra, Geographia universalis, Physica, Ortographia.

d) In quarto anno Historia biblica in novum foedus, Rethorica, Grammaticae latina, slava et germanica cum exercitiis, Geometria, Algebra, Geographia specialis, Historia patriae, Ortographiae et Physiographia.“ (SK sv. 17, f. 96v-97).

Poslije završenog srednjeg obrazovanja mogli su ići studirati u Italiju ili Austro-Ugarsku, ali nakon što je Napolen osvojio Italiju 1796. godine morali su povući studente iz Italije. Tada je car Josip II. osnovao zakladu koja je financijski pomagala školovanje bosanskih mladića u austrijskim zemljama. Ipak, to nije bilo dovoljno pa su „g. 1851. otvorili u Fojnici i Sutjeski filozofsko-teološko učilište! Bilo je to za ljutu muku, ali su te dvije škole otada ipak djelovale kroz čitavi ovaj period“ (Gavran 1990: 102). Sva su predavanja na tom filozofsko-teološkom studiju bila na latinskome jeziku.

Kao dokaz funkcionalnosti latinskog jezika mogu poslužiti mnoge bilježnice turskog jezika objašnjene na latinskom. Također, kako bi olakšao učenje latinskog jezika, kustod fra Anđeo Kraljević sastavio je 1863. godine gramatiku latinskog jezika tumačenu hrvatskim jezikom *Grammatica Latino-Illyrica*.

Osim gramatika bilo je potrebno napisati još nastavničkih priručnika. Na samom je početku svoje nastavničke djelatnosti fra Martin Mikulić priredio udžbenik *Rhetorica ad annum accommodata diligentia P. Martini Mikulić magistri novitiorum in Conventu Široki-brig 1867.*, koji se nalazi u Franjevačkom arhivu na Humcu.

Da je latinski bio jezik nastave, svjedoče i teološke teze i spisi⁴² koje su se pisali za završetak školovanja kao vrsta dokaza da je pojedinac usvojio gradivo. Većina tih teza je u rukopisu, a poneke su doživjele svoj tisak, primjerice:

- *Filip Radić, Theses theologico-dogmaticae ex Quatro Sententiarum de sacramento poenitentiae (Osijek, 1742),*
- *Mijo Pavunović, Praelectiones theologicae ex Libro quarto Sententiarum (Osijek, 1748),*
- *Luka Čilić, Conclusiones ex universa theologia (Osijek, 1755),*
- *Antun Tomašević, Nodus Gordius de regula proxima actuum humanorum sive conscientia (Osijek, 1758), Miscellanei flores theologici (Osijek, 1758),*
- *Campion Hijacint, Animadversiones physico-historico-morales de baptismo nonnatis et projectis conferendo (Budim, 1761), Vindiciae adversus quosdam scriptores (Budim, 1764), te djela u rukopisu: De gratia, De angelis, De statu mortuorum et resurgentium, De indulgentiis; De incarnatione, De sacramentis in genere (Budim),*
- *Jeronim Lipovčić, Conclusiones theologiae ex Quarto Sententiarum libro ad mentem (...) Joannis Duns Scoti (Budim, 1747),*

⁴²Jedan od takvih je spis fra Nikole Šimovića *Prolusio in baptismatis sacramento* (Uvod u sakrament krštenja) koji nastao je u Viterbu, a čuva se u Arhivu Hercegovačke franjevačke provincije, Mostar (SK, sv. 6. f. 172-174). Na samom se početku ukazuje da je taj sakrament proizašao iz same dobrote Božje koja njime pruža ljudskom rodu vrsno sredstvo za spasenje i uživanje u milosti svoga Stvoritelja. Jezgrovito govori o njegovom značaju i važnosti potkrepljujući to navodima iz Svetog pisma. Potom spominje razna zastranjivanja glede sakramenta krštenja kroz povijest i suprotstavlja im nauk Crkve kojega nešto detaljnije obrazlaže. Na kraju se nalazi vlastoručni potpis s nadnevkom (27. lipnja 1864.) i imenom mjesta u kojem je najvjerojatnije nastao taj spis: „Viterbii 27. Junii 1864. fr Nicolaus Šimović“. Budući da je 1863. god. fra Nikola položio stroge ispite i postigao stupanj generalnog lektora bogoslovije, vjerojatno je ovaj spis o krštenju jedno od njegovih uvodnih predavanja, kako se može dosta pouzdano zaključiti iz samog naslova.

Amarum dulce gratiarum dulcissimi fontes (Budim, 1748), Ordo confusus seu conclusiones theologicae (...) de peccatis, virtutibus moralibus et legibus (Osijek, 1767) itd. (Knezović, 2013: 45-46).

Također, u franjevačkoj crkvi u Mostaru pronađeno je pet tiskanih teoloških teza pisanih na latinskome jeziku, , a o kojima će kasnije biti više rečeno.

Za školske je potrebe vjerojatno⁴³ nastao i prvi rječnik *Dictionarium Latino-Italico-Illyricum*⁴⁴, a Ljudevit Lalić iz Ružića postao je prvi hrvatski leksikograf iz Bosne i Hercegovine.

⁴³Uzme li se u obzir da stranice od druge do šeste su prazne i vjerojatno su bile predviđene za Predgovor, može se pretpostaviti da nam je Lalić kanio objasniti svrhu svoga rada. Ipak, posljednja stranica rukopisnog rječnika završava riječima „Suarha Bogu huala Finis coronat opus“ (Lalich, 2007: 513), što navodi na zaključak da je to korpus riječi koji je Lalić htio obraditi. Gabrić-Bagarić ipak u svome radu postavlja pitanje „Zašto je rječnik pisan? Teško je vjerovati da bi se tko upustio u tako opsežan rad bez jasnog cilja, da bi ispisivao riječi bez svrhe i namjere. Bit će da je fra Ljudevitov rukopis, kakav danas imamo pred sobom, samo pripremljena radnja za neki planirani rječnik“ (Gabrić-Bagarić, 2004: 27).

⁴⁴Potpuni naslov: *Blago iezika slovinskoga illi Slovnik ú komu izgouaraiuse rici diacke latinski, i slovinski. Thesaurus lingvae illyricae sive Dictionarium Illyricum. In quo verba latina italicé, et illyricae (sic!) redduntur. podsjeća na rječnik isusovca Jakova Mikalje Blago jezika slovinskoga ili slovnik u komu izgovaraju se r(i)ječi slovinske latinski i di(j)ački (1649.-1651.). Thesaurus linguae Illyricae sive dictionarium Illyricum. In quo verba Illyrica Italice et Latine redduntur. Rukopis je 2007. objavio i pogovor napisao ddr.sc. Serafin Hrkać. „Rukopis je kartonski uvezan. Sastoji se od 61 sveščića. Stranica ima 1518 i nisu paginirane. Dimenzije su 24 x 14 cm. Na stranici je prosječno desetak riječi. Na prvoj stranici je napisano: *Pertinet ad conventum Omiš – Pripada samostanu Omišu.*“ (Lalich, 2007: 515).*

3.2.2.

LATINSKI JEZIK

KAO JEZIK ADMINISTRACIJE

Pisana korespondencija crkvenih i državnih vlasti gotovo uvijek bila je ili na latinskom ili na talijanskom jeziku. Koliko je ono stilistički bilo obojeno, ovisilo je od samog autora, ali i svrhe pisanja. Administrativnim aspektom upotrebe latinskoga mogu se smatrati izvještaji (*relationes*), različiti letci te unutarnja i vanjska korespondencija. Iako je ovaj aspekt latinskog jezika prvestveno pripada funkcionalnom stilu, izvještaji bosanskih biskupa su sve samo ne suhoparni dokumenti. Pisci izvješća kanonskih vizitacija (*Relationes ad limina*) opisali su teškoće putovanja, moralno stanje vjernika te probleme s civilnim vlastima. Oni često izlaze iz okvira strogo određenih administrativnih izvješća.⁴⁵ Možemo ih podjeliti na okružnice, dopise i letke.

⁴⁵Cf. Knezović, Pavao. 2008. Latinitet franjevaca Bosne Srebrene u 18. stoljeću. Zbornik o Marku Dobretiću. Marko Karamatić, ur. Sarajevo - Dobretići: 169-188; Jeleč, Petar. 2008. Bosna Srebrene u novim granicama. Uvođenje apostolskog vikarijata in 'Bosna Othomana' i apostolski vikari kroz 18. stoljeće. Zbornik o Marku Dobretiću. Marko Karamatić, ur. Sarajevo - Dobretići: 65-80; Jablanović, Ivan. 1938. Apostolski vikari u Bosni i Hercegovini. Vrhbosna 52: 128-135, 161-164, 207-215; Knezović, Pavao. 2010. Župa Rama u apostolskim izvješćima (1). Rama - nekoć i danas: zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa Prozor - Rama, 18.-19. lipnja 2009. Josip Grubeša ur. Prozor - Rama: 37-61; Džaja, Srećko. 1971. Katolici u Bosni i zapadnoj Hercegovini na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće. Zagreb: Kršćanska sadašnjost: 104-119.

3.2.3.

OSTALA DJELA NA LATINSKOM JEZIKU

Pri svom definiranju korpusa latiniteta Bosne i Hercegovine Pavao Knezović kao posebnu kategoriju navodi „raznovrsna djela franjevaca na latinskome“. Bitno je naglasiti da pripadanje djela jednoj kategoriji ne isključuje njenu mogućnost da djeluje za neku drugu funkciju ili da se koristi u više svrha. Primjerice, Lalićev rječnik može se promatrati kao materijal za školu ili obrazovanje, ali i kao leksikografsko djelo vrijedno naše znanstvene analize. Iako je Knezović u taj posljednji podnaslov stavio sva ostala djela koje nije kategorizirao ni kao materijal za školu, administraciju ili prijevod, tzv. „posudbu“ iz originala, ova kategorija bi se mogla podijeliti na:

- filozofska ili filozofsko-teološka djela
- povijesna djela i ljetopisi
- priručnici (ljekaruše)

- leksikografska djela
- propovijedi
- pjesništvo
- šematizmi.

Sam Knezović navodi da je nabrojio samo neka djela koja bi govorila o afinitetima bosanskohercegovačkih franjevac a te da je konačan popis svih djela nemoguće dati. „Velika bi bila pogreška ako bi se i pomislilo da se ovdje kane navesti ma i naslovi svih djela koje su franjevci Bosne Srebre ne napisali na latinskom jeziku u naznačenom razdoblju“ (Knezović, 2013 a). Također piše da su najbrojnija filozofska djela, ali su ujedno i najrjeđe tiskana. Samim time su i slabo istražena te su još uvijek u rukopisu, npr.:

- Matej Vulić, *Universa logica ad mentem Duns Scoti* (Osijek, 1712., u rukopisu)
- Blaž Šimić, *Introductio ad universam Aristotelis philosophiam* (Budim, 1732., u rukopisu)
- Ivan Lukić, *Logica, Metaphysica, In Aristotelis Physicam, De ceteris philosophiae partibus* (rukopis u Vukovaru i Osijeku)
- Antun Žderić, *Universa philosophia Aristotelica seu Scotistica* (Brod, 1735., u rukopisu)
- Ivan Šagovac, *Physica et metaphysica* (Vukovar, 1736. – 1737., u rukopisu), *Tractatus in octo libros Physicorum Aristotelis* (Brod, 1738., rukopis u Iloku) ⁴⁶
- Bartol Jurković, *Theses universae philosophiae* (Budim, 1735.), Emerik Zomborlić, *Conclusiones ex universa philosophia* (Budim, 1747.)

⁴⁶ U filozofskim djelima u rukopisu v.: Hrkać, S., 1998.

- Jeronim Bačić, Polycronion Aristotelico-Scotisticum seu conclusiones ex universa philosophia (s. l, 1754.)
- Luka Bebrić, Theses universae philosophiae (Budim, 1754.)
- Antun Tomašević, Viridarium philosophicum (Zagreb, 1758.) i mnogi drugi.

O povijesti Bosne Srebrene su pisali na latinskome:

- Ilija Bulić, Privilegia provinciae Bosnae Argentinae (Ancona, 1635.)
- Ivan Ančić, Thesaurus perpetuus indulgentiarum seraphici ordinis Sancti Patris Francisci summarie collectus, distincte diuisus, ed. 2, (Venecija, 1662.)
- Franjo Sudić Varadinac, Libellus hoc nomine Pastor Bonus in quo omnia gesta praeclara, quaeque monuimenta Provinciae Argentinae Bosnae ab oblivione vindicantur (s. l, 1679.) i Descriptio provinciae Bosnae Argentinae facta per R. P. F. Franciscum a Varadino anno 1679 (Subotica, 1914.)
- Ivan Kopijarević Stražemanac, Paraphrastica et topographica expositio totius almae provinciae Bosnae Argentinae fratrum minorum de observantia (Velika, 1730.)
- Bernardin Nagnanović, Bosnae notitia Provinciae Argentinae (oko 1717.)
- Filip Lastrić, Epitome vetustatum provinciae Bosnensis (Venecija, 1765.)
- Emerik Pavić, Ramus viridantis olivae in arcam militaris ecclesiae relatus seu Paraphrastica et topographica descriptio provinciae nuper Bosnae Argentinae jam vero S. Joannis a Capistrano nuncupatae (Budim, 1766.).

Postoje djela latiniteta BiH koja se ne mogu strogo staviti u jedan okvir, nego se ostavljaju mogućnost prilagodbe afinitetu čitatelja, odnosno njihova svrha može se gledati iz više različitih perspektiva. Primjerice, Franjo Gracić⁴⁷ u svojoj knjižici koja nalikuje ljekaruši i nosi takav naslov *Sacerdotis viatoris analysis theoretico-practica de viribus virus febriferi, pestiferi atque serpenti, de plerisque aliis morbis eo rumque praecipuis antidotis et aliis quibusaqm miscellis* (Padova, 1795.), u posljednja dva poglavlja⁴⁸ piše o povijesti Bosne i iznosi neke vrlo zanimljive teorije. Dug i pretenciozni naslov *Teoretsko praktično izlaganje terenskog svećenika o djelovanju otrova koji donese i groznicu i kugu i zmijskog otrova te o većini drugih bolesti i njihovim glavnim lijekovima kao i o nekim drugim stvarima* daje materiji širinu zbog koje ostaje zanemarena sintagma „*aliis quibusdam misceliis*“, a takvi paratekstovi odaju jednog vrsnog stilis-

⁴⁷Boban-Ostojić, 2015: 147: „Frano Gracić rođen je u Kreševu 1740. godine, gdje je završio osnovno obrazovanje i stupio u franjevački red. Školovao se vjerojatno u Italiji. Poslije studija predavao je filozofiju u Franjevačkom samostanu na otoku Hvaru. 1769. godine biva biran za učitelja novaka, đaka, klerika i za propovjednika u kreševskom samostanu. Krajem 1770. godine prikuplja milodare za otplatu dugova nastalih gradnjom kreševske crkve i samostana, te kasnije i sarajevske crkve (Zirdum, 1978: 227-228). Na kapitolu 1771. godine Gracić je izabran za tajnika provincije, a 1774. za kustosa. Na sastanku provincijalne uprave 1775. Gracić je imenovan za jednog od cenzora djela Pregled starina Bosanske provincije fra Filipa Lastrića. Nakon službe kustosa, Gracić je jednu godinu bio i gvardijan u Kreševu (Zirdum, 1978: 228). Provincija Bosna srebrena i biskup Dobretić šalju Gracića i Juru Zlokova u Beč da preko papinog nuncija u Beču zamole Mariju Tereziju da ona preko svojih predstavnika u Carigradu dobije od sultana potvrdu svih ranijih franjevačkih povlastica. Međutim, ta misija nije urodila plodom. Čak je Bono Benić u svome Ljetopisu kritizirao Gracića i Zlokova da su potrošili previše i vremena i novca uzalud (Zirdum, 1978: 228-229). Dalje imamo podatak da je Gracić 1786. bio župnik u Žepču. Zatim 1790. biva biran za provincijala, te 1793. ponovo za kustosa. Kad je 1796. završio službu kustosa, imenovan je za ispitivača franjevaca kreševskog okružja. Umire 1799. u Kreševu, gdje je i pokopan (Zirdum, 1978: 229-230).“

⁴⁸Sadržaj Gracićeva djela: PRAEFATIO (str. 3-4); INDEX (str. 5); PROLOGUS (str. 6-7); I. DE VIRIBUS VIRUS FEBRIFERI - O djelovanjima otrova groznice (str. 7-9); II. DE VIRIBUS VIRUS PESTIFERI - O djelovanjima otrova kuge (str. 9-15); III. DE VIRIBUS VIRUS SERPENTINI - O djelovanjima otrova zmije (str. 15-17); IV. DE PLERISQUE ALIIS MORBIS, EORUMQUE PRAECIPUIS ANTIDOTIS - O drugim brojnim bolestima i izvrsnim lijekovima protiv njih (str. 17-18); V. DE HIS QUAE IN BOSNA ARGENTINA GIGNIT TELLUS - O svemu onome što u Bosni srebrenoj daje zemlja (str. 18-20); VI. DE REGIMINE, ET RELIGIONE INCOLARUM REGNI - O vlasti i vjeri stanovnika kraljevstva Bosne i njegovim ranim promjenama (Gracić, 1795: 21-27).

tičara.⁴⁹

Od leksikografskih djela pisanih na latinskome u Bosni i Hercegovini, osim gramatika, može se nabrojiti samo već spomenuti fra Ljudevit iz Ružića.

Od propovijedi najveće mjesto pripada Filipu Lastriću i njegovom homiletskom djelu *Testimonium bilabium* tiskanom dvojezično. S obzirom da je to izbor iz njegovih propovijedi, Zirdum zaključuje kako „pripremajući ih, preveo ih je i na latinski jezik“ (Zirdum, 2003: 42). „Pišući dvojezične propovijedi koje bi pomogle braći u propovijedanju Lastrić nije samo otvorio vrata bogate riznice svoga znanja franjevcima nego i cijelom čitateljstvu latinskoga kulturnog kruga u Europi koje teži moralističkoj, racionalnoj i didaktičnoj književnosti i činjenici da bude 'prosvijećena'“ (Grubeša-Ostojić, 2011: 280).⁵⁰

Iako nema puno tragova o pjesništvu 17. i 18. stoljeća, postoji par pjesama koje su vrijedne spomena, a koje su tiskane 1637.

⁴⁹Boban-Ostojić, 2014.: „Cijelo djelo kao makrostruktura književnog izražavanja sastoji se od niza mikrostrukture koji su „odrazi oblikovnih postupaka samog jezika koje one preobražuju u izražaj afekta“ (Škreb, 1983: 253). Razlikujemo četiri takve mikrostrukture i to: 1. Mikrostruktura opozicije, opreka, kontrasta, 2. Mikrostruktura ponavljanja, 3. Mikrostruktura pojačavanja, i 4. Mikrostruktura prenesena slikovita značenja. Kod Gracića najučestalije su mikrostrukture opozicije i pojačavanja te prenesenih značenja, tj. figure dikcije i figure misli (Solar, 2005, 73-87). Te mikrostrukture stvaraju stil koji se razlikuje u prvom i drugom dijelu knjižice. Iako bi se od zdravstvene djelatnosti očekivala doza objektivnosti, točnosti, preciznosti i racionalnosti, ton je subjektivan, jer Gracić sve savjete daje iz vlastitog iskustva. Od mikrostrukture prenesenih značenja česte su ustaljene personifikacije: „natura ipsa teste“ (Gracić, 1795: 7), „seminales, quinimo & glaciales a quibusdam audivi propinari potus propter intolerabilem sitim ex summa accensione natam“ (Gracić, 1795: 10), „quippe natura fero adjuta unica, & vera mei medicatrix fuit“ (Gracić: 1795: 13). Od ostalih stilskih figura zamjetne su aliteracija: „Mammis tumentibus lacteque turgentibus ex adverso adhibita cucurbita opem ferebam“ (Gracić, 1795:17) onomatopeja: „virus serpentinum spiritus vitales extinguit, et sanguinis motum sistit.“ (Gracić, 1795:15). Od mikrostrukture opozicije i pojačavanja najučestalije su poredbe „ex praecordiis a parte sinistra ad dextrum humerum, velut ignito jaculo transjectus“ (Gracić, 1795:12), „velut ignito jaculo transjectus“ (Gracić, 1795: 12), „nunc Dei beneficio optima valetudine totus imutatus viribus, velut electrizatus“ (Gracić, 1795: 13) te litote „urinamque vix non sanguineam cit & movet“ (Gracić, 1795: 9-10).

⁵⁰U samom predgovoru čitatelju tvrdi: „Ne čudi se, dragi čitatelju, ni dvojezičnom obliku ni neznatnom sadržaju djela, jer ako to tebi izgleda manje važnim, drugi, čijim sam se savjetima priklonio, ocijenili su ovo djelo vrijednim“ (Pranjko-ović, 2005: 283).

godine u *Optatae electioni illustrissimi ac reverendissimi d. F. HIRONYMI LVCICH Varalensis ex Ord. Frum Min. S. Fran. de obs. ad episcopatum Drivastensem totius Bosnae Argentinae primatum. Episcopatus Scardonensis, atque Slauonię administratorem. S. D. P. papae Urbani octavi vigilantia Sac. congr. de propaganda fide sollicitudine assumpti. Hoc aeternae gratulationis monumentum devotus Nepos F. Io. Mihailovich a Possega Ord. Min. S. Francisci de obs. Prov. vero Bosnae Argentinae alumnus faeliciter profert.* To su četiri prigodnice Augustina Vlastelinovića: pjesme fra Ivana Mihalovića i fra Martina Brguljana, elegija fra Tadije Vukšića i prigodnica fra Petra Lipanovića. Od drugih pjesama poznate su prigodnice Luke Čilića, prepjevi fra Emerika Pavića i pjesma nepoznatog autora koja prati Ančićevo *Speculum sacerdotale* (Cf. Knezović, 2013 a).

Najplodnije je razdoblje latinskog pjesništva u Bosni i Hercegovini od sredine dvadesetih pa gotovo do šezdesetih godina 19. stoljeća. Radi se o vrsnim stilističarima i pjesnicima prigodničarskog pjesništva. Prigode u kojima su nastajali latinski pjesnički tekstovi možemo podijeliti na prigode javnog (inauguracija biskupa, instalacija bana, imenovanje župana itd.) i privatnog karaktera (rođendani, imendani, gubitak bliske osobe i sl.). „Znalci su rimske prozodije, uspješno su se okušali u najvažnijim formama (heksametar, elegijski distih, safička strofa), a i među posljednjim su izdancima na razgranatom stablu latinske književnosti u Hrvata“ (Pavić 2002: 142). Glavni predstavnici su Ambrozije Matić⁵¹, Andrija Barukčić⁵², Josip Kovačević⁵³ i Blaž Josić⁵⁴. Sve navedene pjesme i prijevodi mogu se pronaći u knjizi koju je uredio i preveo Stjepan Pavić *Latinske pjesme bosanskih franjevaca* iz 2015. godine.

⁵¹Carmen adgratulatorium M. V. P. Stephano Marianovich (Pjesma – čestitka mnogopoštovanom ocu Stjepanu Marijanoviću); Adgratulatio onomastica M. V. P. Antonio Knezovich (Čestitka imendanska mnogopoštovanom ocu Anti Knezoviću); Illustrissimo Domino Gabrieli Barishich (Presvijetlome gospodinu Gabrijelu Barišiću) i Istrion illustrissimo ac reverendissimo domino Gabrieli Barishich (Dočeknica presvijetlom i mnogopoštovanom gospodinu Gabrijelu Barišiću).

⁵² Carmen elegiacum honoribus Illustrissimi, ac Reverendissimi Domini Domini Raphaelis Barishich (Eligijska pjesma u čast presvijetlom i preuzvišenom gospodinu gospodinu Rafaelu Barišiću) i Synoptico-memorialis elegia De Illyrica Gento e Japheto per Thraces descedente.

⁵³ Fra Josephus Kovacsevich genethliacon suae majestatis sacratissimae Ferdinandi V. (Fra Josip Kovačević, pjesma o rođendanu njegova presvetog veličanstva Ferdinanda V.)

⁵⁴ Elegia in novo anno (Elegija o novoj godini); Ode honoribus excellentissimi illustrissimi ac reverendissimi domini domini Petri Klobusitzky (Oda u čast preuzvišenom, presvijetlom, prepoštovanom gospodinu, gospodinu Petru Klobusitzkom); In memoriam P. Francisci Vincetić (U spomen ocu Franji Vincetiću); Carmen honoribus augustissimi Francisci Josephi I, Austriae imperatoris (Oda u čast preuzvišenom Franji Josipu I, caru Austrije); Carmen jubilaeis honoribus illustrissimi, ac reverendissimi domini Caroli Pavich (Oda u čast jubileja presvijetlog i prepeotovanoga gospodina Karla Pavića); Elegia festis honoribus illustrissimi, ac reverendissimi patris Mariani Šunjić (Elegija u čast presvijetlom i mnogopoštovanom ocu Marijanu Šunjiću); Applausus admodum reverendo patri Martino Nedić (Pljesak mnogopoštovanom ocu Martinu Nediću); Oda honoribus admodum reverendi patris Martini Nedić (Oda u čast mnogopoštovanom ocu Martinu Nediću).

3.2.4.

LATINSKI JEZIK KAO JEZIK IZVORNIKA PRIJEVODA

Pisanje i postojanje latiniteta podrazumijeva baštinu pisanu na latinskom jeziku. Kako bi ta djela nastala, nužno je postojanje znanja latinskog jezika. Nekada to znanje latinskog jezika nije rezultiralo djelima na latinskome jeziku, nego djelima na maternjem ili nekom drugom jeziku inspiriranim ili doslovno prevedenim s latinskog. To je još jedna uloga latinskog jezika u kojoj latinski nije glavni vršitelj, ali je polazna točka. Tako je u Bosni Srebrenoj Matija Divković tvrdio za *Nauk karstianski* da „Ovi Nauk rečeni fra Matie izvadi iz iezika diačkoga, privede i složi u iezik slovinski kako se u Bosni govori“ (U Mnetcije[h], 1611). Većinu priča preuzeo je iz djela Ivana Herolta i *Sermones discipuli de tempore et de sanctis cum exemplorum promptuario et miraculis beatae Mariae Virginis* (dje-

lo koje se obično naziva *Discipulus*). Osim Herolta Divković je koristio zbirku nedjeljnih propovijedi *Sermones dominicales sive dominicales*, zbirku korizmenih propovijedi *Quadragesimales*, zbirku svetačkih propovijedi *Festivales* sv. Vinka Ferarskoga, *Rosarium sermonum per quadragesimam ac in omnibus dominicis quam festis per annum nec non de unaquaque materia predicabilium* franjevca Bernardina de Busti, propovijedi Vilelma Pepina *Sermones dominicales totius anni tum de epistolis tum de evangelio* i druge njegove zbirke propovijedi (cf. Knezović, 2013 a).

Slično je i Ivan Bandulović pri tiskanju djela *Pisctole i evangelya priko svega godiscta* (Venecia, 1613.) napisao: „Drughi takoyer da suekoliche Pisctole i Euangelya koya do sad (premda mnoga) iz Latinskoga u Slouinski nasc yezik domacchi magnkahu istomačena s onizimi koya su dosad bijla i koya su innako po načinu nouoga missala odredyena i vpraugliena, virno prinesem i vprauijm (...) s vellikom pomogniom (opchiene koristi radi) stavgliam i pripisuyem“ (Bandulavić 1613: V–VI). On u predgovoru čitateljima govori da je najveća pogrda onih koji su morali držati misu, a nisu poznavali latinski. Također donosi pozamašan popis rimskih autora koje je koristio kao svoju „literaturu“⁵⁵. Fra Ivan Ančić (1624. – 1685.) dvojezično piše djela *Porta caeli et vita aeterna: Vrata nebeska, i xivot vicchni* (Jakin, 1678.), *Lux Christiana et dulcedo animae: Svitlost karstianska, i slast duhovna* (Jakin, 1679.) te *Speculum sac-*

⁵⁵ „I tomu se niye čemu čuditi da chiu ya velle mallo naučen od razumnijh gliudijh u tomu biti pokaran buducchi biyo u nichijh stuareh Socrate od Platona, Platon od Ariscotela, Ariscotele od Aueroia, Sicilio od Vulpicia, Lelio od Varona, Martin od Tolomea, Seneka od Aula Gelia, Hermagora od Cicerona, Ciceron od Salustia, Origen od Hierolima, Hierolim od Ruffina, Ruffin od Donata, Donat od Prospera i mnozij od mnozijh, zato, kada su ouij toliko velliçi gliudi naučitegli, buducchi suitlost suite, u gnih pijsmi pokarani bijli, nechie čuddo biti niyedno da i ya“ (Bandulavić, 1613: V–VI).

erdotale: Ogledalo misnicko (Jakin, 1681). Fra Stipan Margitić ima na naslovnici *Fala od sveti*:

Fala od sveti alliti govorenja od svetkovina zabilježeni priko godišta, takoier govorenja svarhu evanđelia u sve nedilje priko godišta iztomačeno iz razliki knjiga latinski i složeno u iezik illirički po bogoljubnomu bogoslovcu ot. p. fra Stipanu Iaičaninu Markovcu aliti Margitiću iz kraljestva bosanskoga. U Mleci, 1708. Po Nikoli Pecani pod biligom od liliana.

Svrha korištenja ovakvih izvora najčešće je proilazila iz plemenitog razloga da se educiraju manje školovani ljudi (svećenici ili puk) te da i oni razumiju tekst u kojima su se autori pronašli. Ovake zgodne posudbe cijelih ili ponekih dijelova određenih djela ne mogu se smatrati plagijatima u današnjem smislu te riječi, nego više govore o učenosti bosanskohercegovačkih franjevacu postavljajući pri tome latinski kao jezik procesa pouke. Također, i oni su dokaz funkcionalnosti latinskog jezika i potrebe njegova poznavanja, pri čemu „prijevodi“ ili izdanja na materinjem jeziku govore o potrebi približavanja određenih djela domaćem narodu.

3.3.

DOBA AUSTRO-UGARSKE I DVIJU JUGOSLAVIJA

Vremenska podjela latiniteta Bosne i Hercegovine stvara okvire unutar kojih se mogu bolje objasniti neke promjene koje su se događale u društvu, ali i zastupljenost i postojanje djela latiniteta. Prvo razdoblje narodnih vlasti baštini isključivo natpise i administrativne spise dok bilješki o pravoj književnosti nema ili je skrivaju neistražene samostanske knjižnice. Drugo razdoblje unatoč svojoj tužnoj sudbini može se smatrati najplodnijim razdobljem latinskog stvaralaštva gdje su sve „valencije“ latinskog jezika zastupljene. Konačno, treće i posljednje razdoblje ima par djela vezanih uz školstvo, kao što je primjerice rukopisna gramatika Franje Ćorića, za koju je na kapitulu 27. travnja 1892. godine zaključeno je da će se tiskati čim je pregledaju dva cenzora⁵⁶. Nažalost, ta je gramatika je još uvijek u rukopisu, a čuva se u Arhivu franjevačkog samostana na Humcu⁵⁷. Pored navedenog pristune su kancelarne prepiske i administracijski spisi.

Kada govorimo o poeziji, u Hercegovini je poznato ime Mate Prskala. Fra Stjepan Pavić navodi kako su sve latinske pjesme bosanskih franjevaca nastale „u razdoblju od 1825. do 1856. godine“ (Pavić, 2002: 141), pri čemu jedina pronađena pjesma hercegovačkog franjevca datira iz kasnijeg perioda (1894.).

De fausto adventu in neo-erectam Provinciam Hercegovensem Reverendissimi Patris ALOYSII de PARMA, MINISTRI GENERALIS totius ordinis Minorum S. Patris Francisci, et dignisvimi Praesidis Capituli Provinciali in Bosnia, celebrati in ipsa Provincia anno 1894.

(O blagoslovljenom dolasku oca Alojzija iz Parma, generala franjevačkog reda i mnogopoštovanog namjesnika kapitula u Bosni u novosagrađenu provinciju Hercegovinu, slavljen u samoj Provinciji godine 1894.)

⁵⁷ „Sessio II. Antecapitularis die 27. Aprilis 1892. Hora 9. Matutina... Facta supplicatione R. P. Francisci Ćorić relata ad Grammaticam Latinam ab eo compositam et typis mandandam ordinatum fuit, quod memorata dari debeat duobus idoneis reisoribus revidenda.“ (Acta capitularia II, f. 85, prema: Hrkać-Knezović, 2009: 380).

⁵⁷Fra Franjo Ćorić (1846. – 1903.) bogoslovni je studij završio na Humcu i u Rimu. Na Humcu je kao učitelj osjetio potrebu sastaviti gramatiku za svoje đake. O ovoj se gramatici zna jako malo, a adresirana je samo u tri rada. Cf. Hrkać-Knezović, 2009: 380. Boban, 2017: 34-36. Josip Grubeša u svojoj doktorskoj disertaciji donio prikaz Ćorićeve gramatike kao analizu učeničke opterećenosti. Njegova latinska gramatika pisana je u staroj formi pitanja i odgovora, a danas se čuva u knjižnici franjevačkoga samostana na Humcu. Rukopis započinje s 33. stranicom koja nosi oznaku drugog poglavlja i naslov: „II. O upitnim i odnosnim zaimenim (Pronomina interrogativa et relativa)“. Završava s dodatcima „Dodatak o rimskim Calendam Idus i Nonam“ (cf. Ćorić, 1892: 195-198), konverzacijskom vježbom u obliku dijaloga „Ugodni razgovor među dva učenika: Petrom i Pavlom“ (cf. Ćorić, 1892: 199-207) i s dva rječnika latinsko-hrvatska, pri čemu je prvi rječnik poredan abecedno, a drugi prema značenjskim skupinama (cf. Ćorić, 1892: 213-249). „Ugodni razgovor među dva učenika: Petrom i Pavlom“ jako podsjeća na Marijanovićeve dijalog gdje nema izravnog imenovanja sugovornika. Što se tiče njegovih uzora za sastavljanje, „Ćorić spominje hrvatske slovničare, vjerojatno je sustav sintakse padeža preuzeo od Vebera i Paveca. Znakovito je da se Ćorićevo poimanje glagola kao vrste riječi bitno razlikuje od ostalih gramatičara – Ćorić navodi četiri glagolske vrste: 1. pomoćni glagoli, 2. tvorni glagoli, 3. prelazni glagoli, 4. odložni glagoli (cf. Ćorić, 1892: 40-41), pri čemu nije mogao imati izravnog uzora“ (Boban, 2017: 34). Ova gramatika, kao i Kraljevićeva, svjedok je nastavničkih potreba uporabe latinskog jezika. Tek jedan pogled na ovu rukopisnu građu svjedoči o njenoj nedosljednosti i nedovršenosti pa u tome možemo naći razlog samog nepubliciranja.

CARMEN

Sancti Sabbae quondam captiva.

Et a quatuor jam saeculis

Sub immani degens hoste

Gaude nostra Provincia!

Exultent in te filii

Francisci Patris inclyti,

Qui te ut charam patriam

Ab hoste quaerebant raperet

Ipsi enim ut heroes

Fideique defensores

Pro te semper dimicarunt

Et in fide retinerunt.

Atque ipsis, quae solertes

Pro te semper quaeritabant,

Ecce tandem a superis

Datum esse jam cernimus

Aeternus enim Rex de coelo

Ad ipsorum juges preces

Ecce clemens est respexit

Et misertus est populi.

Ipsae namque Magnanimi

Austriae medio Caesaris,

Hostium confractis catenis

Te liberavit et populum.

Nekada zarobljenica sv. Save

i već od 4. stoljeća

oslabljena pod strašnim neprijateljem

Raduj se, naša Provincijo!

Kliču tebi sinovi

slavnog oca Franje

Koji moljahu tebe da dragu domovinu

Od neprijatelja izbaviš

Naime, sami kao junaci

i branitelji vjere

za tebe su se uvijek borili

I u vjeri ustrajali.

I preko njih samih, koje domišljati

za tebe uvijek pribavljale

evo napokon opažamo

da višnji nam već daju.

Naime vječni nebeski kralj

njihovim neprekidnim molitvama

eno blagostiv se obazreo

I smilovao se narodu.

Sam je oslobodio tebe i narod

slomivši lance neprijatelja,

velikodušnog Cezara

U središtu Austrije.

Et sic tibi, Provincia,
Tuisque in te filiis
Divi Francisci asseclis
Iam est libertas reddita.
Sicque patente libero
Hucce ingressu exteris,
En temet nostri Ordinis
Caput supremum visitut.
Tumet enim gemebunda
Quem optasti a saeculis,
Ecce tandem in te venit.
Et nos sua facie beat.
Ipse namque seraphici
Vices gerens Patriarchae
Et ut Joseph gloriosus
Fratre sin te amplectitur.
Ipse pacis est allator.
Ipse Fratrum consolator.
Ipse virtutum promotor
Ipse benignus corrector.
Gaude ergo gloriosa
Nostra felix Provincia
Quos dictus Pater visitat
Ipsi supremo Numini
Grates in primis referant.
Dicantque Patri inclyto
Hocce accepto munere:

I tako tebi, Provincijo, i po tebi
i tvojim sinovima,
pristalicama svetog Franje
Sad već je sloboda vraćena
I tako očitim slobodnim ulazom
Evo dotle inostranima
Gle, tebe osobno
Vrhovni poglavar našega reda posjećuje.
Naime, ti sama uzdišući
za čim se stoljećima čeznula
Evo napokon je došao do tebe
I nas svojim licem usrećuje.
I sam koji obnaša
službu serafinskog nadbiskupa
da slavni Josip u tebi
Čvrsto drži braću
Sam je zagovaratelj mira
Sam tješitelj braće
Sam promicatelj vjere
Sam dobrostivi korektor
Zato raduj se slavna
naša sretna Provincijo
Što nas posjećuje
Sami na mig vrhovni
Među prvima hvale donose
i govore slavnom ocu
evo ovdje nakon prihvaćene službe:

Salve Pater amabilis.
Salve cunctis affabilis.
Salve virtutis speculum.
Salveque decus ordinis!
Tuo adventu fausto
Tuaque grata praesentia
Omnia fient prospera
Et erunt pace in maxima.
Ideo Te nobis caelites
Multos conservent per annos,
Tuque regente ordinem,
Ordo florescat prospere.
Et sic Te post aurea
Maneat semper memoria,
Atque vita in hominum
Magnas adquiras laudes;
Et mortem post in saecula
Rex caelesti in Aula
Tua acta gloriosa

Coronet laeta gloria!

P. Matthaeus Prskalo

Parochus in Gradac

Zdravo voljeni Oče
Zdravo svima okupljenim
Zdravo, ogledalo vrline
Zdravo, časti reda!
Tvojim blagoslovljenim dolaskom
i tvojim ugodnim prisutstvom
neka sve bude plodonosno
I u najvećem miru.
Stoga, neka Te nebesa nama
zaštite još mnogo godina
I tvojim vladanjem reda
Sve cvjeta plodonosno
I tako poslije tebe neka ostane
uvijek zlatno sjećanje
i život i među ljudima
da mnoge hvale pribaviš
I poslije smrti stoljećima
Kralj u nebeskom dvoru
tvoja slavna djela

Neka okruni radosnom slavom!

Fra Mate Prskalo

Župnik u Gradacu

Prigodnica fra Mate Prskala nastala je dolaskom generala franjevačkog reda Alozija de Parme ili Luigi Canali da Parma (Aloysius de Parma) u Bosnu i Hercegovinu. „Pjesma ima 18 kvartina a nije ispjevana u klasičnim metrima nego u neobičnoj kombinaciji ili srednjovjekovnih rimovanih pjesama i hrvatskih pjesama u osmercima“ (Knezović, 2007: 174). Točnije se radi o 17 kvartina, jer 12. strofa sadrži samo tri stiha. Neobičnost metrike se iščitava i iz činjenice da pjesma sadrži 60 osmeraca i 11 deveteraca. Iako je ova prigodnica po svom metričkom sastavu, kako ju je i sam autor definirao, *carmen*, ona po svom tematskom kriteriju pripada žanru *isitorion* koju možemo definirati kao „prigodnicu koja je spjevana povodom svečana ulaska bez obzira na to je li riječ o svjetovnoj prigodi ili o prigodi važnoj za crkveni život i za crkvenu hijerarhiju“ (Galić Bešker, 2010: 74). Fra Mate ne razgraničava terminološki kompozicijske dijelove svoje pjesme, ali one se ipak mogu pretpostaviti. Tako u prvih pet strofa govori o povijesti Hercegovine, šesta i sedma strofa o oslobođenju od tlačitelja, osma i deveta strofa opisuje dolazak poslanika, deseta i jedanaesta predstavlja poslanika, dok dvanaesta strofa iznosi centralnu temu pjesme, a to je slava i radost generalovog dolaska, što i veliča do kraja pjesme. Prskalo pojačava važnost osobe time što naglašava kako su svi okupljeni („*cunctis affabilis*“) i radosni, što je zapravo „jedan od najčudnovatijih cvjetova retorskog stila“ (Curtius, 1971: 169). Osim amplifikacije pojma „svi“, Prskalo koristi i osnove „teorije ukrasa“, tj. figure i trope, i to najčešće figure dikcije i riječi. Najučestalije su asonanca i aliteracija („*Sancti Sabbae quondam captiva / Et a quatuor jam saeculis*“), onomatopeja glasovnog oponašanja pljeska („*Salve Pa-*

ter amabilis. / Salve cunctis affabilis. / Salve virtutis speculum. / Salveque decus ordinis!“) i anafora („Ipse pacis est allator. / Ipse Fratrum consolator. / Ipse virtutum promotor / Ipse benignus corrector.“). Iako je fra Mate vrlo izravan u svojoj prigodnici, ipak poseže i za nekim figurama riječi kao što su metonimija („Hostium confractis catenis“), personifikacija („Tumet enim gemebunda / Quem optasti a saeculis, / Ecce tandem in te venit“) i epiteti („Patri inclyto, acta gloriosa, laeta gloria“). Zapravo je svaki atribut koji se koristi uz pojam oca, posjetitelja, domovine ili naroda sinonim za „sretan“, čime se stvara življa i potpunija slika radosnog dolaska. Uzimajući u obzir simboliku broja strofa, koji označava prosperitet i ohrabrenje, može se zaključiti da cijela pjesma odiše pozitivnim tonom nade i pravde.

Na kraju, iako nikako najmanje važno, među ostalim djelima na latinskom jeziku treba spomenuti šematizme Hercegovačke franjevačke kustodije/provincije⁵⁸ :

- fra Martina Mikulića iz 1882., *Schematismus almae Custodiae provincialis Sanctissimae assumptionis B. M. V. in Hercegovina fratrum minorum observantium S. Francisci ad annum Christi MDCCCLXXXII.*, Typis Dom Francisci Milićević, Mostarini
- fra Nikole Šimovića iz 1889., *Schematismus almae Custodi-*

⁵⁸ Treba napomenuti da ovaj popis ne sadrži šematizme tiskane u Bosni ni u Hercegovini prije 1878.: Šematizam fra Anđela Kraljevića iz 1853. *Schematismus missionariae neoerectae Custodiae Hercegoviensis fratrum minorum regularis observantiae pro anno Domini MDCCCLIII*, Rachusii, Typis P.Franc. Martechini; Petra Bakule iz 1867., *Schematismus topographico-historicus Custodiae provincialis et Vicariatus apostolici in Hercegovina pro anno Domini 1867.*, Typis Antonii Zannoni, Split i nadopunjeno izdanje iz 1873., *Schematismus topographico-historicus Vicariatus apostolici et Custodiae provincialis franciscano-missionariae in Hercegovina pro anno Domini 1873.*, Typis Missionis Cathol. in Hercegovina, Mostar.

ae provincialis Sanctissimae assumptionis B. V. Mariae in Hercegovina Ordinis minorum observantium ad annum Christi MDCCCLXXXIX, Velocibus typis D. Franc. Miličević, Mandetrii

- *prvi biskupijski šematizam u Hercegovini Schematismus Dioecesium Mandetriensis et Dumnensis itemque Marcano-Tribuniensis pro anno 1892. – Imenik svećenstva i župa Biskupija mostarsko-duvanjske i trebinjske za godinu 1892. i drugi biskupijski šematizam iz 1899.*

- *fra Martina Mikulića iz 1903., Schematismus almae missionariae Provinciae Ordinis minorum S. P. Francisci in Hercegovina ad annum Christi MCMIII (mandetrii, typis typographiae Societatis croatae i*

- *fra Dominika Mandića iz 1933., Schematismus almae missionariae provinciae Ordinis fratrum minorum in Hercegovina ad annum iubilarem Christi Redemptoris 1933., Sarajevi, typis typographiae “Bosanska pošta”.*

Širenje latinskog jezika kao *lingua franca* prije svega počelo je u obliku interne administrativne forme pa je logično da i pri povlačenju uporabnosti jednog jezika ova funkcija latinskog jezika ostaje posljednja. Iako je latinski jezik prestao biti službeni jezik Hrvatskog sabora 23. listopada 1847. godine, njegovim ukidanjem unutar te državne institucije ne prestaje njegova funkcija u administrativnim poslovima ni Hrvatske ni susjedne Bosne i Hercegovine. „Može se kazati kako je poznata načelna postavka da je u vrijeme nasrtaja mađarizacije i germanizacije, a u situaciji još neizgrađenoga jezičnog standarda hrvatskoga jezika, latinski jezik

služio Hrvatima, odnosno njihovoj političkoj eliti, kao brana za očuvanje ne samo jezičnoga nego i političkoga identiteta“ (Sikirić Assouline, 2009: 257).

Kada govorimo o latinskim djelima u Bosni i Hercegovini, moramo spomenuti neuklapanje latiniteta Bosne i Hercegovine u periodizacijski koncept karakterističan za zapadnoeuropsku književnost. Također, granice razdoblja renesanse, baroka i prosvjetiteljstva u hrvatskom latinitetu ne mogu se jasno povezati s istim granicama u latinitetu BiH. Ovu tematiku obrađuju dvije knjige Ive Beljan o istraživanjima starije hrvatske književnosti u Bosni i Hercegovini *Pripovijedanje povijesti* (2011.) i *Na rubu književnosti* (2014.) te rad *Starija hrvatska književnost u BiH u književnopovijesnim istraživanjima* (2016.) koji donosi model periodizacije franjevačke književnosti kao polazište za njezinu književnopovijesnu interpretaciju. S obzirom da se radi o istom geografskom i vremenskom parametru, ovaj rad se naslanja na model periodizacije hrvatske franjevačke književnosti u Bosni i Hercegovini. Beljan nudi svoj model periodizacije franjevačke književnosti kao polazište za njezinu književnopovijesnu interpretaciju, koji podrazumijeva sljedeće:

- *književnost 17. i prve polovice 18. stoljeća: nabožna, moralno-didaktična literatura s praktičnom primjenom, koja je u stilsko-formalnom smislu utemeljena na srednjovjekovnoj književnoj paradigmi, uz idejni poticaj katoličke obnove i u zanimljivu odnosu s dubrovačko-dalmatinskom književnošću renesanse i baroka, a čiji je model zacrtao Matija Divković u pogledu izvora, žanrova,*

oblikovnih postupaka i drugih osobina;

- književnost druge polovice 18. i prvih triju desetljeća 19. stoljeća: u osnovnim crtama nastavlja tradiciju prethodnoga stoljeća, ali pod utjecajem racionalizma 18. stoljeća unosi u franjevački književni model poneke promjene, koje se tiču tematskih, formalnih i idejnih aspekata, a djelomično i žanrovskoga sustava;

- književnost od 40-ih godina 19. do drugoga desetljeća 20. stoljeća: nastaje na temelju tradicionalnoga franjevačkog modela nabožne i moralno-didaktične književnosti, ali pod utjecajem hrvatskog narodnog preporoda u nju unosi promjene koje zahvaćaju i tematski plan, ali i oblikovne postupke, funkciju književnosti (religioznoj i didaktičkoj pridružuju se socijalna i nacionalna funkcija) te žanrovski sustav, koji uz srednjovjekovne žanrove, karakteristične za franjevačku tradiciju, sadrži i novovjekovne, kao što su spjevovi, lirske i epske pjesme, putopisi i pripovijetke.

Ovakav periodizacijski model pruža više mogućnosti za uočavanje razlika koje se u starijoj hrvatskoj književnosti Bosne i Hercegovine pojavljuju u pojedinim razdobljima i među pojedinim autorima, što pokazuje da ona nije tek nabožno-praktična produkcija odvojena od stilskih mijena. Kad imamo na umu da periodizacija nije tek mehanička raspodjela građe nego umnogome utječe na njezinu interpretaciju i vrednovanje, važnost uočavanja „sitnih“ razlika pokazuje se još većom (Beljan 2016: 67-68).

Ovakva periodizacija je primjenjiva i na područje latinskog jezika i njegove književne ostavštine na područje Bosne i Hercegovine,

posebno pri analizi šematizama kao hibridnih oblika administrativnog stila koji može postati žarišna točka za inkorporaciju putopisa, pripovijetki i povijesti te koja će pružiti i didaktičku i religioznu funkciju.

4. SPECIFIČNOSTI LATINITETA U HERCEGOVINI

4.1.

DRUŠTVENO-POLITIČKE OKOLO- NOSTI HERCEGOVAČKE KUSTO- DIJE I HERCEGOVAČKE FRANJE- VAČKE PROVINCIJE

Budući da je latinitet u Hercegovini vezan gotovo isključivo uz franjevce i njihovo djelovanje na području Hercegovine, pri njegovoj analizi kroz kronološke preglede, žanrovske odrednice te opise, analize i interpretacije pojedinih djela ili njihovih skupina moraju

se uzeti u obzir crkvene, društvene i političke prilike u Hercegovini.

Kada je rimska Sveta kongregacija za širenje vjere uspostavila Hercegovačku franjevačku kustodiju 3. listopada 1852. godine, za prvog upravitelja novoosnovane Kustodije izabran je Anđeo Kraljević. Ta nova franjevačka zajednica imala je 26 svećenika, a trebali su se brinuti za devet župa i dvije mjesne kapelanije. Glavna je briga novonastale Kustodije bilo poboljšanje dušobrižništva te uspostavljanje novih župa koje bi zadovoljile duhovne potrebe, za što je bilo potrebno odgojiti i obrazovati nove članove zajednice. Međutim, pored problema i neprilika financijske naravi, poteškoće pri obrazovanju stvarao je i nedostatak literature prilagođene njihovim potrebama i specifičnostima. Tako su potrebe iziskivale, a pobožni duh navodio, da mladi franjevci novonastale Kustodije pišu i tiskaju vlastita djela.

Razdoblje od četrdeset godina Hercegovačke franjevačke kustodije može se promatrati s obzirom na vanjske i unutarnje prilike u Bosni i Hercegovini. Uzimajući u obzir vanjske prilike, to se razdoblje može sagledati kroz upravu dvaju režima: Hercegovačka franjevačka kustodija pod osmanskom vlašću (1852. – 1878.) i Hercegovačka franjevačka kustodija pod austrougarskom vlašću (1878. – 1892.). Prvo razdoblje Kustodije obilježeno je razvitkom upravne vlasti, širenjem broja župa i, najvažnije, otvaranjem studija filozofije i bogoslovije u novom samostanu na Širokom Brijegu. Sve unutarnje prilike oblikovane su kroz nekoliko važnijih povijesnih događanja, kao što su smrt biskupa Barišića, biranje novog apostolskog vikara Anđela Kraljević, hercegovački ustanak i otvaran-

ja prve hercegovačke tiskare. Od vanjskih prilika najvažniji su bili Krimski ratovi, jer su jasno naznačili slabljenje turske vlasti. Odlukom Berlinskog kongresa iz 1878. godine Bosna i Hercegovina došla je pod upravu Austro-Ugarske Monarhije. Iako je tu smjenu vlasti katoličanstvo oduševljeno prihvatilo, ubrzo su se razočarali uvidjevši da su ponovo došli pred zid nerazumijevanja. Drugo razdoblje (1878. - 1892.) obilježile su mnoge unutarnje promjene, od kojih su najvažnije nova uprava Kustodije, biskup Paškal Bucunjić te novi samostan u Mostaru. S obzirom na unutarnje prilike, razdoblje Kustodije može se promatrati i kroz sljedeća razdoblja: 1. razdoblje od 1852. do 1860. godine (godina uspostavljanja studija filozofije i teologije u širokobriješkome samostanu) i 2. razdoblje od 1860. do 1892. godine.

Nakon četrdeset godina, 1892. godine, Hercegovina je imala 31 župu i dva samostana, dok se treći samostan gradi. Gradnjom trećeg samostana Hercegovačka kustodija ispunila je sve uvjete da postane provincija pa je 27. travnja 1892. godine „general Reda izdao odredbu kojom je Hercegovačka franjevačka kustodija proglašena Provincijom“ (Pandžić, 2001: 142).

4.2.

HERCEGOVAČKA

FRANJEVAČKA PROVINCIJA

Prvi provincijal novoosnovane Franjevačke provincije u Hercegovini bio je Nikola Šimović koji se za vrijeme svoje trogodišnje službe (1892. – 1895.) najviše posvetio izgradnji samostana u Mostaru. Zbog nedostatka finansijskih sredstava, morao je moliti narod u tuđini i slao je svoga tajnika fra Anđela Nuića da prosi po Monarhiji. I tako je biskup fra Paškal Buconjić dao 1 500 forinti, car Franjo Josip I. 1 000 forinti, biskup Julij Ivan Zwerger iz Graz-Seckau 1 000 forinti, bečko ministarstvo financija 12 000 forinti te svećenici zagrebačke nadbiskupije 15 000 forinti (cf. Pandžić, 2001: 142).

Nakon Šimovića, na provincijalskom kapitolu 23. travnja 1895. godine za provincijala izabran je fra Luka Begić, za njegova zamjenika fra Marijan Zovko, a za definitore fra Anđeo Nuić, fra Blać Jerković, fra Mijo Rubić i fra Franjo Bašadur-Dobretić. Ovo su razdoblje obilježili jedinstvo Reda, razvitak upravne vlasti i prosvjetno-društveni rad u teškim periodima između svjetskih ratova.⁵⁹

⁵⁹ O godinama gladi i akciji spašavanja djece pogledati: 100. obljetnica od zbrinjavanja gladne djece u Hercegovini (1917. – 2017.).

4.2.

PREGLJED LATINITETA U HERCEGOVINI

Osim podjele na vremenska razdoblja s obzirom na vanjske i unutarnje okolnosti, nužno je naglasiti da se i sâmo latinsko stvaralaštvo hercegovačkih franjevaca može podijeliti na književno-znanstvena djela i administrativne spise, a književno-znanstvena djela dalje na šematizme i građu na školu.

Navedenu podjelu latinskih djela hercegovačkih franjevaca prati i struktura ovog poglavlja, u kojem se daje prikaz latinskih djela prema njihovoj svrsi: 1. šematizmi, 2. građa za školu i studij i 3. administrativni spisi, i to tako da se za šematizme donosi sadržajna analiza, za školsku građu sadržajna analiza, a za administrativne spise samo njihov popis. Pri tome je dubina analize određena potencijalom i dodatnom vrijednošću koje samo djelo nosi u sebi pa je očekivano najslojevitija analiza šematizama, koji jedini imaju neke karakteristike književno-umjetničkih djela.

U pregledu hrvatskog latiniteta uglavnom se spominju djela pisana i tiskana od 9. do 19. stoljeća.⁶⁷ Međutim, za hercegovačke franjevce stvaralaštvo na latinskom jeziku kao da tek počinje u 19. stoljeću.⁶⁸ Došavši pod tursku vlast franjevački samostani su bili „jedina oaza u kojoj se rabio i njegovao latinski jezik. Paradoksalno, što je bio uži prostor na kojem se upotrebljavao, to je njegova upotreba bivala sve raznovrsnija“ (Knezović, 2013 a). Ta polivalentnosti latinskoga jezika očitovale se kroz školstvo, administraciju, diplomaciju, izvore na latinskome i latinsko stvaralaštvo⁶⁹. Kada se govori o latinskome jeziku u Hercegovini, glavne odrednice stvaralaštva na latinskome jeziku su utilitarnost i religioznost, što je zapravo i jedna od glavnih odrednica književnosti bosanskih franjevaca 17. i 18. stoljeća općenito, koja je po svom „sadržaju, temama i sklopu samih djela nastavak srednjovjekovne“ (Beljan, 2011: 46). Te odrednice mogu se primijeniti i na latinska djela hercegovačkih franjevaca iz 19. stoljeća. Većina djela je pučko-prosvjetna, pri čemu je najproblematičnija kategorizacija šematizama, koja zbog svog stilskog pluralizma i mijene žanra nije jasno definirana. S druge strane, latinsko je stvaralaštvo hercegovačkih franjevaca prevodilačko i kompilatorsko, što je uočljivo čim se pogleda Kraljevićeva *Grammatica* i Mikulićeva *Rhetorica*. Administrativna funkcija latinskog jezika manifestira se kroz *Acta Capitularia* Kustodije, razne dokumente koje su franjevci u Hercegovini dobivali od Propagande te kroz okružnice kustoda. Pored toga, zanimljiva je i funkcija latinskog jezika kao metajezika pomoću kojeg su novaci u školama svladavali strane jezike, koja je vidljiva u Lalićevu rječni-

⁶⁹ Cf. Knezović, 2013 a

ku⁶⁰ i u raznim spisima u kojima su preko latinskog jezika učenici svladavali i turski.

Razdoblje od četrdeset godina Kustodije vjerno svjedoči o uporabi latinskog jezika kroz znanstveno-književna djela i administrativne spise, kojeg su uvjetovale unutarnje i vanjske povijesno-političke prilike. One su utjecale prije svega na sam razlog nastajanja djela, a potom i na jezičnu strukturu. To je najuočljivije kada se uzme u obzir povijest nastanka klasične gimnazije, zbog čijih potreba fra Anđeo Kraljević tiska svoju latinsku gramatiku⁶¹. Od vanjskih prilika najuočljiviji je utjecaj hrvatskog narodnog preporoda koji je imao veliku ulogu u formiranju svijesti hercegovačkih franjevac. „Apostolski vikar fra Anđeo Kraljević (...) doživio je dramatične trenutke smjene osmanske i austrougarske vlasti i ulazak austrougarske vojske u Mostar, 5. kolovoza 1878., koji je po zapisanome svjedočanstvu jednoga franjevca - očevidca, bio okićen carskim i hrvatskim zastavama i na čijim se ulicama pjevala Gajeva budnica 'Još Hrvatska nije propala'“ (Šarac, 2009: 141). Šarac ističe i Bakulinu terminologiju u njegovu šematizmu, gdje stanovništvo „razvrstava prema religijskoj i konfesionalnoj pripadnosti ('vjeroispovijesti') u četiri zajednice: 'naša katolička', 'turska (vladajuća)', 'pravoslavna', 'ciganska' i 'židovska' (Šarac, 2009: 142), a bosanske franjevce optužuje da teže nepotizmu i nacionalizmu. Njegov bunt ima i svoju jezičnu razinu pa u

⁶⁰ Lalich, 2007

⁶¹ Cf. Knezović, 2009: 186: „Tako je 1862. donijelo konkretne propise i tada je prvi put imenovan studiorum director, kojeg se kasnije nazivalo i praefectus studiorum. Budući da se učenju latinskog jezika posvećivala najveća pozornost za nastavka studija filozofije i teologije u inozemstvu, tu treba tražiti i razlog Kraljevićeva sastavljanja latinske gramatike.“

latinskom izrazu u šematizmu koristi novonastale hrvatske grafeme *č, ć, lj, nj, š*.⁶²

Međutim, govoreći o hercegovačkom latinitetu u cjelini, potrebno je referirati se na dva rada koja jasno upotpunjuju sliku hercegovačkog latiniteta: „Latinisti hercegovačke franjevačke provincije“⁶³ i „Latinitet u Hercegovini prije 1852.“⁶⁴. Oni jasno prikazuju da latinitet na ovim prostorima živi, iako je kroz svoju povijest, ali i dan danas, većinom vezan za administrativne svrhe i kompilatorsku tradiciju. On je kao „testis temporum“ bio oružje za preživljavanje, a pomoću njega „liberae sunt nostrae cogitationes“.

Iako su različiti aspekti uporabe latinskog jezika, kod hercegovačkih je franjevaca ona je imala tri cilja. Prvi cilj bio je popularizirati područje Hercegovine i predstaviti ga tadašnjem svijetu. Iako je Hercegovina bila poznata i piscima daljnje prošlosti⁶⁵, ipak je trebalo objasniti Europi i svijetu da je ona crkveno upravno zasebna jedinica. U tu svrhu su pisani šematizmi koji pored funkcije poduzetog „promotivnog letka“ imaju za krajnji cilj prikupljanje milodara dobročinitelja. Drugi cilj uporabe latinskog jezika bilo je obrazovanje. Mlade snage hercegovačke kustodije nisu mogle završiti svoje obrazovanje bez odlaska u europske zemlje, u kojima im je za praćenje nastave trebalo poznavanje latinskog jezika. Iako je uporaba latinskog jezika na početku 19. stoljeća već u opadanju, ipak su glavna teološka učilišta njegovala latinski jezik koji je služio kao internacionalni jezik za provođenje nastave. Za potrebe školovanja nastalo je nekoliko priručnika i teoloških teza kao rezultat tog obrazovnog proce-

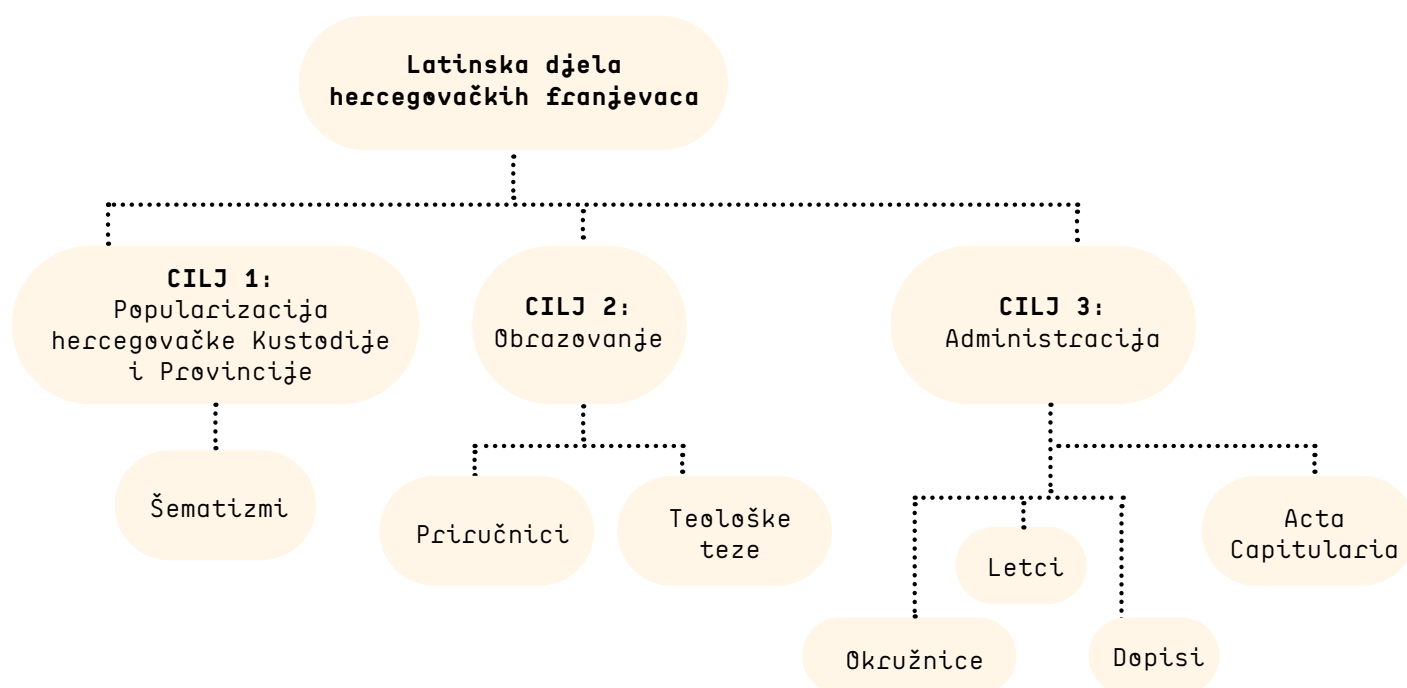
⁶² Cf. Ostojić, 2013: 313-324.

⁶³ Hrkać - Knezović, 2009: 367-389

⁶⁴ Knezović - Demo, 2011: 601-626.

⁶⁵ Sama činjenica da papa Ivan X. piše 925. godine humskom knezu Mihovilu je dokaz da priznaje cijelo to područje kao zasebnu jedinicu.

sa. Treći cilj uporabe latinskog jezika bio je administrativan, a služio je za službena (i neslužbena) dopisivanja i prepiske. Pri tome valja primijetiti da su djela koja su služila za popularizaciju i obrazovanje većinom tiskana, uz iznimku Mikulićeve *Rhetorica* i gramatike Franje Ćorića, koje su ostale u rukopisu. Dakle, što cilj uporabe latinskog jezika, odnosno razlog zbog kojeg je određeno djelo pisano, zahvaća veći broj korisnika, to su njegove mogućnosti za tiskanjem veće. S obzirom na prvi cilj uporabe latinskog jezika, prvo potpoglavlje posvećeno je šematizmima koji su navedeni kronološki. Drugo potpoglavlje donosi djela u svrhu obrazovanja, dijeleći ih na gramatike i teološke teze. Treće i posljednje potpoglavlje, koje promatra administrativnu svrhu latinskog jezika koja je kao takva većinom u rukopisu, donosi popise okružnica, letaka, dopisa i *Acta capitularia*.

Slika 1. Shematski prikaz latiniteta u Hercegovini

4.2.1.

ŠEMATIZMI

U kontekstu već navedene kategorije „raznovrsnih djela franjevacca na latinskom“ nameće nam se pitanje što su šematizmi i zašto su izdvojeni kao posebna kategorija. Šematizmi bi se mogli staviti i pod stavkom povijesnih djela, nekada čak i putopisa (ako bismo kreirali takvu kategoriju) ili čak administrativnog suhoparnog statističkog popisa. Ne postoji točna definicija što je to šematizam, ali se može definirati kao prikaz strukture određene oblasti ili kao „povremene publikacije o organizaciji određene oblasti ili pokrajine, s pripadajućim zaduženjima njihovoga osoblja“ (Knezović, 2000: 195). Šematizmi se mogu ticati državne, crkvene i vojne strukture, a prikazuju se kroz zemljopisna područja s povijesnim uporištem pa nije ni čudo da se većinom smatraju historiografskim djelima. Pri tom je jezik kojim je pisan šematizam jezično raslojen i najčešće pripada funkcionalno-stilskom tipu, odnosno znanstveno-funkcionalnom stilu⁶⁶. Iako su imperativna svojstva

⁶⁶ Cf. Katnić-Bakaršić, 1999: 26.

ovoga stila objektivnost, preciznost, točnost i racionalnost, često se osjeti i doza subjektivnosti izražena emocionalno-ekspresivnim sredstvima. Zbog svega toga šematizmi se ne mogu točno žanrovski definirati. Iako prevladava povijest, tu se upliće „mnoštvo sitnih digresija“ (Knezović, 2013 a) koje daju djelu novu funkciju kao „svojevrsni putopisi ili zbirke svega što je vrijedno spomena, te su time postali dragocjeno vrelo podataka ne samo toga vremena, nego i davne prošlosti“ (Knezović, 2000: 195). Prvi šematizmi javljaju se krajem 18. stoljeća, a tu tradiciju franjevački redovi preuzimaju dvadesetih godina 19. stoljeća. Razlog nastanka prvih šematizama može se samo pretpostaviti, i to ako se usporede datumi nastanka *Congregatio super statu ecclesiarum* koju donosi papa Benedikt XIV. nekoliko mjeseci nakon početka svoga pontifikata 1740. godine. Ta kongregacija trebala je pregledavati biskupska izvješća (*relationes ad limina apostolorum*) i odgovarati na njihova pitanja, što je njihov rad učinilo transparentnijim pa su morali revnije obilaziti župe i baviti se pastoralnim radom.⁶⁷

Iako su poznati i raniji statistički popisi provincije Bosne Srebrene⁶⁸, prvi šematizam Bosne Srebrene tiskan je u Budimu 1836. godine⁶⁹, a nakon toga je Bosna Srebrena objavila šematizme u Budimu 1840., 1852., 1855. i 1864. te 1878. godine u Mostaru. Sam početak hercegovačke Kustodije opisan je u prvom šematizmu hercegovačkih franjevac - *Schematismus missionariae neoerectae Cus-*

⁶⁷ Cf. The New Catholic Encyclopedia, 2003: 247-248.

⁶⁸ Cf. Augustin Miletić, 1813.

⁶⁹ Iako neki spominju 1835. i djelo *Status personalis officialis et locis religiosorum fratrum minorum de observatia Provinciae missionariae Bosnae Argentinae cum brevi adumbratione historica ejusdem ordinis, progressus et vicissitudinem pro anno MDCCCXXXV*; Anconae, Ex typographia Balviffiana, 1835., kao prvi šematizam se ipak navodi djelo Andrije Kujundžića iz 1836., tiskano u Budimu pod naslovom *Schematismus missionariae provinciae Bosnae Argentinae fratrum minorum observantium*, Typis Regiae universitatis Hungaricae.

todiae Hercegoviensis fratrum minorum regularis observantiae fra Andela Kraljevića, tiskan u Dubrovniku, 1853. godine. Slijede dva šematizma fra Petra Bakule, i to *Schematismus topographico-historicus Custodiae provincialis et Vicariatus apostolici in Hercegovina pro anno Domini 1867.* i *Schematismus topographico-historicus Vicariatus apostolici et Custodiae provincialis franciscano-missionariae in Hercegovina pro anno Domini 1873.* Godine 1882. fra Martin Mikulić izdaje svoj *Schematismus almae Custodiae provincialis Sanctissimae assumptionis B. M. V. in Hercegovina fratrum minorum observantium S. Francisci*, a sedam godina kasnije, 1889. godine, izašao je šematizam fra Nikole Šimovića *Schematismus almae Custodiae provincialis Sanctissimae assumptionis B. V. Mariae in Hercegovina Ordinis minorum observantium*, koji je ujedno i posljednji šematizam hercegovačke Kustodije.⁷⁰ Prvi biskupijski šematizam u Hercegovini *Schematismus Dioecesium Mandetriensis et Dumnensis itemque Marcano-Tribuniensis pro anno 1892. – Imenik svećenstva i župa Biskupija mostarsko-duvanjske i trebinjske* tiskan je za godinu 1892., a drugi biskupijski šematizam je iz 1899. godine. Drugi šematizam fra Martina Mikulića objavljen je 1903. godine pod naslovom *Schematismus almae missionariae Provinciae Ordinis minorum S. P. Francisci in Hercegovina ad annum Christi MCMIII (Mandetrii, Typis typographiae Societatis croatae.* Posljednji šematizam Hercegovačke franjevačke provincije tiskan na latinskom

⁷⁰ Godine 1892. izlazi i *Schematismus Dioecesium Mandetriensis et Dumnensis itemque Marcano-Tribuniensis/ Imenik svećenstva i župa biskupije mostarsko-duvanjske i trebinjske* koji je napisao fra Paško Buconjić, ali pošto odredbom generala Reda 27. travnja 1892. Hercegovačka franjevačka kustodija biva proglašena Provincijom, ovaj šematizam neće se analizirati.

jeziku pripada fra Dominiku Mandiću, a objavljen je 1933. godine pod naslovom *Schematismus almae missionariae provinciae Ordinis fratrum minorum in Hercegovina ad annum iubilarem Christi Redemptoris 1933.*, Sarajevi, typis typographiae “Bosanska pošta”.

Slika 2. Prikaz naslovnica šematizama do 2012. godine

Hibridni oblik šematizma dopuštao je definiranje samog pojma kao statističkog podatka ili bitnog dokumenta historiografije ili čak kao geografske opaske, ali se rijetko promatrao kao književno djelo. Postojeći radovi koji istražuju šematizme u Bosni i Hercegovini često ocjenjuju njihovo postojanje kao doprinos kulturi, jezičnoj standardizaciji i/ili očuvanju nacionalnog identiteta, a većinom se tiču samog prijevoda latinskog teksta na hrvatski. Ti radovi se ne dotiču njihove stilske mijene niti pokušaja definiranja osnovnih karakteristika periodizacije latiniteta Bosne i Hercegovine.

Težak položaj hercegovačkih franjevacu u tom razdoblju daje šematizmima jedinstvenu funkciju, a to je predstavljanje Kustodije i Provincije javnosti i inozemnim darivateljima. Svaki pisac nastoji što vjernije opisati Kustodiju i Provinciju kako bi bilo lakše objasniti stranim dobročiniteljima u koju i za kakvu zemlju daju svoj novac. Jezik šematizama je latinski upravo zato da bi lepeza čitatelja mogla biti što šira. Zanimljivo je što u vrijeme kada je uporaba latinskog jezika već u procesu opadanja u javnim sferama života u Europi, u Hercegovini on tek postaje najfunkcionalniji i služi kao *lingua franca*.

4.2.1.1.

KRALJEVIĆEV ŠEMATIZAM

Šematizam fra Anđela Kraljevića izašao je 1853. godine, što ga čini prvim šematizmom hercegovačke Kustodije. Radi se o maloj knjižici od 30 stranica na kojima Kraljević donosi povijest postanka katoličke misije u Hercegovini „po tadašnjim uzusima“ (Knezović, 2000: 198), raspored osoblja biskupske kurije i uprave Kustodije te kratak opis deset župa, tri mjesne kapelanije i jedne biskupske rezidencije. Smatra se i prvim „povijesnim djelom nekoga hercegovačkog franjevca“ (Hrkać-Knezović, 2009: 369). Prilikom pisanja ovoga šematizma Kraljević je koristio *Acta Capitularia* koje je pisao fra Petar Bakula kao tajnik Hercegovačke kustodije pa se šematizam i *Acta* poklapaju po građi i sadržaju.⁷¹ Sama činjenica da je, kako bi opisao povijest katoličke misije u Hercegovini, koristio *Acta* kao izvor podataka suvremenih događaja, pozivajući se na djela fra Filipa Lastrića *Epitome vetustatum Bosnensis provinciae seu brevissimum compendium historico-chronologicum*, Johanna Thomasa Szaszkyja *Introductio in orbis antiqui et hodierni*

⁷¹ O sličnostima i razlikama sadržaja *Acta* i Kraljevićeva šematizma v. Barišić, 2013: 466-467.

geographicum in duos tomos divisa, quorum prior continet cum praecogntis, Adriana Balbija *Compedio di geografia* te izmišljeni dokument fra Luke Vladimirovića ili Lucius Norinius Narentinus⁷² *Antiquissimae familiae comitum et equitum Vladimirovich de Narenta honestamentorum liber*, otvara pitanje intertekstualnosti samoga šematizma. Iznošenje informacija te potvrda izvora tih istih ima i autoreferencijalnu funkciju, što je karakteristika historiografije. Kao metatekstualni signali njegovi se citati dijele na nepotpune, u kojima je „djelomično prenošenje jednog segmenta prototeksta“ (Katnić-Bakaršić, 1999: 106), i vakantne, koji mogu biti „pseudocitati (prototekst postoji, ali odnos između citata i prototeksta je lažan) ili paracitati (kada ne postoji nikakav prototekst iz kojeg se tobože prenosi citat)“ (Oraić-Tolić, 1990: 18). Citirajući fra Luku Vladimirovića, Kraljević nesvjesno koristi vakantne citate, „najvjerojatnije jer je za njih imao svojevrsno uporište kod vrlo cijenjenog i pouzdanog franjevačkog povjesničara Lastrića“ (Demo-Knezović, 2007: 25).

Opisujući suvremenije događaje Kraljević čak donosi i službene dokumente kao što su *Odluka Svete kongregacije za širenje vjere* i *Pismo efeškog nadbiskupa Lodovica*, ali ne poziva se ni na kakve izvore, iako se oni nalaze u *Acta Capitularia*. Prijelaz opisa osjeti se i u rečeničnim konstrukcijama pa tako od bezličnih konstrukcija koje koristi kada piše o prošlosti: „Ast successu temporis Schismate Photiano, tum Haeresi Manichaica et Patarena foede contaminata fuit, donec per Fratres Ord. S. Francisci, qui sub ipsa Religionis

⁷² Vladimirovićev pseudonim.

exordia has plagas petiverunt, ad sinum Ecclesiae Catholicae et ad ritum laicum reduceretur“ (Kraljević, 2007: 48), dolazi do realizacije autorskog „mi“ kada piše o suvremenim događajima: „Nos interea temporis primo per quatuor menses sub frondosa arbore, dein in misera domuncula, saepe carentes necessariis mediis ad vitae sustentationem, laeti parabamus materialia pro futura Fabrica“ (Kraljević, 2007: 56). Suvremeni događaji potpuno razotkrivaju povjesničara početnika pa on otvoreno izražava svoje mišljenje: „Ubi sive spectes situs amaenitatem, sive Coeli salubritatem nescio quid plus mirere, ut omnes exteri qui accesserunt, testati sunt“ (Kraljević, 2007: 55).

Prvo poglavlje šematizma naslovljeno je „O postanku katoličke misije u Hercegovini“, nakon čega slijedi „Raspored osoblja“ s kratkim opisom župa i kapelanija. Kada piše o župama, Kraljević jedino navodi ime župe, dužinu, širinu, podijeljenost na sela, broj obitelji i stanovnika te imena župnika i kapelana. Na kraju donosi popis klerika novaka koji su se obukli 1852. i 1853. godine, popis klerika s položenim zavjetima koji se nalaze na studijima u Italiji te popis svjetovnih mladića koji će stupiti u red⁷³, što je ujedno i „najstariji sačuvani popis sjemeništara, gimnazijalaca na Širokom Brijegu“ (Marić, 2011: 49).

Zanimljivo je da Kraljevićev šematizam nema predgovora, ali prije prvog poglavlja nalaze se citati iz psalma, od kojih su 22 prema židovskoj tradiciji, a 21 prema grčko-latinskoj tradiciji. Kraljević tako navodi: „K tebi su vikali i spasavali se, u tebe se uzdali, i

⁷³ Kraljević, 2007: 93: „Blaž Cigić/Marijan Milićević/Mijo Zovko/Zlatko Naletilić/Josip Marković/Marko Šimović/Paško Hrkać/Jakov Crnac/Ivan Kvesić/Ivan Čužić/Mijo Čurić/Josip Nižić/Paško Skoko“.

postidjeli se nisu“ (Kraljević, 2007: 76), Davidov psalam gdje se iskazuju patnje i nade pravednika. Iako taj psalam počinje jadicovkom „Bože moj, Bože moj, zašto si me ostavio? / Daleko si od ridanja moga. / Bože moj, vičem danju, al’ne odvrćaš; / noću vapijem i nema mi počinka“ (r. 2-3), Kraljevićevo citiranje redaka koji slijede ima trostruku funkciju. Prva je uputiti čitatelja da je djelo koje drži na slavu Božju (što će kasniji pisci šematizama i pisati u predgovorima), druga je nagovještavanje sadržaja koji govori o prošlim vremenima koji su također bili tegobni, ali su se njihovi preci pouzdanjem u Boga spasili, a treća je funkcija utješna. Budući da se radi o prvoj godini nakon osnutka Kustodije, ovakva posveta prvog šematizma želi reći kako je to tek početak, da je kao takav težak, ali da će sve s vremenom i vjerom biti bolje. Posveta kao paratekst⁷⁴ otkriva kakav je autor, „kako je promišljao sadržaj i svrhu svojega djela, što je mislio o vlastitu radu“ (Stepanić, 2003: 64)⁷⁵ pa se može zaključiti da je misao „ufanja u Boga“ glavni motiv ovoga sadržajno oskudnog šematizma. Njegova uporaba latinskog jezika otkriva franjevca koji po struji svoga obrazovanja pripada „Ugrima“⁷⁶, a njegovo „pripovijedanje obiluje latiniziranim kroatizmima, npr. *dolebat infelicem sortem confratrum suorum* – žalili su nesretnu sudbinu svoje subraće...; *res catholica in Hercegovina tristem faciem induit* – katolički puk u Hercegovini zavio se u crno (obukao je crninu)...“ (Hrkać-Knezović, 2009: 369). Kraljevićev je izraz jednostavan i jasan te ne ostavlja previše prostora za pronalaženje remiscencija iz djela rimskih pisaca i tekstova Svetoga pisma.

⁷⁴ Stepanić, 2003: 59: U paratekstove se ubrajaju ove vrste tekstova: naslov djela; podatak o izdavaču, tiskari, godini i mjestu izdanja; posveta djela; kazalo; autorski uvod; tekuće glave; glose; podnaslovi; kratak sadržaj pojedinih poglavlja ili knjiga; razne vrste epiloga; završne molitve i odjavne formule; razni manji pjesnički tekstovi i epigrami i ostali samostalni stihovani sastavci; izdavačeve preporuke čitatelju, predgovor i pogovor; impressum; errata corrigé.

⁷⁵ O značaju latinskih posveta cf. Janson, 1964.

⁷⁶ Trzavice između dvaju obrazovnih struja javljaju se već 1828. O tome Cf. Jelenić, 1915: 22-23.

4.2.1.2.

BAKULINI ŠEMATIZMI

Bakulin šematizam, kao najopširniji šematizam Kustodije, izlazi 1867. godine, a ponovno je izdan 1873. godine. Iako se u literaturi često govori o dva Bakulina šematizma, dokazano je da se radi o jednom djelu i drugom nadopunjenom izdanju⁷⁷. U predgovoru šematizma Bakula naglašava: „Znaj, da sam i ja bio svjedok očevidac ili sam sigurno čuo o svemu što je u ovome našem vremenu u Misiji i Kustodiji slavno podignuto. Stoga budi siguran u ono na što se oslanjaju novije stvari“ (Bakula, 1970: 12).⁷⁸ Kao prvi tajnik Kustodije Bakula pripovijeda aktualne događaje, ali svaki argument nastoji opravdati iznoseći pravne dokumente. Bakula napominje da za stariju prošlost „stečena pučka predaja jedinu pomoć može dati“ (Bakula, 1970: 12). Naglašavajući da u knjižicu „nije uneseno ništa što bi nosilo na sebi lažnu odjeću praznog romanticizma

⁷⁷Cf. Petrović, 1939: 44: „Bakula je, i ovaj put po želji biskupa Kraljevića, god.1873. pripremio i drugo izdanje svoga Šematizma“

⁷⁸Cf. Knezović, 2013 b: „Kao i drugdje i ovdje odabir neobična leksika, neologizmi, neobične fraze, uporaba hrvatskog u latinskome tekstu, sve to svojom neobičnošću potvrđuje autorovu opredijeljenost za romantizam“.

ili pjesničke mašte“ (Bakula, 1970: 12) , Bakula se „nastoji distancirati od pučkih priča, ali izgleda samo onih koje mu se čine nevjerovatne“ (Knezović, 2013 b). Stoga on, „librato gressu“ (Bakula, 1867: 9), tj. ujednačenim (ustrajnim) korakom, tvori šematizam koji se smatra i sadržajno najboljim šematizmom hercegovačke Kustodije. Iako se i za Bakulu može reći da ne rabi „izraz klasičnih rimskih pisaca ni onaj Jeronimove Vulgate, nego je svoj latinski izraz usklađivao samo s građom koju iznosi i podnebljem o kojem pripovijeda“ (Hrkać-Knezović, 2009: 371), ipak se mogu primijetiti određene fraze koje podsjećaju na neke rimske pisce. Primjerice, u pregovoru šematizma iz 1867. Bakula piše: „Estque sane etiam sero satius quam ad saniora rediisse nunquam“ (Bakula, 1867: 9), što je slično Livijevoj „potiusque sero quam nunquam“ (Liv., IV, 2), a kada piše o postanku Kustodije poglavlje počinje: „Verus amor, nullis parcens armis, vere omnia vincit“ (Bakula, 1867: 35) što podsjeća na Vergilija: „Omnia vincit Amor: et nos cedamus Amori.“ (Verg. Ecl., X, 69).

Bakula tvrdi da je svrha šematizma isključivo vjerska⁷⁹ , ali posljednja rečenica predgovora pokazuje da Bakula ima i druge svrhe ovakva iznošenja i opisivanja Hercegovine: „Moli Boga i bolju nam sreću zaželi, da izdamo ne samo male knjižice, nego i velike sveske, kojima ćemo providjeti i potrebama domovine i potpuno zadovoljiti tvoje želje“ (Bakula, 1970: 13). Ako se uzme u obzir Bakulino pismo prefektu Propagande iz 1863. gdje ga on moli za savjete za što uspješnije prošenje za potrebe misije, jasno se može iščitati još

⁷⁹ „Međutim, prvotna svrha moja i ove, nazovimo nevještim perom napisane knjižice, samo vjerska“ (Bakula, 1970: 12).

jedna funkcija šematizma.⁸⁰ Ovakve želje pokazuju još jednu svrhu pisanja šematizma, a to je „potreba domovine“ za milodarima vanjskih ulagača. Zbog toga je šematizam i pisan latinskim jezikom, ali njegov „latinizam jako je osoban, blizak onomu iz baroka s mnoštvom neologizama i barbarizama kako na izražajnoj tako i na leksičkoj razini“ (Hrkać - Knezović, 2009: 371). Česta uporaba hrvatskog jezika u latinskome kontekstu najvidljivija je u tvorbi pridjeva izvedenih iz toponima, gdje Bakula ostavlja „hrvatske grafeme š, lj, nj i ć, pa tako postoji *Miloševiensis, e; Gradničensis, e; konjiciensis, e; Kreševiensis, e; Ljubuškensis, e*“ (Ostojić, 2013: 316). Koristeći hrvatske grafeme, on želi i poučiti i približiti Hercegovcu povijest i pregled Kustodije, da ne bi bio „in patria sua peregrinum“.⁸¹ Početak šematizma obilježen je dvama citatima, jedan od Cassiodora, a drugi crkveni: „Laudemus viros gloriosos, et parentes nostros in generatione sua“. Oba citata pokazuju Bakulu kao zagovaratelja narodnog preporoda. Kroz hvalu naših junaka i mjesta, on ima cilj predstaviti Hercegovinu te tako probuditi zemljaka, poučiti ga i na kraju ukloniti „tuđinca“ iz njega. Može se reći da je za Hercegovinu fra Petar Bakula ono što je za Bosnu Ivan Franjo Jukić. Kao što je

⁸⁰ AFH: 37: „Per piano poi dell'implorata Raccomandazione, puo servire benissimo il seguente pezzo complessivo storico. La Misione d'Erzegovina (avente oggi quasi sessanta milla cattolici quanto alle chiese, scuole, case parrocchiali e una missione nuova traente il suo nascimento dak 1864 anno, che non vi trovo in tutta quella missione nepur uno menomo sacro edificio. Di quel tempo, i religiosi missionari colle reiterate questue e con ogni maniera di stenti, vi anno formato un convento (Seminario per Missionarii), sette chiese, ottantacinque oratorii sui cimiteri, cinque case parrocchiali, una scuola grande e parecchie piccole, e molte altre fabbriche pel servizio della Missione: e questo quantunque non sembri poco considerando i mezzi, il breve tempo e le circostanze, pure e quasi un nulla, massime quanto alle chiese e scuole, quanto ai bisogni di introdurvi anco le scuole di Filosofia e Teologia all'istruzione dei novelli missionari. I bisogni communi di questa Missione non anno da chiche sia neppure un obolo. La S. Congregazione di Propaganda Fide non e bastante a darvi un necessario provvedimento, massime di questi tempi, quindi alla Missione di Erzegovinai resta la sola fiducia nella commune Beneficenza.“

⁸¹ Citat od Cassiodora na početku šematizma iz 1867. „Perdius et pernox memorias revolve, scrutare gentis tuae incubula! Res gestas et annalium monumenta observa: turpe enim est in patria sua pererinum esse“ (Bakula, 1867: 2).

Jukić narodni prosvjetitelj, plodan pisac, izvrstan putopisac, tvorac zemljovida, bosanski preporoditelj i zagovornik Gajeve pravopisno-grafijskog nacrt, tako je i Bakula u Hercegovini ima plodnu rukopisnu ostavštinu, kao hercegovački preporoditelj i zagovaratelj Gajeve škole, ali prije svega vrsni putopisac Hercegovine. Pored toga, obojica njeguju franjevačku tradiciju pisanja šaljivih i dosjetljivih narodnih frazema.⁸²

Već i površna usporedba Kraljevićeva i Bakulina šematizma govori o ogromnim razlikama između njih, npr. pogled na župe, koje su kod Kraljevića opisane na dva lista, kod Bakule se protežu na 179 stranica.

⁸² Cf. Lukenda, 2001, 179: „Sve pobrojeno nalazimo i u Jukićevim putopisima, s tim što umjesto igre riječima-nasljedujući franjevački tradiciju - Jukić rabi mnoštvo poslovice, narodnih fraza i frazema tipičnih za narodne bosanske govore.“

Kraljević, 1853.	Str.⁸⁴	Bakula, 1867	Str.
Parochia Široki Brig	25	I. Parochia Širokibrig	69-73
Parochia Mostar	25	VII. Parochia Mostar	100-119
Parochia Brotnjensis	25	IV. Capellania localis Čerin in Broćno	83-89
		V. Parochia Gradnići in Broćno	89-95
Parochia Ljubuškensis	26	XVII. Parochia Veljaci	168-173
Parochia Ružići	26	XVII. Parochia Ružići	163-167
Capellania localis Gorrica	26	XVI. Parochia Gorica	159-163
Parochia de Posušie	26	XV. Parochia Posušje	155-159
Parochia de Rosko Polje	26	XIV. Parochia Roško polje	153-155
Parochia Grabovica	27	XIII. Parochia Grabovica in Buško blato	150-152
Parochia Mokronoge	27	XI. Parochia Županjac	140-146
Parochia Duvno	27	X. Parochia Seonica in Duvno	131-139
Capellania localis Rakitno	27	IX. Parochia Rakitno	128-130
Parochia de Gradac	27	III. Parochia Gradac	78-83
Capellania localis Zaslivje	27	VIII. Parochia Konjic	120-127
		II. Capellania localis LjutiDolac	74-78
		VI. Capellania localis Gabela	96-100
		XII. Capellania localis Šuica	147-149
		XIX. Parochia Humac	173-178

Tablica 1. Prikaz župa i mjesnih kapelanija u Kraljevićevu i Bakulinu šematizmu.⁸³

Ovaj tablični prikaz pokazuje iste župe kod Kraljevića i kod Bakule, samo što su neke mjesne kapelanije koje su navedene kod Kraljevića kod Bakule već postale župe, npr. Gorica, Rakitno i Zaslivje, a neke župe su dobile nova imena kod Bakule, npr. Ljubuški prelazi u Veljake, Mokronoge u Županjac, Duvno u Seonica u Duvnu i Zaslivje u Konjic. Kod Bakule se nalaze još opisi župe Humac te mjesnih kapelanija Gabela, Šuica i Ljutidolac koje se ne nalaze kod Kraljevića.

Što se tiče Bakulina šematizma iz 1873. godine, bez sumnje se radi o nadopunjenom izdanju, što se vidi iz temeljne analize dvaju izdanja (1867. i 1873.). Ipak, upitna je ta nadopunjenost, jer Bakula toliko prepisuje svoje prvo izdanje da na trenutke ne izostavlja ni već zastarjele činjenice. Tako se u predgovoru drugome izdanju može pronaći rečenica iz prvog izdanja koja govori o nedostatku tiskara u Hercegovini, a samo drugo izdanje tiskano je u novonastaloj tiskari: „An non hujus rei causa plures a conscriptione voluminum penitus abstinent; vel non ne etiam quaedam conscripta tineis escam parant, in tenebris, ac pulveribus dejecta? Huic radicali malo, aliud quoque accedebat haud exiguum, typorum, scilicet, defectus nostris in partibus“ (Bakula, 1873: 7). Razloge nastanka drugog izdanja navodi fra Leo Petrović: „Biskup Kraljević god. 1866. zamolio je redovničko starješinstvo, da naredi fra Petru da napiše Šematizam. Starješinstvo je po želji biskupa učinilo, a Bakula se je posla primio. On je predložio, da nema smisla navesti imenik članova i broj duša, nego da u Šematizmu bude prikazan historijat i rad, po

⁸³Prikaz slijedi Kraljevićev popis župa i mjesnih kapelanije, a pored njih su iste župe koje se nalaze u Bakule.

⁸⁴Stranice koje se donose ovdje odgovaraju Kraljevićevim stranicama, a u reprintu se radi o stranicama 69-72.

⁸⁵Petar Bakula je u vrijeme pisanja Kraljevićeva šematizma bio župnik u Brotnju.

mogućnosti i prošlost kustodije“ (Petrović, 1939: 44). Ipak, ovaj je šematizam zbog Bakuline smrti i nedovršena posla smatran „pro-palim projektom“ (Boban - Grubeša, 2013: 192). Razlike između prvog i drugog izdanja su očite. „Već na prvi pogled se primjećuje da je drugo izdanje Šematizma opširnije: ono ima 267 stranica, a prvo tek 207. Iako raspored poglavlja drugog izdanja prati raspored prvog, iz samog sadržaja se može iščitati kako su u drugom izdanju opisane neke župe koje se ne spominju u prvom: župa Vir kraj Posušja, župa Kočerin, župa Ledinac, župa Klobuk, te župa Drinovci“ (Boban - Grubeša, 2013: 185). Ipak, sve to nije bilo dovoljno da Kustodija kupi ijedan primjerak Šematizma⁸⁶, zbog toga je početak rada tiskare u Mostaru bio obilježen velikom neugodnosti:

„Prve godine rada tiskan je i „Schematismus topographico-historicus Vicariatus Apostolici et Custodiae provincialis Franciscano-Missionariae in Hercegovina pro anno Domini 1873.“ – Mostar, Typis Missionis cathol. in Hercegovina, 1873. 8°, str. 267. Tiskanje ovog Šematizma podiglo je silnu prašinu i pripravilo dosta neugodnosti. Inicijativu za Šematizam u godini 1867. dao je Kraljević, i nagovorio franjevačko starješinstvo da pismeno naredi fra Petru Bakuli, da ga sastavi i za tisak priredi. Vanjski dobročinitelji tražili su i početkom sedamdesetih godina, da im se dokaže rad i uspjesi misije u Hercegovini. Radi toga je Kraljević – opet u sporazumu sa franjev. starješinstvom – odlučio, da se priredi novo izdanje starog Šematizma sa nadopunom novoga rada i uspjeha. U tu svrhu uputio je okružnicu na sve župnike,

⁸⁶Fra Andrija Karačić fra Anđelu Kraljeviću: „3. Ne bižimo Schematizam ko Schematizam, nego ga bižimo rad nereda u slogu, jer pok. Bakula prije nego ga uredi bi zovnut s ovoga svita; 4. Schematizam ne primamo, jer se bolje prilikuje jednoj izbrljanoj karturini, a ne jednoj uređenoj knjizi“ (SK, SV. 9., f. 145).

da saberu podatke i u najkraćem vremenu, da ih njemu dostave. Redakcija novoga izdanja Šematizma povjerena je ponovo fra Petru Bakuli. On se posla primio i rukopis predao tiskari 13. lipnja 1873. (Šematizam je dotiskan 3. siječnja 1874.) U novom izdanju Bakula je štošta izmijenio, a nešto i nadodao bez znanja biskupa Kraljevića i franjevačkog starješinstva. Biskup se nije na ovo mnogo obazirao, ali franjev. starješinstvo prigovorilo je sadržaju, tehničkoj i formalnoj strani Šematizma. Naročito su prigovorili tomu, da su mnoge stvari netočno uvrštene i što je tekst na mnogo mjesta nečitljiv i pun tiskarskih pogriješaka. Da slučajno Bakula nije u međuvremenu smrtno obolio i umro, sve bi dobro i na zadovoljstvo svih ispalo. Ovako se je ova upadica riješila istom 14. ožujka 1878.“ (Petrović, 1936: 64-65).

O svim razlikama između prvog i drugog Bakulina šematizma može se iščitati iz bilježaka u latinskome tekstu prijevoda Bakulina šematizma iz 1873. godine, koji je objavljen 2016. godine u nizu Recipe.⁸⁷ Od svih razlika najzanimljiviji su pojedini opisi župa koje nalazimo u prvom izdanju, a u drugom ih nema.⁸⁸ Kad se usporede sve razlike, može se zaključiti da u drugom izdanju Bakula nastoji biti što znanstveniji, izbacujući elemente natprirodnih pripovjedača. Prvo izdanje obiluje narodnim pričama o skoro svakom selu unutar pojedinih župa, što se u drugom izdanju znatno smanjuje. U prvom izdanju prevladava narodni pripovjedač, dok u drugom izdanju imamo faktografske činjenice uz minimalne izlete u subjektivnost autora.

⁸⁷Bakula, 2016: 16-158.

⁸⁸Npr. Ančići (Bakula, 1970: 126-127), Mandino selo (Bakula, 1970: 128), Kovači (Bakula, 1970: 128).

4.2.1.3.

PRVI ŠEMATIZAM

FRA MARTINA MIKULIĆA

Šematizam fra Martina Mikulića izašao je 1882. godine pod naslovom *Schematismus almae Custodiae provincialis Sanctissimae assumptionis B. M. V. in Hercegovina fratrum minorum observantium S. Francisci ad annum Christi MDCCCLXXXII.* i predstavlja prvi šematizam nastao pod austrougarskom vlasti. Ovaj „latinitas Ciceroniana peritissimus“ piše šematizam u svom prepoznatljivom stilu i tako tvori ono što se smatra stilski najboljim hercegovačkim šematizmom. Martin Mikulić jedini je hercegovački franjevac koji je napisao dva potpuno različita šematizma, pri čemu su oba napisana vrsnim latinskim izrazom.

Za prvi Mikulićev šematizam Dragičević tvrdi „da ga je napisao

u suradnji s fra Radoslavom Glavašem“. To je podatak koji spominje i Alilović (Alilović, 1986: 82), dok Mijatović tvrdi da „i uz mnogobrojne svećeničke i redovničke obaveze fra Martin Mikulić je pronalazio vremena i za pedagoško-književni rad. Osim već spomenute Retorike sastavio je na latinskome i dva šematizma svoje provincije: prvi 1882., a drugi, zajedno s Radoslavom Glavašem, 1903. godine“ (Mijatović, 1973: 160). Bez obzira na ove autore, sam Mikulić ne spominje fra Radoslava Glavaša u svome prvom šematizmu, što može indicirati da nikad nije bilo pitanje suautorstva (cf. Mikulić, 1882: 88).⁸⁹ Prvi je Mikulićev šematizam knjižica od 94 stranice formata, a počinje izrekom preuzetom iz Biblije: „diligenter agnosce vultum pecoris tui, tuosque greges considera (Proverb. e. XXVII, v. 23)“, nakon čega slijede podatci o izdanju i predgovor gdje se on, kao i Bakula, obraća čitatelju te naziva svoje djelo „brevissima adumbratio“ (Mikulić, 1882: 7), odnosno vrlo kratkim nacrtom. Zanimljivo je da tu riječ „adumbratio“ rabi samo Ciceron, i to kada kaže „Nulla est enim ullo in genere laus [oratoris] cuius in nostris orationibus non sit aliqua si non perfectio, at conatus tamen atque adumbratio“ (Cic., Orat., 103). Mikulić ide dalje tvrdeći da ih neizmjereno nepogodna vremena tjeraju da objave ne ono što bi htjeli, nego ono što mogu. Koristeći „tempora et ingenia vastissima“ (Mikulić, 1882: 7) podsjeća na izraz Q. Curtiusa Rufa koji u životopisu Aleksandra Velikog piše: „Sic, quae locutos esse apud regem memoriae proditum est, abhorrent forsitan moribus hominibusque nostris et tempora et ingenia cultiora sortitis“. Mikulić najiskrenije zahvaljuje dobročiniteljima iz „Italiae, Galliae, Germaniae, Belgii, Austriae, Hungariae, atque ornatissimae nostrae Liburniae“, žaleći što ne može nabrojiti sve „Benefactores“. Iz toga se vidi da razlog sastavljanja

⁸⁹ Cf. Liv., XXXII, 21: „cum senem infelicem parentem etiam appellare solitus esset, interfectos, filii etiam uxorem libidinis causa in Macedoniam asportatam; cetera stupra uirginum matronarumque obliuioni dentur.“

ovoga šematizma proizlazi iz zahtjeva dobročinitelja koji su htjeli znati kamo idu njihovi novci. Također, kao drugi razlog pisanja Mikulić navodi sprječavanje od zaborava, gdje podsjeća na Livija: „Et si quando aut nos aut nostri posterii eorum fuerimus obliti, oblivioni dentur dexteræ nostræ et linguæ adhaereant faucibus“ (Mikulić, 1882: 7). Ipak, odmah u predgovoru napominje da neće ponavljati podatke iz prethodnih šematizama „a praesertim cum perplura eiusmodi relata olim fuerint in Schematismis ann. 1853. Rachusii, et ann. 1867. Spalati iam vulgatis“ (Mikulić, 1882: 8). Zanimljivo je da uopće ne spominje drugo izdanje Bakulina šematizma, iako je ono po starini najbliže njegovu šematizmu. Slijede stranice ispisane vrsnim Ciceronovskim izrazom, s gdje kojom latinskom izrekom, ali konceptom malo drugačijim od drugih pisaca šematizama: „Dogodilo se nekoć da prepuna dokazima i nikada umorna ona majka, starim običajima iz svih krajeva svoje vlasti izabravši neuke dječake nježno njeguje i odgaja“⁹⁰. Taj izraz „antiquis moribus“ čest je u Enija, a ovome obliku i kod Cicerona.⁹¹ Mnogo je pokazatelja Mikulićeve privrženosti ciceronovom izrazu, od pridjeva koji su česti kod Cicerona (npr. „imbuti“, „perpoliti“) do cijelih fraza („in re certa cernitur“)⁹² (Mikulić, 1882: 15).

Razlika između prethodnih pisaca šematizama i Mikulića najočitija je u strukturi prikaza župa. On iznosi vrijeme i način nastanka, izgradnju crkve, vođenje matičnih knjiga te broj sela, groblja i kapelica. Drugi dio obuhvaća slične informacije kao i Bakulino djelo, samo što iznosi podatke i o broju brakova.

⁹⁰ „Contigit olim, ut argumentosa et nunquam fatiscens illa mater, antiquis moribus, ex omnibus ditionis suae partibus delectos rudes pueros in proprio sinu fovaret educaretque tenere...“ (Mikulić, 1882: 9).

⁹¹ Cic, Rep., V, 2: „Quid enim manet ex antiquis moribus, quibus ille dixit rem stare Romanam? quos ita oblivione obsoletos videmus, ut non modo non colantur, sed iam ignorentur“

⁹² Cic. Amic., 17, 64.

PAROCHIA GORANCI

Sub titulo B. V. M. in coelos Assumptae.

Haec Parochia avulsa est a sua matre Gradac die 27. Aprilis 1871; a quo tempore incipit etiam sua protocolla habere.

Residentia parochialis exstat in medio ampli pagi Goranci in quodam agro dicto Široka njiva; fundum pro aedificanda domo parochiali emit Vicarius Ap.cus 150 flor. datis a pia Congregatione Lugdunensi. Domus extructa est opera & industria P.

Mathaei Perskalo, populo praebente materialia, & labores manuales.

Haec parochialis residentia suos pagos geographice positos habet prout hic sequitur: ab occidente Bogodo, ab oriente Domazeti, Gjubrane, & Sirge, ab aquilone, Po-divačje & Željetuš; a meridiae Sovići & Planinica.

Parochias conterminas habet ab Oriente Mostar, a Meridiae Gradac, ab Occasu Rakitno & ab Aquilone Drežnica.

Longitudo hujus Parochiae est 6. horarum latitudo quoque 4.

GORANCI

Parochia AD. B. M. V. IN COEL. ASSUMPT.

Divulsis magna ex parte pagis a parochia Gradac, et aliquot etiam a parochia Mostar, instituta est anno 1871. A quo et formarum libros inchoavit. – Domus nova parochialis, aedificata anno 1880., cisterna stabulo et cuina adiectis populo locali materialia conferente sub potissima dexteritate ac valore actualis parocha p. Jacobi Kraljević, reperitur penes catholicum coementer. Vocatum Jela. Oratorium domesticum in inferiori contignatione domus est long. m. 12 lat. 5. – Habet parochia suis in pagis coemet. 17. In quibus altaria supertecta 4. Inter confinia eius familia muhamedana 1. Schismatica 45. Numerantur. Totalis eius longitudo hor. 6 latitudo vero 4 metitur. Parochus Jacobus Kraljević

Tablica 2. *Primjeri Bakulina i Mikulićeva izraza*

Već i kratak pogled na ove opise pokazuje Mikulićevu konciznost, ali i preciznost. U njega nema priča koje bi trebale zabaviti čitatelja, ali njegov izraz, bez obzira na građu, ipak nije monoton. Njegovo veliko poznavanje latinskog jezika pomaže mu pronaći više izraza za istu misao, npr. matične knjige naziva: *liber formularum*, *liber matricularis*, *liber actorum*, *codices actorum*, *protocollum*. Vrsni klasični izraz, sentencije, ali i konciznost, glavne su odlike šematizma hercegovačkog Cicerona.

4.2.1.4.

ŠEMATIZAM

FRA NIKOLE ŠIMOVIĆA

Schematismus almae Custodiae provincialis Sanctissimae assumptionis B. V. Mariae in Hercegovina tiskan je u Mostaru 1889. godine i posljednji je šematizam Hercegovačke kustodije. To je ujedno i jedina ostavština fra Nikole Šimovića tiskana na latinskome jeziku. U svome šematizmu fra Nikola šturo donosi podatke koje su prije iznijeli fra Petar i fra Martin. „Ako se usporedi broj župa koje Bakula i ostali pisci šematizama iznose, može se primijetiti da Bakula daje dublji opis 19 župa, Kraljević samo spominje 13 župa, Mikulić u svom prvom šematizmu iz 1882. opisuje 27 župa, a u drugome čak 32 župe. Jedina razlika između Šimovićeveva šematizma i Mikulićeveva prvog su opisi župa: Vinica⁹³, Glavatičevo⁹⁴, Tihaljina⁹⁵ i Gradac Posuški⁹⁶ jer su te župe formirane nakon 1882. godine“ (Knezović-Ostojić, 2012: 175). On ne navodi nikakve dodatne podatke, nego čak i izostavlja podatak o tome koja sela i zaseoci tvore jednu župu. Njegov latinski izraz je jako kroatiziran⁹⁷, što može biti jedan

od razloga kratkoće njegova šematizma.

⁹³ „Haec Parochia avulsa est a Parochiis Roškoplje et Grabovica anno 1886. a quo anno habet libros parochiales“ (Šimović, 1889: 32).

⁹⁴ „Haec Parochia divisa est a Konjic anno 1883., a quo habet libros Parochiales“ (Šimović, 1889: 38).

⁹⁵ „Isthaec Parochia e gremiis Parochiarum Ružići et Drinovci prodiit hoc anno 1889. ab hoc anno fruitur matriculis“ (Šimović, 1889: 28).

⁹⁶ „Haec Parochia divisa est a matre Posušje anno 1888.a quo tempore habet libros parochiales“ (Šimović, 1889: 29).

⁹⁷ Cf. Knezović-Ostojić, 2012: 176.

4.2.1.5.

BISKUPSKI ŠEMATIZMI

Nedugo nakon što je Hercegovačka franjevačka kustodija dekretom od 27. travnja 1892. godine postala Hercegovačka franjevačka provincija u Mostaru je tiskan *Schematismus Dioecesium Mandetriensis et Dumnensis itemque Marcano-Tribuniensis pro anno 1892.* – Imenik svećenstva i župa Biskupija mostarsko-duvanjske i trebinjske za godinu 1892. što je prvi biskupijski šematizam u Hercegovini.⁹⁸ Iako se kao autor navodi tadašnji biskup – fra Paškal Buconji, ipak se pouzdano zna da su te šematizme sastavljali njegovi tajnici i to vrlo vjerojatno fra Jerko Ljubić i Ambro Miletić.⁹⁹ Ovaj šematizam je istovjetan (osim ažuriranih podataka) drugom biskupijskom šematizmu iz 1899. godine koji se također pripisuje biskupu Buconjiću, a tadašnji mu je tajnik bio fra Dujo Ostojić. Šematizam počinje kratkim životopisom biskupa gdje se jako sažeto i znanstveno hladno iznose činjenice o njegovu životu, drevnim biskupijama u Hercegovini, zatim slijede popisi apostolskih vikara, mostarskih i duvanjskih biskupa te isti naslovi za Trebinjsku biskupiju.¹⁰⁰ Najveći dio šematizma posvećen je pojedinim

župama i biskupijama raspoređenim po dekanatima: pet dekanata duvanjske i dva dekanata trebinjske biskupije. Nakon toga slijedi *Instituta religiosa* te statistički podaci. Oba Buconjićeva šematizma su strogo statistička bez imalo naznake subjektivnosti autora te su jako koncizna i literarno monotona.

⁹⁸ O njima Knezović piše (Knezović, 2012, 4): „U Mostaru je 1892. tiskan Schematismus Dioecesium Mandetriensis et Dumnensis itemque Marcano-Tribuniensis pro anno 1892. – Imenik svećenstva i župa Biskupija mostarsko-duvanjske i trebinjske za godinu 1892. (mandetrii, typographia ‘glas Hercegovca’). Mandić taj šematizam, kao i onaj što je objavljen 1899., pripisuje biskupu Buconjiću (Mandić, 1933.: 137) iako je posve pouzdano da su ih sastavljali tadašnji biskupovi tajnici. Biskupovim je tajnikom 5. svibnja 1892. imenovan fra ambro miletić, koji je naslijedio fra Jerku Ljubića (cf. tabula 1891., f. 98. i tabula 1892., f. 74). Tako je sastavljač Šematizma nedvojbeno jedan od njih, a budući da je sastavljen prije svršetka šk. 1891./1892. godine, što je očito iz popisa klerika studenata bogoslovije na Širokome Brijegu i klerika s jednostavnim zavjetima na Humcu, razborito je zaključiti da novoimenovani tajnik nije mogao za tako kratko vrijeme sastaviti šematizam. Zbog toga je gotovo sigurno da je njegov autor fra jerko Ljubić, a moglo bi biti da je konačna inačica iz pera fra A. Miletića. Predstavljajući mostarsko-duvanjske biskupije počinje vrlo kratkim i površnim podsjećanjem na drevne biskupije u Hercegovini da bi na istoj stranici završio s osnivanjem apostolskoga vikarijata 1846. koji je apostolskim pismom od 5. srpnja 1881. uzdignut na biskupiju. zatim se govori o granicama biskupija, njihovoj površini i mjerodavnosti graničnih biskupija, a tu se pored ostaloga doznaje da u čitavoj biskupiji narod govori hrvatskim jezikom: “Lingua populi in tota dioecesi est croatica.” zatim su doneseni popisi apostolskih vikara, mostarskih biskupa i duvanjskih biskupa. Na kraju se nalazi napomena da Sveta Stolica u novije vrijeme dioecesis Dulmae- Dulmensis dodjeljuje kao naslov, ali od 1881. i dalje taj će naslov resiti samo mostarskoga biskupa. Na isti je način predstavljena i druga biskupija, a zatim se prelazi na župe po dekanatima počevši od mostarskoga. Pripovijedanje povijesti svake pojedine župe vrlo je obavijesno i isto tako suhoparno, bez ikakvih pokušaja da se pripovijedanje uresi nekom stilskom figurom. Leksik je siromašan, nema sinonima, izlaganje je suhoparno i čitavi je šematizam prekrila teška monotonija jer se sastavljač strogo drži iste sheme opisujući pojedine župe. Drugi je šematizam biskupija tiskan 1899. (Schematismus Dioecesium Mandetriensis & Dumnensis itemque Ostojić. Taj šematizam nije ništa drugo nego samo ponovljeno, i to prije skraćeno nego dopunjeno, izdanje onoga iz 1892. godine. Povijest i jedne i druge biskupije doslovno je pretiskana, a rijetke su dopune također i u opisima župa; jedino su nova imena župnika, klerika i učenika u travničkome sjemeništu. Šematizam iz 1899. ne donosi broj obitelji i duša u pojedinim selima ni koliko su ona udaljeni od središta župe, a izostavlja i podatke o obiteljima drugih vjeroispovijedi koje su živjele u tim župama.“

⁹⁹ Cf. Knezović, 2012:14.

¹⁰⁰ Za kratki prikaz sadržaja ovih šematizama v. Jolić, 2011: 356.

4.2.1.6.

DRUGI ŠEMATIZAM FRA MARTINA MIKULIĆA

Drugi šematizam fra Martina Mikulića: *Schematismus almae missionariae Provinciae Ordinis minorum S. P. Francisci in Hercegovina ad annum Christi MCMIII (mandetrii, typis typographiae Societatis croatae*, tiskan je 1903. godine. Čak i da nema potpisa autora, lako bi se mogao prepoznati stil vrsnog latiniste. Sam šematizam počinje istim citatom iz Biblije kao i u prvom šematizmu iz 1882. godine, samo što je ovaj put taj citat produžen stihovima: „brižno pazi na stoku svoju / i srcem se brini o stadima / jer blago ne traje dovijeka; / i baštini li se kruna od koljena do koljena? / Kada trava nikne i zelen se pokaže, / i bilje se kupi planinsko, / tad su ti janjci za odijelo / i jarci za kupovinu polja“. Početna Mikulićeva poruka daje do znanja da mu je zadatak isti, ali da će ovaj put nastojati nešto novo stvoriti. I doista, za razliku od Bakule, Mikulić piše novi šematizam. Ovaj šematizam je i sadržajno odmjereniји, jer Mikulić ostavlja po strani svoj poetični izričaj, a preuzima historiografski.¹⁰¹ Njegov vrsni lat-

initet dolazi do izričaja u mnogim reminiscencijama rimskih pisaca, ponajviše Horacija i Cicerona, ali i Tita Livija.¹⁰² Npr. „Netko je rekao: ‘Teško jest, ali strpljivošću postaje lakše sve što je u grijeh popraviti’“¹⁰³ Citirajući izravno Horacija i ne navodeći izvor, Mikulić jasno daje do znanja da ne želi se razmetati svojim znanjem, a ono je veliko. Sam šematizam ne obiluje velikim citatima kojim Mikulić potvrđuje činjenice, nego polazi od toga da je sve poznato te kritički poima povijesne događaje. On je pripovjedač i kritičar s jakom dozom subjektivnosti.¹⁰⁴ Mikulić naglašava ključne činjenice koristeći stilističke tekstualne konektore od kojih je najučestalije retoričko pitanje.¹⁰⁵

¹⁰¹Knezović, 2012:14: „Njegov uvodni ili povijesni dio šematizma (početci i razvitak Hercegovačke provincije) prava je znanstvena studija vrsna znalca te povijesti, mentaliteta ljudi toga podneblja kao i trezveno prosuđivanje državne i crkvene politike i stanja provincije“

¹⁰²Mikulić, 2003: 12: „Kod Mikulića susrećemo geminaciju sastavnog veznika „etiam etiamque“ (Schem.), kod Cicerona se susreće sličan tip udvostručenja, npr. „etiam atque etiam“ (Pro Roscio, 21), ili „teque etiam atque etiam“ (in Verrem 2, 5... Zatim u samom naslovu „Primordia et progresus provinciae Hercegovinensis“ očito je uzeo prema Titu Liviju... Ukratko rečeno, fra Martin je izvrsno poznavao ne samo izraz rimskih pisaca zlatnog doba, nego svih perioda, kao i izraz crkvenih otaca i naučitelja“.

¹⁰³Mikulić, 2003: 28

¹⁰⁴Mikulić, 2003: 28: „Kamo dakle srlja naša provincija? Dokle će tako moći ići naprijed, kad joj se malo-pomalo podrezuju krila?... Kamo sreće da smo u svemu tome lažni proroci!“

¹⁰⁵Mikulić, 2003: 28: „Tako li misle? Pitamo se što se želi reći tim praznim imenom...?“

4.2.1.7.

ŠEMATIZAM

FRA DOMINIKA MANDIĆA

Posljednji šematizam hercegovačke Provincije na latinskome jeziku napisao je fra Dominik Mandić, a tiskan je 1933. godine pod nazivom *Schematismus almae missionariae provinciae Ordinis fratrum minorum in Hercegovina ad annum iubilarem Christi Redemptoris 1933.*, Sarajevi, typis typographiae “Bosanska pošta”. Razlikuje se od svojih prethodnika, jer sadrži ilustracije i opis komisarijata (Commissariatus Croaticus Provinciae Hercegovinae in U.S.A.). U svemu ostalom radi se o plagijatu Mikulićeva drugog šematizma.¹⁰⁷ Tu nemaštovitost Knezović objašnjava vremenskim periodom koji je napokon bio pogodan za franjevce pa je njihovo stanje bio dobro i nisu ovisili o dobročiniteljima kojima su predstavljali

provinciju.¹⁰⁸ „Budući da je glavni cilj sastavljanja šematizma bio, kako sam Mandić navodi, dati 'vjernu sliku' franjevačkog rada i tadašnjeg stanja u Hercegovačkoj franjevačkoj provinciji, razumljivo je što je u bitnim dijelovima išao utrtim stazama koje su mu jamčile siguran uspjeh. Poput Bakule i Mikulića, čije je šematizme sigurno imao pri ruci i u koje se višestruko ugledao, i Mandić na početku donosi *Brevis conspectus historicus actionis franciscanae in Hercegovina – Kratak povijesni pregled franjevačkog djelovanja u Hercegovini*, zatim prelazi na centipetalno strukturiran opis cijele Provincije i komisarijata. U središtu pojedinih 'cjelina' nalazi se samostan (mostarski, širokobriješki, humački i onaj u Slanom), slijede župe koje mu gravitiraju, a potom kratak povijesni pregled komisarijata te opis njegovih kuća i župa. Nakon toga donosi iscrpnu bibliografiju hercegovačkih franjevaca, popis tadašnjega osoblja i zasebno članova Provincije preminulih nakon prethodnog šematizma (tj. u razdoblju 1903. – 1933.) zatim popis župa te sinoptičku tablicu napretka hercegovačke franjevačke zajednice od 1833. do 1933. i ukupan pregled tadašnjeg stanja Hercegovačke franjevačke provincije. Već je u proljeće 1931. fra Dominik kao provincijal počeo s neposrednijim pripremama šematizma. U pismu od 15. svibnja 1931. (br. 748/31) zamolio je sve župnike da mu pošalju podatke: '... koliko ima u župi: a) pismenih; b) sa zavjetom sv. čistoće (caelibes); c) udovaca i udovica; d) bračnih parova bez djece.

¹⁰⁷Knezović, 2014: 864: „Uzme li se u obzir količina preuzta teksta u šematizmu nastalu 1933. iz prijašnjih šematizama, ozbiljno bi se moralo dovesti u pitanje samo autorstvo tj. Koliko je izvornog teksta i može li se ono opravdati i pripisati fra Dominiku Mandiu ili bilo kojem drugom sastavljaču“

¹⁰⁸ Knezović, 2014: 865: „Najizrazitije razlike nalaze se u povijesnu pregledu Provincije vjerojatno što su, s jedne strane, uznapredovale povijesne znanosti, a s druge, pak, strane više nisu bile svježije rane koje su se pojavile uvođenjem redovite hijerarhije u Bosni i Hercegovini te što je šematizam iz 1933. sastavljan mnogo kasnije nakon propasti Austro-Ugarske kada je stanje puka i franjevaca bilo znantno bolje“.

Ovi se podaci ne traže za Rim, ali će služiti za Šematizam, što ga Provincija namjerava ove godine izdati prigodom 700. godišnjice sv. ante Padovanskoga'” (arhiv HfP: SP, sv. 90, f. 326). Dvije godine kasnije (12. veljače 1933. godine, br. 144/33) ponovo se obratio župnicima i zatražio podatke za šematizam navodeći i povod njegova izdavanja: „Prošle godine navršilo se 80 godina, otkako je u Hercegovini osnovana posebna franjevačka pokrajina, te 40 godina, otkada je našoj hercegovačkoj kustodiji priznata čast provincije. Za tu prigodu provincijalno Starješinstvo zaključilo je da priredi novo izdanje šematizma Provincije“ (Arhiv HFP: SP, sv. 99, f. 193). U Arhivu još stoji: „Štampanje je odgođeno za god. 1933., kada se navršava 30 godina od zadnjega izdanja našega šematizma, da se na taj način dobije zaokruženi broj godina za statistička računanja. Tim će ujedno izdanje biti spojeno sa 19.-stoljetnom obljetnicom našega spasa na križu.“, te o završetku rada na šematizmu: „Ovih dana redakcija šematizma biti će dovršena, i s Božjom pomoći predat ćemo u najkraće vrijeme rukopis u štampu. Još su nam samo potrebni najnoviji podaci o našim župama“ (Arhiv HFP: SP, sv. 99, f. 193). Zatim traže od župnika novije podatke: „U prilogu Vam šaljem list sa upitima o podacima, koji su nam potrebni za šematizam. Na svaki upit odgovorite tačno i savjesno, da na taj način šematizam mogne biti vjerna slika našega rada i današnjega stanja Provincije. ... izvješće popunite u dva primjerka, od kojih jedan ostavite u Vašem župskom arhivu, a drugi pošaljite Provincijalatu u Mostar najdalje do konca tekućega mjeseca februara“ (Arhiv HfP: SP, sv. 99, f. 193).

Kratak povijesni pregled započinje objašnjavanjem nastanka

naziva Hercegovina i navođenjem negdašnjih i tadašnjih njezinih granica te površine (oko 11.500 km² od čega je oko 640 km² obradivo), zatim kakvu klimu ima pojedino područje, čime obiluje i čime se ističe ili pak kakve sve oskudice i nevolje trpi. Odmah zatim ističe nedostatak obradive zemlje, osobito one koja se može natapati, te prenapučenost kao glavne uzroke oskudici i siromaštvu stanovništva. “Te glad i neimaština u svemu gotovo svake godine ručaju kod nas”, veli pisac, “a ipak narod jakog i nesavladivog duha podnosi svoju sudbinu s kršćanskom strpljivošću dostojnom divljenja” (cf. Knezović, 2014: 861). U vrlo kratkim crtama opisuje stanovništvo naglašavajući njegovu nadarenost, religioznost, poštenje i odanost, radinost i sposobnost za teške radove te osobitu sklonost ka čuvanju pučke tradicije; nisu proždrljivi, nisu svadljivi, nadasve poštuju zadanu riječ te čast i poštenje drugoga. Nakon predstavljanja naroda prelazi na povijest franjevac: “Prvi franjevački misionari ovaj su kraj rasvijetlili propovijedanjem spasonosne vjere još za života sv. Franjo. U početku su pripadali Slavonskoj provinciji, a početkom 14. stoljeća Bosanskoj vikariji. Već prije dolaska Turaka nedvojbeno su u Hercegovini postojali samostani u gradovima Mostaru, Konjicu i Ljubuškom, a vjerojatno i u gradiću Duvno. Čitava je Bosna došla pod vlast Turaka 1463., a Hercegovina pak 1483. godine” (Knezović, 2014: 862). Sam Knezović vjeruje da je Mandić prepisivao od Mikulića, i to iz njegova drugog šematizma pa navodi tablicu:

Tablica 3. Usporedba Mandićeva i Mikulićeva šematizma prema Knezović, 2014.

Mandić, 1933.	Mikulić 1903.
<p><i>Res catholica, quae prius longe lateque magnis profectibus lucebat, fundamentis ac validis auxiliis gradatim clade prolabantibus, rapiebatur in praeceps ... (Mandić, p. 17)</i></p>	<p><i>Quid porro catholicam religionem spectat, eam temporibus illis longe lateque magnis profectibus luxisse, ... Sic se res catholica habebat sicque paulatim, fundamentis ac validis auxiliis gradatim clade prolabantibus rapiebatur in praeceps. (Mikulić, p. 8-9).</i></p>
<p><i>Conventus Franciscanorum omnes pedetentim ruinis ignibusque deleti fuere ... (Mandić, p. 17)</i></p>	<p><i>Conventus Franciscanorum omnes pedetentim ruinis ignibusque deleti ..." (Mikulić, p. 8).</i></p>
<p><i>igitur Patres nostri ... Ipsi soli concaptivis suis exemplaria, templa, hortatores, praecones, medici in infirmitatibus, consolatores in aerumnis ac desolatione per tot saecula fuere. (Mandić, p. 18)</i></p>	<p><i>Ipsi concaptivis suis exemplaria, libri, templa, hortatores, praecones, medici in infirmitatibus, consolatores in aerumnis ac desolationibus fuere. (Mikulić, p. 8).</i></p>
<p><i>Toto tempore a dimidio saeculo XVI. usque sub finem saeculi XVIII. nullae domus paroeciales stabiles, nulla oratoria, nullique religiosorum conventus in tota Hercegovina inveniebantur. (Mandić, p. 18)</i></p>	<p><i>omnibus nimium ac singulis religionis praesidiis excidio oppressis, aderant tempora longissima imo saecula, quibus nullae domus paroeciales, oratoria nulla nullique religiosorum conventus in provincia extitissent. (Mikulić, p. 9)</i></p>

Mandić, 1933.

iam inde ab exordio Provinciae maioribus nostris communis steterat sententia, in loco regionis principe conventus statuendi. id enim maxime christiano nomine utile, expediendis negotiis commodum, Provinciae conspicuum ac decorum fore rati. ad eum finem anno 1862. interdecente episcopus Barišić et amico eius omer paša patrocinate ab imperatore byzantio abdulaziz dono accipiunt amplissimum viridarium seu hortum deliciarum ali-paša non ita pridem hercegoviensis vezirii. Locus vere est amoenus ac praecipuus iuxta cor civitatis inter duos abundantissimos ramos viventis fluminis radobolja situs. amoeniorque ac magis solitarius esset, si a via ferrea non fuisset persecutus, ad annum 1885.

Hic amplo conventui iacta solemnicae caeremonia sunt fundamenta XIV. calendas aprilis MDCCCXC anno. Est, praeter subterranea loca aedificium integrum occupantia, trium contignationum triumque, a meridie, oriente et aquilone, tractum, ex parte exteriori cubicula, ex interiori pavimenta habentium. Contignatio infima ab interna area columnis fulcitur et arcubus, media ac suprema numerosis illuminatur fenestris.

Extrinsecus valde symmetricus et magnificus ad modernum artis progressum ab ill. dom. michaele komadina delineatus, per triennium structus et absolutus est singulari solertia ac mira industria P. Nicolai Šimović assidue operi adsistentis."

Mikulić 1903.

iam inde ab exordio provinciae maioribus nostris communis steterat sententia, in loco regionis principe conventus statuendi. id enim maxime christiano nomine utile, expediendis negotiis commodum, provinciae conspicuum ac decorum fore rati. Ad eum finem anis ab hinc quadraginta interdecente episcopus Barišić et amico eius omer-paša patrocinate ab imperatore byzantio abdulaziz dono accipiunt amplissimum viridarium seu hortum deliciarum ali-paša non ita pridem Hercegoviensis vezirii. Locus vere est amoenus ac praecipuus iuxta cor civitatis inter duos abundantissimos ramos viventis fluminis radobolja situs. amoeniorque ac magis solitarius esset, si a via ferrea non fuisset persecutus, ad annum 1885.

Hic amplo conventui iacta solemnicae caeremonia sunt fundamenta XIV. calendas aprilis MDCCCXC anno. Est, praeter subterranea loca aedificium integrum occupantia, trium contignationum triumque, a meridie, oriente et aquilone, tractum, ex parte exteriori cubicula, ex interiori pavimenta habentium. Contignatio infima ab interna area columnis fulcitur et arcubus media ac suprema numerosis illuminatur fenestris.

Extrinsecus valde symmetricus et magnificus ad modernum artis progressum architectus conspicatur, interna tamen dispositio eius privatis praesertim commodis haud favet.

(Mikulić, p. 35)

4.2.2.

LATINSKE GRAMATIKE

Kada je škola s Čerigaja prebačena na Široki Brijeg 1848. godine, nije bilo promjene nastavnog sustava. Oslanjali su se na Marijanovićevu *Systema litterarium pro directione scholarum provinciae bosnensis deserviens, a quodam litterarum promotore confectum et a patribus eiusdem provinciae repetitum approbatum, atque e praevia facultate superiorum nunc publica luce donatum*, tiskanu u Budimu 1835. godine (cf. Dragičević, 1919: 5-6), koja je predviđala petogodišnje školovanje, a koje je u širokobriješkom razdoblju svedeno na četiri godine. Kako bi olakšao učenje latinskog jezika, kustod fra Anđeo Kraljević sastavio je 1863. godine gramatiku latinskog jezika tumačenu hrvatskim jezikom. Pored Kraljevića, gramatiku latinskog jezika sastavio je i fra Franjo Ćorić, koja je ostala u rukopisu, iako je na kapitulju 27. travnja 1892. godine zaključeno je da će se tiskati čim je pregledaju dva cenzora¹⁰⁹. U rukopisu je ostao i Mikulićev priručnik govorništva *Rhetorica* kojeg je 2000. go-

¹⁰⁹ „Sessio II. Antecapitularis die 27. Aprilis 1892. Hora 9. Matutina... Facta supplicatione R. P. Francisci Ćorić relata ad Grammaticam Latinam ab eo compositam et typis mandandam ordinatum fuit, quod memorata dari debeat duobus idoneis reisoribus revidenda.“ (Acta capitularia II, f. 85, prema: Hrkać-Knezović, 2009: 380).

dine objavio fra Serafin Hrkać. Prilagođen jednoj godini proučavanja retorike, Mikulić je u malenom priručniku pokušao objasniti osnovne teorijske postavke govorništva.

Po uvjetnoj podjeli na bosanske i hercegovačke franjevce gramatičare, kao hercegovački bi se mogli izdvojiti fra Lovro Šitović i fra Anđeo Kraljević. Međutim, među bosanskohercegovačkim franjavcima gramatičarima mogla bi se napraviti i relevantnija podjela, s obzirom na sadržaj i strukturu njihovih gramatika, odnosno s obzirom na njihove uzore. Naime, kako je već ranije rečeno, sve latinske gramatike tog vremena pisane su po jednom od dvaju uzora: Emmanuel Alvares *De institutione grammatica* (1572.) i Jozsef Grigely *Institutiones Grammaticae in usum scholarum grammaticarum regni Hungariae et adnexarum provinciarum* (1808.). Tako je sam fra Stjepan Marijanović gramatike fra Tome Babića, fra Lovre Šitović i fra Josipa Jurina nazvao „Alvariana“, kao opreku prema svojoj i ostalim franjevačkim gramatikama koje su rađene prema Grigelyjevoj gramatici. Alvaresova je gramatika najutjecajnija novovjekovna gramatika latinskog jezika, koju je isusovački *Ratio et institutio studiorum* iz 16. stoljeća propisao za udžbenik latinskog jezika. Prema tzv. „rimskom izdanju“ Alvaresove gramatike u sintaksi su se razlikovala dva područja: kongruencija (slaganje) i rekcija (upravljanje), što se temeljilo na starom sustavu glagolskih rodova i redova, a ostatak se sastojao od pravilā uporabe glagolskih imena i nepromjenljivih riječi (cf. Demo, 2007: 37-38). Grigelyjeva gramatika značila je preokret u samom poimanju gramatičke građe i pristupu jeziku kao fenomenu. Pod utjecajem njemačkih gramatičara Grigely unosi neka nova poimanja jezika i gramatike,

popraćena i novom terminologijom. Napustivši sustav glagolskih rodova i redova, sintaksa se tumačila preko uloga koje su pojedini padeži imali u rečeničnoj strukturi, čime je gradivo sintakse racionalizirano i semantizirano. Grigely tako razlikuje subjekt i objekt u „novom“ značenju, razlikuje sintaksu glagola od sintakse ostalih vrsta riječi te izdvaja *consecutio temporum* od tumačenja veznika kao morfološke kategorije, uz mnoge druge, manje važne, izmjene (cf. Boban, 2017: 21-22).

Kada je 1863. godine izašla *Grammatica Latino-Illyrica* koju je „sabrao i protomačio fra Angeo Kraljević za mladež ercegovačku“, bilo je jasno da su potrebe za to bile itekako velike.¹¹⁰ U samom predgovoru „Nova prijateljska riječ drago odgojitelju“ izlaže suvremena pedagoška i didaktička načela. Iako je u samom predgovoru izražena jedna svježja i suvremena misao, Kraljević ne spominje svoje izvore niti literaturu kojom se služi kako bi sastavio gramatiku. Predstavljeni je sustav zapravo prerada Alvaresovog udžbenika. „Alvarezova gramatika bijaše od svoga prvoga izdanja ovamo općeni udžbenik za latinski jezik u jezuitskijem gimanzijama. Do potkraj XVIII.vijeka gospodovaše ona gotovo nespriječeno i u našijem latinskijem školama, napose u školama hrvatskoga provincijala“ (Dukat, 1908: 3). Godine 1809. izlazi djelo Josipa Grigelya *Institutiones Grammaticae in usum scholarum grammaticarum regni Hungariae et adnexarum provinciarum*, također rađena

¹¹⁰ Zato fra Anđeo 24. travnja 1862. piše Propagandi i moli ih da mu tiskaju njegovu latinsko-hrvatsku gramatiku koju je sastavio za odgoj budućih misionara: „Fr. Angelus Kraljević Ord. Min.S. Francisci Obs., Custos Provincialis in erzegovina, ut alumni qui in Conventibus suae Custodiae Provincialis educantur tanquam futuri Missionarii Apostolici, in elementis linguae latinae facilius et plenius instrui possint Grammaticam Latino-Illyricam, in usum eorumdem, clara methodo in compendium redegit. Ea propter humiliter enixeque rogat Emminentiam Tuam, ut dictam Grammaticam typis S. Congregationis de Propaganda Fide in publicam lucem prodire benigne facere velit. Quam Gratiam... Široki Brig in Ercegovina, die 24. aprilis 1862. Idem qua supra.“ (AFH, 32)

prema načelima Emmanuela Alvaresa.

Vladoje Dukat u svojoj knjizi Hrvatske preradbe Grigelyevih „Institutiones Grammaticae“ ističe kako je Andeo Kraljević dosta koristio Stjepana Marijanovića i Filipa Kunića, koji su prerađivali Grigelya i Alvaresa, zbog čega se mogu pronaći sličnosti i između Kraljevićeve i Grigelyeve gramatike (Dukat, 1908: 5-7). „Spoljašnja je oprema knjige veoma lijepa. Ima oblik 80 i broji XV+416 str.“ (Dukat, 1908: 94). Na prvoj stranici se može pronaći Ciceronov citat „Impellimur natura, ut prodesse velimus quam plurimis. Cic. 3. de fin. c. 20.¹¹¹“ Na kraju predgovora od jedanaest stranica nalazi se još jedan citat: „Bolje je umiti, nego imati. (N.P.)“, nakon čega se slijedi Grammatica koja se dijeli na tri strane (odnosno tri poglavlja), koje se zatim dijele na poglavlja i podpoglavlja:

- „Uvod“ (str. 1.),
- „Prva strana. O dilima govorenja“ (str. 2.-175.),
- „Druga strana. Skladnja Latinska“ (str. 177.-331.),
- „Treća strana. De Prosodia et Orthographia Latina“ (str. 333.-365.),
- „Nadometak: Calendae, Nonae, Idus“ (str. 365.-368.),
- „Rječnik kratki“ (str. 369.-373.),
- „Izabranje potribiti ričih“ (str. 373.-381.),
- „Potribitije riči“ (str. 381.-409.).

Kraljevićeva je latinska gramatika, osim predgovora i naslova nekih poglavlja koji su na latinskome, cijela pisana na hrvatskome jeziku. Tradiciju upotrebljavanja hrvatskog kao metajezika

¹¹¹Iako se radi o glavi 65, a ne 20.

gramatike započeli su Toma Babić i Lovro Šitović, i to ne više od pedesetak godina nakon izlaska slavne Port-Royalove gramatike koja je razlikovala jezik koji se uči od jezika na kojem se uči (cf. Vinja, 2000: 15). Zanimljiva je činjenica da u predgovoru gramatike Kraljević ne objašnjava razloge ni način na koji je sastavljao svoju gramatiku, nego dijeli savjete kako odgajati mlade naraštaje. Već se na samom početku gramatike vidi da se Kraljević vjerno i drži Marijanovićeve gramatike¹¹², što je najočitije pri sklonidbama, gdje koristi iste paradigme kao i Marijanović. Vraćanjem na „sustav glagoskih rodova i redova“, Kraljević se priklonio metodi koja je bila napuštena od njegovih suvremenika, a upravo je taj anakroni izdanak Alvaresove gramatike ograničilo uporabnu vrijednost Kraljevićeve gramatike pa se ona upotrebljavala samo na području Hercegovačke kustodije.

4.2.3.

RUKOPISNA GRAMATIKA FRA FRANJE ĆORIĆA

Jedina rukopisna gramatika hercegovačkih franjavaca gramatika je fra Franje Ćorića. Za nju je bilo zaključeno da će se tiskati čim je pregledaju dva cenzora¹¹³, na kapitulu 27. travnja 1892. godine, istog dana kada je general Reda potpisao dekret prema kojim se Hercegovačka franjevačka kustodija proglašuje provincijom (AFH: 124). Fra Franjo Ćorić (1846. – 1903.) rođen je u Gorancima 14. rujna 1846. godine, u Franjevački je red primljen 1863. godine, za svećenika zaređen 1869. godine¹¹⁴, a bogoslovni studij završio je na Humcu i u Rimu. Na Humcu je kao učitelj osjetio potrebu sas-

¹¹² Cf. Marijanović, 1822 i 1823.

¹¹³ „Sessio II. Antecapitularis die 27. Aprilis 1892. Hora 9. Matutina... Facta supplicatione R. P. Francisci Ćorić relata ad Grammaticam Latinam ab eo compositam et typis mandandam ordinatum fuit, quod memorata dari debeat duobus idoneis reisoribus revidenda.“ (Acta capitularia II, f. 85, prema: Hrkać - Knezović, 2009: 380).

¹¹⁴ „Dana 13. 5. 1863. fra Anđeo Kraljević, kustos, obukao je franjevački habit slijedećim mladićima: 1. Mate Ćorić, sin Joze i Franjeke rođene Ćavar, iz Goranaca, krstio ga fra Jozo Vrljić 29. 9. 1846., rođen 14. 9., a krizmao biskup Barišić. Ime: fra Franjo. Za svećemika zaređen 17. 11. 1869. Umro na Humcu 30. 10. 1903.“ (Jolić, 2009: 126)

taviti gramatiku za svoje đake. O ovoj se gramatici zna jako malo, a adresirana je samo u tri rada.¹¹⁵ Njegova latinska gramatika pisana je u staroj formi pitanja i odgovora, a danas se čuva u knjižnici franjevačkoga samostana na Humcu. Rukopis započinje s 33. stranicom koja nosi oznaku drugog poglavlja i naslov: „II. O upitnim i odnosnim zaimenim (Pronomina interrogativa et relativa)“. Završava s dodatcima „Dodatak o rimskim Calendam Idus i Nonam“ (cf. Ćorić, 1892: 195-198), konverzacijskom vježbom u obliku dijaloga „Ugodni razgovor među dva učenika: Petrom i Pavlom“ (cf. Ćorić, 1892: 199-207) i s dva rječnika latinsko-hrvatska, pri čemu je prvi rječnik poredan abecedno, a drugi prema značenjskim skupinama (cf. Ćorić, 1892: 213-249). „Ugodni razgovor među dva učenika: Petrom i Pavlom“ jako podsjeća na Marijanovićev dijalog gdje nema izravnog imenovanja sugovornika. Što se tiče njegovih uzora za sastavljanje, „Ćorić spominje *hrvatske slovnice*, vjerojatno je sustav sintakse padeža preuzeo od Vebera i Paveca. Znakovito je da se Ćorićevo poimanje glagola kao vrste riječi bitno razlikuje od ostalih gramatičara – Ćorić navodi četiri glagolske vrste: 1. pomoćni glagoli, 2. tvorni glagoli, 3. prelazni glagoli, 4. odložni glagoli (cf. Ćorić, 1892: 40-41), pri čemu nije mogao imati izravnog uzora“ (Boban, 2017: 34). Ova gramatika, kao i Kraljevićeva, svjedočje nastavničkih potreba uporabe latinskog jezika. Tek jedan pogled na ovu rukopisnu građu svjedoči o njenoj nedosljednosti i nedovršenosti pa u tome možemo naći razlog samog nepubliciranja.

Rukopis sadrži morfologiju i sintaksu latinskog jezika. Budući

¹¹⁵ Prvi su spomenuli Hrkać-Knezović, 2009: 380. Zatim je Josip Grubeša u svojoj doktorskoj disertaciji donio prikaz Ćorićeve gramatike kao analizu učeničke opterećenosti. Konačno je autorica Luciana Boban opisala cjelokupnu gramatiku (Boban, 2017: 34-36)

da nije cjelovit, teško je imati uvid u sustavnost i dosljednost rukopisa kao gramatičke cjeline. Što se tiče samog poimanja gramatike i jezika, može se reći da rukopis u sebi integrira i tradicionalna poimanja i definicije, kao i novije pristupe jeziku (npr. tradicionalna podjela prema osam dijelova govorenja nasuprot modernijeg i suvremenijeg izdvajanja sintakse padeža kao gramatičke jedinice). Što se tiče uzora prema kojemu je rukopis sastavljen, logično je da su to latinske gramatike koje su bile rabljene u samostanima ili barem dostupne predavačima. Tako u obzir dolaze sve franjevačke tiskane latinske gramatike (Babić, Šitović, Jurin, Marijanović, Kunić, Matić, Kraljević), kao i gramatike hrvatskih autora (Veber, Mažuranić, Pavec).

Budući da rukopis nema početnoga dijela, tek u sintaksnome dijelu, iz definicije sintakse, otkriva se tradicionalna podjela na osam „dijelova govorenja“, dok se sintaksa smatra njihovim „slaganjem“. Takvom se definicijom Ćorić slaže s fra Stjepanom Marijanovićem: „*Quid est Sytaxis latina? Sintaxis latina est recta octo partium Orationis compositio, sive constructio. Quotuplex est Sytaxis? Est duplex: 1. Analoga seu Communis, quae communem videlicet loquendi consuetudinem sequitur; 2. Figurata, seu Ornata, quae ab haec non nihil recedit, nititur tamen auctoritate probatorum scriptorum. Quotuplex est Syntaxis Communis? Syntaxis communis est duplex: 1. Intransitiva, sive Concordantiae (:Slàganja:) quae connectit voces partium declinabilium, velut: *genere, numero, casu et persona*. 2. Transitiva sive Regiminis (:Upravljenja:) quae efficit, ut una pars regat aliam; e.g. aliqua praepositio casum quempiam“ (Marijananović, 1823: 1). Također se mogu uočiti sličnosti i s defin-*

icijom Kraljevića i Vebera: „Skladnja uči, kako se pojedine rieči u izreku slažu ili skladaju, da odatle postane govor. Svaka izreka mora imati subjekt i predikat. Subjekt je osoba ili stvar o kojoj se govori; predikat je ono što se o subjektu govori“ (Veber, 1877: 106). Kraljević sintaksu definira: „Syntaxis je ime grčko, naški se može reć skladnja, i znači uredno slaganje osam dilah govorenja“ (Kraljević, 1863: 177).

Podjelom sintakasnih poglavlja Ćorić ne slijedi gramatičku tradiciju ni Marijanovića ni ostalih gramatičara franjevac Bosne Srebrene (ni Kraljevića), jer on, za razliku od njih, poznaje sintaksu padeža. Budući da i sam Ćorić spominje „hrvatske slovničare“, vjerojatno je sustav sintakse padeža preuzeo od Vebera i Paveca.¹¹⁶

Pri tumačenju zamjenica Ćorić izdvaja kao posebnu vrstu zamjenica „zaimena narodna (pronomina genitilia)“, što se može naći od novijih gramatičara samo kod Paveca, dok se kod Kraljevića i Vebera ta vrsta zamjenica ne spominje.¹¹⁷

Znakovito je da se Ćorićevo poimanje glagola kao vrste riječi bitno razlikuje od ostalih gramatičara. Naime, Ćorić navodi četi-

¹¹⁶ Veberova raspodjela sintaksnoga građiva: Poglavlje I. O imenu. Slaganje predikata sa subjektom, Slaganje atributa, Slaganje zaimena odnosnoga i pokaznoga, Poraba plurala, Nominativ, Vokativ, Akuzativ, Dativ, Genitiv, Ablativ, Predlozi s akuzativom, Predlozi s ablativom, Predlozi s akuzativom i ablativom, Pridavnici i brojnici, Zaimena. Poglavlje II. O glagolju. Dieljenje vremenah, Vremena u glavnih izrekah, Vremena u podredjenih izrekah, Načini, Indikativ, Konjunktiv u obće, Konjunktiv u glavnih izrekah, Konjunktiv s veznici, Konjunktiv u odnosnih izrekah, Konjunktiv u neupravnih pitanjih, Imperativ, Infinitiv, Accusativus cum infinitivo, Nominativus cum infinitivo, Neupravni govor, Participij, Ablativus absolutus, Gerundiji, Supin.

Pavec dijeli svoju gramatiku na dva osnovna dijela: „Oblikoslovje“ i „Skladnju“. „Skladnju“ dalje dijeli na manja poglavlja: „Subjekt i praedicat“, „Nauk o padežih“, „Predlozi“, „Osobena uporaba imenâ i zaimenâ“, „Vrsti glagola“, „Vremena glagola“, „Consecutio temporum“, „Indicativ“, „Conjunctiv“, „Upitne izreke“, „Imperativ“, „Infinitiv“, „Participiji“, „Gerundij“, „Supin“, „Veznici“, „Negacije“, te navodi i pet „dodataka“: „Prosodija i metrika“, „Rimski kalendar“, „Rimski novci i mjere“, „Najobičnije kratice“, „Znanstveni dodatak jezikoslovlju“ (cf. Pavec, 1881: V-VI). Očito je da Pavec još uvijek ne razlikuje vrste zavisnih rečenica: izdvaja samo upitne, a ostale dijeli i tumači prema veznicima.

¹¹⁷ „VII. Pronomina genitilia. Zaimena koja pokazuju porietlo, jesu ova: nostras, -atis našinac, naš zemljak; vestras, -atis vaš zemljak; cujas, -atis kakav zemljak, odakle? Ova su zaimena samostavnici, a sklanjaju se po III. sklanji [sic!]. Cujates estis?“ (Pavec, 1881: 55). Cf. Kraljević, 1863: 39-40; Vereb (1877: 38-43).

ri glagolske vrste: 1. pomoćni glagoli, 2. tvorni glagoli, 3. prelazni glagoli, 4. odložni glagoli (cf. Ćorić, 1892: 40-41), pri čemu nije mogao imati izravnog uzora. Naime, Kraljević razlikuje pet vrsta (prema tradicionalnom poimanju glagolskih rodova i redova): „Kolikostruka je rič kipljiva? Peterostruka, 1. Rič čineća oli činljiva, Verbum Activum; 2. Rič trpeća oli trpljiva, Verbum Passivum; 3. Rič sridnja, Verbum Neutrum; 4. Rič občena, Verbum Commune; 5. Rič smećuća, Verbum Deponens“ (Kraljević, 1863: 46).¹¹⁸ Zatim, iako kaže da ima šest glagolskih vremena, pri nabrojanju ne navodi futur drugi, čime je sličan Marijanoviću (cf. Marijanović, 1822: 49). U paradigmama glagolskih oblika Ćorić navodi oblike za futur 2., ali ga posebno ne imenuje.

Također se s Marijanovićem slaže pri razlikovanju četiri glagolska načina: 1. indikativ, 2. konjunktiv, 3. imperativ i 4. infinitiv, dok Veber i Pavec infinitiv ne smatraju glagolskim načinom.¹¹⁹ Ćorić tumači tvorbu glagolskih vremena iz četiri osnove: 1. „iz pokaznog načina“ (prezentska osnova), 2. „iz nedovršenog načina“ (prezentska osnova), 3. „iz prošlosti dovršne“ (perfektna osnova) i 4. „iz supina“ (participska osnova), precizno navodeći iz koje osnove se tvore koji glagolski oblici, čime se slaže s Veberom, koji za tvorbu vremena koristi: „praesens, perfekt, supin i infinitiv“ (cf. Veber, 1877: 45), dok Pavec koristi tri glagolske osnove: prezentsku, perfektu i participsku/supin (cf. Pavec, 1881: 80). Kraljević i Mari-

¹¹⁸Marijanović dijeli glagole na: 1. „Activa činljivi“, 2. „Passiva, tärpljivi“, 3. „Neutra, niednodrughi“, 4. „Deponens“ (cf. Marijanović, 1822: 47-49). Veber dijeli glagole: „1. Latinski glagolj ima dvie forme: aktivnu i pasivnu. ... odložni glagolj ima pasivnu formu a aktivno značenje. ... 2. Glagolji aktivnoga značenja jesu prelazni, ili neprelazni“ (Veber, 1877: 44). Pavec uglavnom slijedi Vebera: „U latinskom se glagolu razlikuju dvie vrsti: 1) (genus) activum (tvorna vrst), 2) (g.) passivum (trpna vrst), Deponentia (odložni) zovu se glagoli, kojim je oblik passivan, a značenje aktivno“ (Pavec, 1881: 57).

¹¹⁹Cf. Veber, 1877: 44; cf. Pavec: 1881: 57.

janović ne ekspliciraju tvorbu glagolskih vremena, nego ih samo navode po paradigmama za svaku konjugaciju.

Zatim, Ćorić kroz četiri poglavlja tumači tvorbu oblika perfekta i supina svake konjugacije te uz pravilnu tvorbu donosi i iznimke, čime je blizak Kraljeviću, Veberu i Pavecu, dok Marijanović ne navodi slična poglavlja.¹²⁰ Pri tumačenju participa autor ističe kako ga „hrvatski slovničari“ nazivaju i „dionstvo“ i „glagolni pridavnik“, a on sam razlikuje četiri participa: „dionstvo sadašnje“, „dionstvo prošlosti“, te „dvojstruko dionstvo budućnosti“ (na -rus i na -dus). Time je blizak Marijanoviću, Kraljeviću, Veberu i Pavecu.

Poglavlje „O česticah, veznicih, prislovih i uzkljicih“ prvo tumači veznike kojima autor daje na važnosti naglašavajući da „iza glagola zauzimaju prvo mjesto“ pa tek nakon toga tumači priloge. Time se razlikuje od svih ostalih gramatičara koji priložima daju prednost pred veznicima. Same veznike dijeli na „uzporedne“ i „podredne“. Veber i Pavec dijele veznike na isti način kao Ćorić, ali ih detaljnije tumače kroz poglavlja o zavisnim rečenicama. Marijanović veznike dijeli na: 1. „*Copulative* [sic!] - Sastavgliajuče“, 2. „*Disjunctive* [sic!] - Rastavljajuče“, 3. „*Adversativae* - Suprotivne“, 4. „*Causales* - Uzrokljive“, 5. „*Conclusivae* - Dokončajuche“, 6. „*Conditionales* - Ugovorljive“, te upozorava na enklitične veznike i pravilo pitanja i odgovora (cf. Marijanović, 1822: 117-118). Kraljević veznike dijeli prema dvama kriterijima: „Sastavci se diele i razlikuju po zlamenju i redu koga drže kad se s'njima služimo. I. Po zlamenju – *ratione significationis*, jesu: 1. *Copulativae seu connexivae* – spojljivi 2. *Disjunctivae* – razstavljivi, razlučivi 3. *Adversativae* – suprotivni 4. *Conclusivae, sive illativae* – zaključivi, izvodljivi 5. *Cau-*

sales – uzročni 6. *Conditionales* – pogodbeni 7. *Declarativae* – razjasnivi II. Po redu, oli položaju sastavci jesu: 1. *Praepositi-vae* – predstavni 2. *Subjunctivae* – zapostavni“ (Kraljević, 1863: 132-133).

Priloge Ćorić dijeli na: 1. vremenske, 2. mjesne (uz koje razlikuje „prislove k mjestu“ i „prislove od mjesta“), 3. brojne te 4. načina, navodeći za svaku skupinu odgovarajući niz priloga s prijevodom na hrvatski jezik (cf. Ćorić, 1892: 110-114). Time je sličan Veberu i Pavecu, uz razliku što oni izdvajaju priloge „brojne“ (cf. Veber, 1877: 90-93; cf. Pavec, 1881: 121-122). Marijanović za razliku od njih navodi 13 semantičkih skupina priloga: 1. „*Confirmandi* - Potvargienja“, 2. „*Negandi* - Zanikujuchi“, 3. „*Dubitandi* - Sumljenja“, 4. „*Prohibendi* - Zabranjenja“, 5. „*Hortandi* - Ponukovanja“, 6. „*Congregandi* - Skupljajucha“, 7. „*Optandi* - Xeljenja“, 8. „*Respondendi* - Odgovaranja“, 9. „*Interrogandi* - Pitanja“, 10. „*Ordinis* - Uredjenja“, 11. „*Numeri* - Broja“, 12. „*Loci* - Mjesta“: a) „U Mistu *in Loco*“, b) „Od Mista *a Loco*“, c) „K' Mistu *ad Locum*“, d) „Priko Mista *per Locum*“, 13. „*Temporis* - Vrimena“: a) „Sadanje“, b) „Proshastoga“, c) „Doshastoga“, d) „Nesvarshenoga“ (cf. Marijanović, 1822: 110-114). Kraljević također prilge razlikuje semantički: „Ima mnogo vrstah priričakah oli ti prislovah, kako: *temporis* – vrimena, *loci* – mista, *numeri* – broja, *quantitatis* – kolikosti oli miere, *modi* – načina, t. j. *qualitatis* – kakvosti, *interrogationis* – pitanja, *similitudinis* – sličnosti, *affirmationis* – potvrđenja, *negationis* – nikanja, *dubii* – sumnje, i t. d.“ (Kraljević, 1863: 123).

Ćorić dijeli usklike prema značenju: 1. „veselja“, 2. „tuge“, 3. „smija“, 4. „čuda“, 5. „sreditosti i preziranja“, 6. „zvanja“, 7. „pohvale“, 8.

„želje“, 9. „mržnje“ (cf. Ćorić, 1892: 117-118). Slično usklike dijele Marijanović, Kraljević, Veber i Pavec (cf. Marijanović, 1822: 116; cf. Kraljević, 1863: 133-134; cf. Veber, 1877: 97-98; cf. Pavec, 1881: 128-129), a od latinskih gramatika u Hrvata jedino gramatika autora Gortan-Gorski-Pauš ne navode značenjske skupine usklika, nego ih dijele na „prave i neprave“ (cf. Gortan-Gorski-Pauš, 1998: 159).

U uvodnom poglavlju sintaksnog dijela rukopisa Ćorić sintaksu definira te dijeli na: 1. „prosta skladnja (regularis)“ i „narešena skladnja (figurata)“, čime slijedi Marijanovića (cf. Marijanović, 1823: 1) i Kraljevića: „Kolikostruk je *Syntaxis*? Dvostruk: 1. *Simplex* ol *regularis* – skladnja prosta ol pravilna (...); 2. *Figurata* oli *irregularis* – slikoslovna, ol nepravilna“ (Kraljević, 1863: 177). Veber i Pavec ne ekspliciraju takvu podjelu sintakse (cf. Veber, 1877: 106; cf. Pavec, 1881: 140).

Prvo poglavlje sintakse je „Nauk o padežih“, koji se sastoji od pet potpoglavlja, o pet padeža: nominativ, genitiv, dativ, akuzativ i ablativ. To poglavlje isto tako naziva i Veber (cf. Veber, 1877: 148), Pavec mu daje naslov „O porabi padeža“ (cf. Pavec, 1881: 110). Marijanović i Kraljević ne poznaju sintaksu padeža, nego pravila o uporabi pojedinog padeža tumače kroz sintaksu vrsta riječi (imena, glagola, participa).

U sintaksi nominativa Ćorić tumači konstrukciju dva nominativa i konstrukciju nominativa s infinitivom. Iako konstrukciju nominativa s infinitivom ne imenuje, ona se očituje iz primjera: „Videor, čini se da, n. pr. v. magnus čini se da sam velik“. Ostaje zanimljiva i činjenica da Ćorić nominativ naziva „imeniteljnim

padežom“. Pri definiciji pojmova „subjekt“ i „objekt“ Ćorić drugi nominativ uz kopulativne glagole smatra objektom, a ne imenskim predikatom (cf. Ćorić, 1892: 119-120). Marijanović i Kraljević ne izdvajaju nominativ u posebnu sintaksnu jedinicu, dok Veber (cf. Veber, 1877: 148-149) i Pavec (cf. Pavec, 1881: 110-111) u sintaksi nominativa tumače nominativ kao subjekt i kao imenski predikat uz kopulativne glagole (cf. Veber, 1877: 110-111; cf. Pavec: 1881: 148-14), dok konstrukciji nominativa s infinitivom daju zasebno poglavlje, koje tumače uz sintaksu infinitiva (cf. Veber, 1877: 178-179; cf. Pavec, 1881: 275-277).

Pri tumačenju sintakse genitiva Ćorić sve vrste genitiva dijeli na subjektni i objektni. U subjektni genitiv spadaju: 1. „genitiv posjedovni“, 2. „genitiv uzročni“, 3. „genitiv odredbeni“, 4. „genitiv dielni“, 5. „genitiv količine“, 6. „genitiv ciene“, 7. „genitiv kakvoće“, a u objektni genitiv: 1. genitiv uz više samostavnika“, 2. „genitiv uz više pridavnika“, 3. „genitiv glagolnoga pridavnika sadašnjosti“, 4. „genitiv uz glagole sudbenoga postupka“ (cf. Ćorić, 1892: 121-122). Slično genitiv dijeli i Pavec, kod kojeg u subjektni genitiv spadaju: 1. *genitivus possessivus*, 2. *genitivus auctoris, causae*, 3. *genitivus determinativus*, 4. *genitivus partitivus*, 5. *genitivus quantitatis*, 6. *genitivus qualitatis*, 7. *genitiv [sic!] pretii*, a u objektni genitiv spadaju: 1. genitiv uz samostavnike, 2. genitiv uz pridavnike, 3. genitiv uz participij, 4. genitiv uz glagole memoriae, 5. genitiv uz glagole sudbenog postupka (*genitivus criminis*) (cf. Pavec, 1881: 170-183). Za razliku od njih, Veber pravila o uporabi genitiva dijeli prema njihovom značenju i funkciji: 1. *Genitivus explicativus*, 2. *Genitivus possessivus*, 3. *Genitivus objectivus*, 4. *Genitivus qualitatis*, 5. *Geni-*

tivus partitivus, 6. genitiv uz pridjeve tipa „željan, vješt“, 7. genitiv uz participe prezenta prijelaznih glagola kada znače „svojstvo“, 8. genitiv uz glagole „opomenuti, sjetit se i zaboraviti“, 9. genitiv uz glagole „cieniti = štovati“, 10. genitiv uz glagole „potvoriti, tužiti, osvjedočiti, odsuditi i osloboditi“ (tzv. „genitiv krivnje“), 11. genitiv uz glagole *sum, fio, facio* (tzv. „genitiv dužnosti, svojstva“), 12. genitiv uz glagol interest; pravila su popraćena mnogim „opazkama“.

Sintaksu dativa Ćorić tumači nabranjem sintaksnih situacija u kojima dolazi dativ: 1. uz prelazne glagole (*do, trado,...*); 2. uz neprelazne glagole (*noceo, placeo,...*); 3. uz glagole „zgode i nezgode“; 4. uz određene glagole (*medeor, maledico, nubo,...*), s dosta navedenih i prevedenih primjera; 5. uz prelazne glagole složene s prijedlozima (uz opasku o ponavljanju tvorbenog prijedloga); 6. uz određene glagole na dva načina: a) dativ osobe i akuzativ stvari, b) akuzativ osobe i ablativ stvari (s „opazkom“ o glagolima koji promjenom rekcije mijenjaju značenje); 7. uz glagol *esse* (u značenju *imati*; tj. posvojni dativ); 8. kao dativ osobe u pasivnim rečenicama (tj. u perifrastičnoj konjugaciji pasivnoj), uz „opazku“ o slaganju nominativa uz *nomen* kod posvojnog dativa; 9. kao „dvostruki dativ“, „dativ osobe i cilja“; 10. uz određene pridjeve (*utilis, salutaris,...*), uz tri „opazke“: o uporabi *par* i *dispar*, o nekim pridjevima uz prijedložni izraz u akuzativu, o *similis* i *dissimilis* uz genitiv i dativ (cf. Ćorić, 1892: 129-134). Slično dativ tumače i Veber, kroz devet pravila (cf. Veber, 1877: 116-119) i Pavec, kroz 12 pravila (cf. Pavec, 1881: 161-170).

Ćorić u sintaksi akuzativa tumači se podjela na akuzativ „nu-

tarnjeg predmeta“ i akuzativ „vanjskog predmeta“, a autor cijelo poglavlje o sintaksi akuzativa dijeli na tri dijela: „I. O akuzativu nutarnjega predmeta“, „II. O akuzativu vanjskoga predmeta“, „III. Dva akuzativa“. Veber gradivo o uporabi akuzativa navodi kroz 16 pravila, koja se većinom odnose na akuzative uz glagole (cf. Veber, 1877: 111-115). Pavec sintaksu akuzativa dijeli na šest osnovnih vrsta akuzativa: 1. „accusativ nutarnjega objecta“, 2. „accusativ vanjskoga objecta“, 3. „dva accusativa“, 4. „accusativ mjere prostora i vremena“, 5. „accusativ osobe ili stvari“, 6. „adverbijalni accusativ“ (cf. Pavec, 1881: 149-161).

U poglavlju o sintaksi ablativa Ćorić nabroja dvanaest vrsta ablativa: 1. „ablativ uzročni“, 2. „ablativ orudja“, 3. „ablativ cijene“, 4. „ablativ načina“, 5. „ablativ oznake“, 6. „ablativ obilja i nestašice“, 7. „ablativ kakvoće“, 8. „ablativ usporedjenja“, 9. „ablativ razdieljenja“, 10. „ablativ mjesta“, 11. „ablativ vremena“, 12. „ablativ mjere“ (cf. Ćorić, 1892: 141). Veber svoje poglavlje o sintaksi ablativa dijeli na 15 pravila, imenujući svaki ablativ posebno, s obzirom na njegovu semantiku ili funkciju: 1. o ablativu sredstva, 2. o ablativu cijene, 3. o ablativu načina, 4. o ablativu uzroka, 5. o ablativu „ograničenja“, 6. o ablativu obilja i nestašice, 7. o ablativu stvari uz opus esse, 8. o ablativu svojstva, 9. o ablativu poređenja, 10. o ablativu odvajanja, 11. o ablativu mjesta, 12. o ablativu vremena, 13. o ablativu mjere, 14. o ablativu uz neke odložne glagole i neke pridjeve te 15. o ablativu uz prijedlog in (cf. Veber, 1877: 125-131). Pavec i u sintaksi ablativa pokušava pravila iznijeti dosljedno, sistematično i pregledno te više od drugih gramatičara inzistira na semantičkome principu definiranja, navodeći dvanaest vrsta ab-

lativa, svaki imenujući prema značenju: „Vrsti ablativa jesu: I. *Ablativus causae* [...]; II. *Ablativus instrumenti* [...]; III. *Ablativus modi* [...]; IV. *Ablativus qualitatis* [...]; V. *Ablativus pretii* [...]; VI. *Ablativus limitationis* [...]; VII. *Ablativus comparationis* [...]; VIII. *Ablativus mensurae* [...]; IX. *Ablativus separationis* [...]; X. *Ablativus copiae et inopiae* [...]; XI. *Ablativus loci* [...]; XII. *Ablativus temporis* [...]“ (Pavec, 1881: 183).

Nakon sintakse padeža Ćorić tumači ulogu prijedloga u sintaksi rečenice u poglavlju „Glava O predlozih praepositiones“, koje dijeli na tri dijela: „I. O predlozi s akuzativom“, „II. Predlozi koji zahtjevaju ablativ“, „III. Predlozi koji zahtjev. akuzativ i ablat.“ (cf. Ćorić, 1892: 148-153). Marijanović također daje tri pravila koji se odnose na prijedloge općenito, a zatim ih dijeli u tri skupine, ovisno o padežu kojega zahtijevaju (cf. Marijanović, 1823: 48-50). Kraljević, naprotiv, poglavlje o sintaksi prijedloga dijeli na: „I. Praepositio verbis addita“, „II. Praepositiones cum accusativo“, „III. Praepositiones cum ablativo“ te navodi cjelinu „De constructione adverbiorum“ gdje tumači kako se svaki pojedini padež (navedeni redom) slaže uz prijedloge, te zasebno tumači prijedloge koji mogu imati funkciju veznika: npr. *ut*, *postquam*, *ne*, *quo* (cf. Kraljević, 1863: 284-303). Veber u morfološkom dijelu gramatike daje osnovne karakteristike prijedloga te nudi zanimljivu podjelu, dijeleći prijedloge na „razstavne“ i nerazstavne“ (cf. Veber, 1877: 93-94), a u sintaksnome dijelu gramatike potanko pojašnjava semantiku svakoga pojedinog „razstavnog“ prijedloga, tumačeći njegovu uporabu uz različite padeže u različitim rečeničnim kontekstima (cf. Veber, 1877: 131-139). Pavec pravila o prijedlozima već standard-

no dijeli na tri dijela: o prijedlozima s akuzativom, ablativom i s oba padeža, uz tumačenje tvorbe riječi s prijedložnim prefiksima (cf. Pavec, 1881: 124-129). Iz toga se može zaključiti da je pri tumačenju prijedloga Ćorić najbliži Marijanoviću i Pavecu.

U poglavlju s naslovom „Glava O porabi osobnih imena“ Ćorić tumači osobitosti i karakteristike imenica, pridjeva i zamjenica. Marijanović, Kraljević i Veber nemaju posebno poglavlje koje bi na jednom mjestu tumačilo osobitosti pojedinih vrsta riječi. Pavec međutim navodi poglavlje „Osobena uporaba imenâ i zaimenâ u latinskom jeziku“, koje dijeli na tri dijela: „A. o samostavniku“, „B. O pridavniku“ i „C. O zaimenih“, a koje ima dosta sličnosti s Ćorićem (cf. Pavec, 1881: 206-222). Gramatika autora Gortan-Gorski-Pauš navodi veliko poglavlje naslovljeno „Osobitosti u upotrebi pojedinih vrsta riječi“, gdje opširno tumače uporabu imenica, pridjeva, zamjenica, glagola i negacija (cf. Gortan-Gorski-Pauš: 1998: 175-186).

Tumačeći izražavanje prošlosti, sadašnjosti i budućnosti trajne ili svršene radnje na latinskom jeziku Ćorić formulira tri pravila: 1. „trajnu radju“ izražava sadašnjost i „prošlost trajna“, a „svršenu radju“ prošlost, „prošlost dovršna“ i futur 2.; 2. prošlost izražava svršenu radnju; 3. prošlost izražava trajnu radnju: u opisivanju „običajâ, navadâ, odredbâ“, događaja iz prošlosti, uz neke glagole, uz pridjeve srednjeg roda, uz odnosne zamjenice te uz rastavne veznike (cf. Ćorić, 1892: 162-164). Slično vremena tumači Veber (cf. Veber, 1877: 147-149) i Pavec (cf. Pavec, 1881: 225-230), s tim da Pavec, kao i Ćorić, sintaksu glagola počinje tumačenjem opozicije aktiv – pasiv (cf. Pavec, 1881: 223-225).

Nakon tog poglavlja Ćorić tumači „vezni način“ (konjunktiv) dijeleći ga na šest vrsta: „mogućnosti“, „željni“, „bodrenja“, „nagovora“, „dvojbeni“, „dopustni“ (cf. Ćorić, 1892: 164-167). Veber također razlikuje šest vrsta konjunktiva: „uvjetni“, „potencijalni“, „dvojni“, „optativni“, „dopustni“, „imperativni“ (cf. Veber, 1877: 161-165), dok Pavec razlikuje pet vrsta konjunktiva: „I. mogućnost“, „II. želja“, „III. opomena“, „IV. dvojba“ i „V. dopuštenje“ (cf. Pavec, 1881: 236).

Ćorić ne poznaje cjelokupan sustav zavisnih rečenica te ih tumači samo neposredno, govoreći o uporabi glagolskih načina, osobito konjunktiva. U poglavlju „O veznom načinu uvjetnih izreka“ Ćorić dijeli pravila uporabe u dvije skupine: 1. o uporabi konjunktiva u zavisnim rečenicama te 2. o uporabi indikativa u zavisnim rečenicama (cf. Ćorić, 1892: 167-168), a u poglavlju „O veznom načinu uz veznike“ tumači: 1. namjerne i posljedične veznike, 2. „odnosne izreke“, u koje Ćorić ubraja odnosne rečenice s nijansiranim značenjem i posljedične rečenice (cf. Ćorić, 1892: 175-176). Zatim donosi naslov „O upitnih izreka“, iznoseći pravila uporabe indikativa i konjunktiva u upitnim rečenicama (cf. Ćorić, 1892: 176). Posljednje poglavlje koje govori o glagolskim načinima ima naslov „O načinih s padežima“ i podnaslov „I. Imperativ zapovjedni način“ (cf. Ćorić, 1892: 179-180). O uporabi glagolskih načina Veber govori u poglavljima *Načini, Indikativ, Konjunktiv u obće, Konjunktiv u glavnih izrekah, Konjunktiv s vevnici, Konjunktiv u odnosnih izrekah, Konjunktiv u neupravnih pitanjih, Imperativ*. Pavec sintaksno gradivo o načinima dijeli na poglavlja: „*Consecutio temporum*“, „*Indicativ*“, „*Conjunctiv*“ (uz podnaslove „*Conjunctiv u*

uvjetnih izrekah“, „Conjunctiv s veznici“), „Upitne izreke“, „Imperativ“ i „Veznici“. Pri tome zavisne rečenice tumači prema značenju konjunktiva i njegovu odnosu prema određenoj vrsti veznika (konjunktiv uz „veznike namjerne i posljedične“, „prisposodne veznike“, „dopustne veznike“, „vremenske veznike“), slično kao Veber. Pored Veberovih „odnosnih izreka“ Pavec razlikuje još „uvjetne“ i „upitne“ (cf. Pavec, 1881: 236-265). Ćorić je očito blizak s Veberom i Pavecem, integrirajući sintaksu veznika, glagola i zavisne rečenice u jednu povezanu cjelinu, ali se od Paveca razlikuje po tome što Pavec zasebno izdvaja pravila *consecutio temporum*, što ne čine ni Ćorić ni Veber. Marijanović ne poznaje zavisne rečenice kao dio sintaksnoga sustava na način kako se on danas percipira: umjesto razrađenog diferenciranja vrsta zavisnih rečenica i tumačenja njihovih karakteristika, Marijanović u sklopu sintakse glagola tumači uporabu i slaganje vremena i načina te sintaksu glagolskih imena, a u sklopu sintakse veznika (i čak nekih priloga u funkciji veznika) uporabu određenoga vremena i načina, unatoč tomu što čak jedno poglavlje naziva „*Consecutio temporum*“ (no ono ne donosi pravila slaganja vremena kao što bi se očekivalo). Kraljević također ne izdvaja zavisne rečenice kao zasebnu sintakсну jedinicu, nego, slično Marijanoviću, tumači pravila zavisnih rečenica i slaganje glagolskih vremena i načina u njima kroz sintaksu priloga i veznika (cf. Kraljević, 1863: 281-310).

U sintaksi infinitiva autor tumači značenje i uporabu infinitiva, ali ne spominje konstrukciju akuzativa i nominativa s infinitivom kao sintakсну jedinicu, iako često upravo ove konstrukcije navodi u primjerima o uporabi infinitiva (cf. Ćorić, 1892: 181-182). Time

se Ćorić razlikuje od ostalih gramatika: čak i Marijanović u sintaksi infinitiva tumači konstrukciju akuzativa s infinitivom, iako tu konstrukciju, uz konstrukciju nominativa s infinitivom, Marijanović tumači i u „sintaksi slaganja“ (cf. Marijanović, 1823: 36-39). Kraljević u poglavlju „De constructione verbi infiniti“ tumači samo konstrukciju akuzativa s infinitivom (cf. Kraljević, 1863: 262-266). Veber kroz pet pravila o infinitivu tumači njegovu prirodu (između glagola i imenice) i njegove funkcije subjekta i objekta te donosi konstrukcije akuzativa i nominativa s infinitivom (cf. Veber, 1877: 174-179). Slično Veberu tumači i Pavec, osim što Pavec nakon konstrukcija donosi podnaslov *O vremenih infinitiva* (cf. Pavec, 1881: 265-279).

U poglavlju koje tumači sintaksu gerunda Ćorić tumači „tvorni“ (-*di*, -*dum*, -*do*) i „trpni“ (-*dus*, -*da*, -*dum*) oblik gerunda te padeže gerunda, uz navođenje alternativnih izraza na latinskom jeziku (cf. Ćorić, 1892: 183-186). Marijanović razlikuje tri gerunda za četiri padeža, pa tako dijeli i poglavlje na tri cjeline (cf. Marijanović, 1823: 39-41). Kraljević, kao i Ćorić, razlikuje „gerundia činiva“ koje morfološki dijeli („in Di“, „in Do“, „in Dum“) tumačeći svako- ga u posebnom potpoglavlju, „gerundia koja zlamenuju trpljenje“ („De Gerundiis Passivis“ i „De ratione variandi Gerundia, sive de Gerundivis“), tumačeći uporabu i značenje gerundiva, te zamjenu gerunda gerundivom (cf. Kraljević, 1863: 266-274). Veber poglavlje o gerundu također dijeli prema kosim padežima gerunda (cf. Veber, 1877: 188-191), kao i Pavec, samo što Pavec detaljnije tumači zamjenu gerunda gerundivom (cf. Pavec, 1881: 294-298), ali o perifrastičnoj konjugaciji pasivnoj (i aktivnoj) ne govori u poglavlju o

gerundu, nego u poglavlju o participima (cf. Pavec, 1881: 285-287). Uzimajući u obzir osnovnu Ćorićevu podjelu na „tvorni“ i „trpni“ gerund, može se reći da mu je pri tumačenju sintakse gerunda uzor bio Kraljević.

Tumačeći sintaksu supina naslovom Ćorić uglavnom slijedi ostale gramatičare te kroz dva pravila tumači supine: 1. o supinu na *-um* i 2. o supinu na *-u* (cf. Ćorić, 1892: 186-187). Slično navode Marijanović (cf. Marijanović, 1823: 41-42) i Kraljević (cf. Kraljević, 1863: 272-274), uz razliku što Marijanović ne smatra supine glagolskim imenicama u akuzativu i ablativu, kao Ćorić i ostali gramatičari. Veber i Pavec navode supine na sličan način (cf. Veber, 1877: 191-192; cf. Pavec, 1881: 298-299), s tim da Ćorić opširnije i detaljnije navodi sinonimne izraze u latinskom jeziku (o njegovoj zamjeni s gerundima, gerundivima, participima, izrazom u konjunktivu, izrazom s pokaznom zamjenicom, infinitivom, imenicom, konjunktivnim izrazima, izrazom s *habeo*).

U posljednjem sintaksnom poglavlju Ćorić tumači prirodu i uporabu participa kroz devet pravila (cf. Ćorić, 1892: 188-190). Zatim slijedi podnaslov „Kad nam služe participija“ koji donosi dodatnih šest pravila uporabe participa (cf. Ćorić, 1892: 190-191). Drugi dio poglavlja ima podnaslov „Slog *dionstveni constructio participialis*“, gdje autor detaljno iznosi pravila tvorbe konstrukcije ablativa apsolutnog kroz devet pravila, uz podjelu na „appositivna constructio“ i „ablativus absolutus“ (cf. Ćorić, 1892: 191-194). Veber sva tumačenja i pravila participa dijeli na tri poglavlja: „O naravi i vrsti participijah“, „O participijalnoj izreci“ i „O participijih napose“ (cf. Veber, 1877: 181-187). Neka Ćorićeva pravila se poklap-

aju s Veberovim, ali ne sva, a osim toga Veber ne poznaje podjelu participskih konstrukcija na „*appositivna constructio*“ i „*ablativus absolutus*“. S druge strane, poglavlje o participu kod Paveca ima veću bliskost s Ćorićem. Pavec dijeli poglavlje na tri dijela: „O participih“, „Poraba participijâ“ i „Participska construccija“ te kao i Ćorić razlikuje „*appositivna constructio*“ i „*ablativus absolutus*“ (cf. Pavec, 1881: 285-294). Marijanović poglavlje o sintaksi participipa tumači kroz dva dijela: u uvodnome dijelu Marijanović tumači narav participa, njihovu bliskost s glagolima i pridjevima te njihovu podjelu, u kojoj razlikuje četiri participa: prezenta, preterita te futura aktivnog i pasivnoga, a u „dodatku“ („*Appendix. De ablativo absoluto rite struendo, et omittendis particulis postquam, dum, si, nisi, etc. nec non coniunctione et.*“) tumači ablativ apsolutni i ispuštanje čestica *postquam, dum, si, nisi*, itd. Kraljević participe tumači i u morfološkom (cf. Kraljević, 1863: 118-120) i u sintaksnom dijelu gramatike (cf. Kraljević, 1863: 274-280), ali ni u jednom ne tumači ablativ apsolutni, već samo općenito uporabu participa i perifrastičnu konjugaciju pasivnu. Može se zaključiti da se Ćorić u tumačenju participa ponajviše ugledao u Paveca.

Ćorić na kraju rukopisa iznosi dodatke: „Dodatak o rimskim Calendama Idus i Nonam“ (cf. Ćorić, 1892: 195-198), konverzacijsku vježbu kao dijalog „Ugodni razgovor među dva učenika: Petrom i Pavlom“ (cf. Ćorić, 1892: 199-207) te rječnik poredan abecedno (cf. Ćorić, 1892: 213-249) i rječnik prema značenjskim skupinama (cf. Ćorić, 1892: 250-261). Sličan dijalog donosi samo Marijanović s naslovom *Colloquia Latino-Illyrica*, s tim da on ne imenuje sugovornike, nego dijeli dijalog tematski (cf. Marijanović, 1823: 75-

88). Kraljević donosi „Nadometak Calendae, Nonae, Idus“, gdje u stihovima (radi lakšeg pamćenja) tumači koji mjesec ima koliko dana. Zatim donosi objašnjenja stihova (gdje nema neke znakovite sličnosti s Ćorićem) i tablicu: „Tabella Calendarum, Nonarum, Iduum“ (Kraljević, 1863: 365-368). Kraljević donosi tri rječnika latinsko-hrvatska. Prvi i treći rječnik, za razliku od Ćorićeva, su podijeljeni prema vrstama riječi. Međutim, drugi rječnik, podijeljen prema značenjskim skupinama ima iste naslove kao Ćorićev: 1. „O nebu i što na njega spada“ (Ćorić ne navodi naslov, ali sadržajno odgovara Kraljevićevu naslovu), 2. „O vrimenu“, 3. „O svitu“, 4. „O čoviku“, 5. „O pribivalištu“, 6. „O kuhačnici i jistbini“, 7. „O stablima“, 8. „O vrtlu“, 9. „Orudje potribito“, 10. „O živinam“ (cf. Kraljević, 1863: 373-381). Same riječi semantički podijeljenog rječnika nisu u potpunosti iste u Ćorića i Kraljevića, ali se preklapaju u tolikoj mjeri da se može ustanoviti Ćorićeva ovisnost o Kraljeviću. Marijanović u svojim gramatikama (i onoj iz 1822. koja tumači morfologiju i onoj iz 1823. koja tumači sintaksu) također donosi gotovo identičan rječnik Ćorićevom, tj. „Skupljenje imena kojasa potribitia: 1. Od neba i osnova njegova, 2. Od vrimena, 3. Od svietta, 4. Od čovika, 5. Od pribivaliscta, 6. Od kuine i istbina, 7. Od stabala, 8. Od vartla, 9. Alat potribiti, 10. Od xivina“ (cf. Marijanović, 1822: 266-277; Marijanović, 1823: 266-276). Veber uz „dodatak“ o rimskom kalendaru donosi i poglavlja o prozodiji, mjerama i kraticama (cf. Veber, 1877: 199-218). Pavec donosi više dodataka: 1. Prozodija i metrika, 2. Rimski kalendar, 3. Rimski novci i mjere, 4. Najobičnije kratice, 5. Znanstveni dodatak oblikoslovju (cf. Pavec, 1881: 309-343).

Kako se može vidjeti iz kontrastivne analize Ćorićeve gramatike s ostalim gramatikama latinskog jezika, nije moguće pronaći izravni i isključivi uzor među tiskanim latinskim gramatikama pa se može zaključiti da se Ćorić gotovo podjednako služio Kraljevićem, Veberom i Pavecom, ali je značajno samostalan u rasporedu poglavlja te izboru i formuliranju gramatičkih pravila. Budući da se neka poglavlja rukopisa nesustavno ponavljaju, a neki podnaslovi su započeti i precrtani, moguće je da rukopis nije ni bio dovršen.

Osim po gramatičkim pravilima latinske morfologije i sintakse, rukopis je zanimljiv i po pravopisu kojega koristi, i to na način da su često određeni izrazi precrtani i prepravljani upravo na osnovu pravopisa: npr. naslov „O česticami, veznicimi, prislovimi i uzkljicimi“ je prepravljn u inačicu „O česticah, veznicih, prislovih i uzkljicih“, što upućuje na kolebanje pri pravopisu i morfološkim oblicima (cf. Ćorić, 1892: 109-110), ili na preuzimanje gramatičke terminologije od Vebera i Paveca, jer su se slična pravopisna i morfološka „kolebanja“ dogodila između dvaju izdanja Pavecove gramatike, npr. „Primjetbe k pojedinim padežem III. sklanje“, „Nauk o izvadjanju rieči“, „Nauk o padežih“ (Pavec, 1881: V-VI), nasuprot „Opaske k pojedinim padežima III. sklonidbe“, „Nauk o izvođenju riječi“, „Nauk o padežima“ (Pavec, 1885: VII-VIII).

Ćorićeva je gramatika u svakom slučaju imala svoju praktičnu vrijednost kao priprema za nastavu ili kao bilješke s nastave te ga se u tom kontekstu treba i promatrati, bez pretenzija za traženjem jedinstvenog i zatvorenog gramatičkog sustava ili inovativnih metodičkih zahvata. Kao dokument vremena sigurno može posvjedočiti o samom poimanju latinske gramatike te o razvoju nas-

tavno-metodičkog plana i programa u školstvu hercegovačkih franjevacu.

Autorica Katica Krešić u svome članku „O rukopisu latinske gramatike fra Franje Ćorića“ piše:

Oslanjajući se ponajviše u gramatičkim opisima, formom i uglavnom metodološkim postupcima obradbe pojedinih sadržaja na starije latinske gramatike bosansko-hercegovačkih franjevaca, na razini hrvatskoga metajezika i hrvatskoga gramatičkog nazivlja ovaj rukopis, nastao krajem 19. st. u Hercegovini, pokazuje kontinuitet razvoja hrvatske gramatikografije, ali i stanje hrvatskoga jezika i slovopisa u Hercegovini u vrijeme kad se u BiH uspostavljala nova jezična politika i kad su se donosila brojna deklarativna i normativna pravila, a hrvatska se jezična tradicija još uvijek čuvala u raznovrsnim franjevačkim tekstovima. (Krešić, 2019: 21)

4.2.4.

RJEČNIK FRA LUDOVIKA LALIĆA

Za školske je potrebe vjerojatno¹²² također nastao i prvi rječnik *Dictionarium Latino-Italico-Illyricum*¹²³, a Ljudevit Lalić iz Ružića postao je prvi hrvatski leksikograf iz Bosne i Hercegovine. O životu fra Ljudevita Lalića zna se vrlo malo: da je rođen je u Ružićima kraj Gruda sredinom 17. stoljeća, da je „od 1680. do 1696. pomagao na župi Tučepi“ (iz Nekrologa fra Petra Bačića) te da je u samostanskoj

¹²²Uzme li se u obzir da stranice od druge do šeste su prazne i vjerojatno su bile predviđene za Predgovor, može se pretpostaviti da nam je Lalić kanio objasniti svrhu svoga rada. Ipak, posljednja stranica rukopisnog rječnika završava riječima „Suarha Bogu huala Finis coronat opus“ (Lalich, 2007: 513), što navodi na zaključak da je to korpus riječi koji je Lalić htio obraditi. Gabrić-Bagarić ipak u svome radu postavlja pitanje: „Zašto je rječnik pisan? Teško je vjerovati da bi se tko upustio u tako opsežan rad bez jasnog cilja, da bi ispisivao riječi bez svrhe i namjere. Bit će da je fra Ljudevitov rukopis, kakav danas imamo pred sobom, samo pripremna radnja za neki planirani rječnik“ (Gabrić-Bagarić, 2004: 27).

¹²³ Potpuni naslov: Blago iezika slovinskoga illi Slovník ú komu izgouaraiuse rici diacke latinski, i slovinski. Thesaurus linguae illyricae sive Dictionarium Illyricum. In quo verba latina italicé, et illyricae (sic!) redduntur. podsjeća na rječnik isusovca Jakova Mikalje Blago jezika slovinskoga ili slovník u komu izgovaraju se r(i)ječi slovinske latinski i di(j)ački (1649.-1651.). Thesaurus linguae Illyricae sive dictionarium Illyricum. In quo verba Illyrica Italice et Latine redduntur. Rukopis je 2007. objavio i pogovor napisao ddr.sc. Serafin Hrkać. „Rukopis je kartonski uvezan. Sastoji se od 61 sveščića. Stranica ima 1518 i nisu paginirane. Dimenzije su 24 x 14 cm. Na stranici je prosječno desetak riječi. Na prvoj stranici je napisano: Pertinet ad conventum Omiš – Pripada samostanu Omišu.“ (Lalich, 2007: 515).

knjižnici u Omišu, uz rukopis trojezičnog rječnika, ostavio u rukopisu i jedno djelo moralno-pastoralne naravi, koje je u naslovu i datirano „Instucione de confessori (...) Anno del Signore 1702“. Lalićev rukopisni trojezični rječnik nosi naslov *Blago izezika slovinskoga illi Slovník ú komu izgouaraiuse rici diacke latinski, i slovinski. Thesaurus lingvae illyricae sive Dictionarium Illyricum. In quo verba latina italicé, et illyricae (sic!) redduntur*. Napisan je vjerojatno nešto prije 1700. godine¹²⁴, a čini fra Ljudevita Lalića prvim bosanskohercegovačkim leksikografom. Ukupno sadrži preko 1520 nenumeriranih stranica formata 20×14. Rječnik je općeopisni, s latinskim kao ishodišnim jezikom, a talijanskim i hrvatskim kao prijevodnim jezicima. Pretisak rječnika, kojega je priredio i predgovor mu napisao prof. ddr. Serafin Hrkać, objavljen je u izdanju Matice Hrvatske Grude i Instituta za latinitet Sveučilišta u Mostaru pod nazivom *Dictionarium Latino-Italico-Illyricum* te time zauvijek sačuvan od zuba vremena. Sam naslov *Blago izezika slovinskoga illi Slovník ú komu izgouaraiuse rici diacke latinski, i slovinski. Thesaurus lingvae illyricae sive Dictionarium Illyricum. In quo verba latina italicé, et illyricae (sic!) redduntur*. podsjeća na rječnik isusovca Jakova Mikalje *Blago jezika slovinskoga ili slovník u komu izgovaraju se r(i)ječi slovinske latinski i di(j)ački (1649.-1651.)*. *Thesaurus linguae Illyricae sive dictionarium Illyricum. In quo verba Illyrica Ital-*

¹²⁴ Na temelju arhivske građe fra Andrija Nikić pretpostavlja se da je Lalić umro prije 1705. godine jer ga nema u nekrolozima koji se službeno vode od 1705. godine u svim samostanima Provincije. Zanimljiva je opaska na prvoj stranici rječnika gdje stoji kako pripada samostanu Omišu koji je sagrađen tek 1714. godine. Iako je lako pronaći objašnjenje kako je rječnik vjerojatno nastao u Tučepima ili u nekoj od župa gdje je fra Ludovik služio, pa kasnije prenesen u Omiš gdje je nadopisana ta prva rečenica, postoje zagovaratelji drugačije godine nastanka. Darija Gabrić-Bagarić je nakon analize rječničkog teksta uočila ovisnost Lalićeva latinskog korpusa o Belostencu i Jambrešiću, te tvrdi da je *Dictionarium Latino-Italico-Illyricum* nastao vjerojatno 1742. godine (Gabrić-Bagarić, 2004: 20).

ice et Latine redduntur. Njegovo ugledanje na Mikalju nedvojbeno je ako se uzme u obzir da je „slovník“ Mikaljin hapaks¹²⁵. Prema leksikografskoj kategorizaciji Lalićevo je Blago trojezični rječnik s latinskim kao ishodišnim jezikom rječnika, a prijevodni jezici su talijanski i hrvatski. S obzirom da je polazni jezik latinski može se pretpostaviti da je rječnik mogao poslužiti kao pomoćno sredstvo pri učenju latinskog jezika.¹²⁶

Da bi se u potpunosti mogla uvidjeti vrijednost rječnika fra Ludovika Lalića, moraju se uzeti u obzir okolnosti i (ne)prilike njegovog vremena. Oskudica knjiga uopće, a pogotovo rječnika latinskog jezika s istoznačnim hrvatskim leksemima, nagnala je ovog franjeva da možda za svoje učenike, a možda i za buduće generacije, napiše latinsko-talijansko-hrvatski rječnik. Vokabular rječnika (riječi svakodnevnne komunikacije s dosta leksema religiozno-crkvenog karaktera) upućuje nas na praktičnu namjenu pa činjenica da riječi nisu navedene abecedno navodina zaključak da je rječnik u rukopisu vjerojatno ostao nedovršen. Međutim, možda je važnije pitanje kakva je vrijednost rječnika danas. Osim jednostavne činjenice da je objavljivanje ovog rukopisa upotpunilo i proširilo sve buduće povijesne preglede književno-znanstvenog rada franjeva u Bosni i Hercegovini, ovaj rječnik nam nudi dosta informacija o povijesnom razvoju jezika (posebno hrvatskog) i o samom shvaćanju jezika u Lalićevo vrijeme, nudeći pri tom i zanimljiva grafijska rješenja. Pored toga, ovaj rječnik mora biti zanimljiv i hr-

¹²⁵ Cf. Gabrić-Bagarić, 2004: 21.

¹²⁶ Bilić u svome radu „Rječnik fra Ludovika Lalića“ navodi kako „nepotpuno navođenje pojedinih riječi upućuje na mogućnost da je rječnik pisan za one koji imaju određeno predznanje latinskog jezika tako da npr. rod imenica mogu prepoznati već iz nominativa i genitiva.“ (Bilić, 2009: 86).

vatskim jezikoslovcima koji se bave tvorbom riječi. Rječnik fra Ludovika Lalića, pored svega, otkriva nam duh prošlog vremena te, obogaćujući našu baštinu, daje vrijedan doprinos mozaiku sveukupnog znanja, kojega su franjevci na ovim prostorima posjedovali i uporno prenosili kroz stoljeća. Iako postoje mnoge sličnosti Lalićeva i Mikaljina rječnika, treba naglasiti da je Lalić jedinstven pri bilježenju lascivnih riječi gdje koristi pučke riječi i prostote. Iako jedan općeopisni rječnik ima zadaću pružiti što potpunije nazive i natuknice različitih disciplina, upitna je nužnost iznošenja takvih izraza. Lalić objašnjava makrostrukturu latinske natuknice preko trojezične građe, a pri tome gramatički određuje natuknicu, ponekad navodeći sinonime ili definirajući natuknicu te konačno nudeći popis više značenja određene riječi. Branka Tafra u svome radu iz 1986. „Razgraničavanje homonimije i polisemije“ tvrdi:

„U leksikografskoj praksi najmanji problem predstavljaju sinonimi. Dapače, oni se čak uvelike upotrebljavaju umjesto definicije jer je to veoma ekonomičan i jednostavan način određivanja semantičke slike natuknice. Pritom se javljaju sinonimi „po osjećaju“, a ne dominantna sinonimnog niza, a i ne vodi se računa da se rječnici rade za povijest i da ne možemo predvidjeti kakav će semantički razvoj imati neki sinonimni niz u budućnosti.“

Analizirajući građu Lalićeva rječnika koja broji preko 14000 riječi zamjetne su pojedine natuknice koje u svome sinonimnom nizu nižu i riječi lascivnog sadržaja, koje čine 4% ukupnog korpusa, dok je 78% korpusa prepisano od Mikalje. Međutim, samo 10%

riječi lascivnog sadržaja moguće je pronaći kod Mikalje u nepromjenjenom obliku. S obzirom na zastupljenost tih riječi u Mikaljinu rječniku, mogu se podijeliti u tri kategorije: 1. riječi koje se nalaze kod Mikalje i kod Lalića, ali kod Lalića uz Mikaljin prijevod sadrže i lascivne sadržaje, 2. riječi koje se ne nalaze kod Mikalje i 3. riječi koje i s lascivnim sadržajem nalazimo u istom obliku i kod jednog i kod drugoga. Ostaje pitanje zašto po pitanju ove skupine riječi dolazi do toliko odmaka od Mikalje, ako je Lalić preuzimao riječi iz njegova rječnika. Jedna pretpostavka može biti da je Lalićev rječnik bio pisan za školovanje ispovjednika, a latinski nazivi svih pogrdnih i vjerskih grijeha morali bi biti uvršteni u jedan rječnik pisan za takvu svrhu.

4.2.5.

RHETORICA

FRA MARTINA MIKULIĆA

Na samom je početku svoje nastavničke djelatnosti fra Martin Mikulić priredio udžbenik *Rhetorica ad annum accommodata diligentia P. Martini Mikulić magistri novitiorum in Conventu Široki-brig 1867.* „Manuskript se nalazi u Franjevačkom arhivu na Humcu kod Ljubuškog pod signaturom 62/4“ (Mikulić, 2000: 4), a 2000. godine rukopis je priredio i objavio Serafin Hrkać. Rukopisu nedostaju stranice od 33. do 36. te od 49. do 56. U predgovoru priručnika Mikulić tvrdi da ga je priredio ugledajući se na slavni priručnik za govorništvo *De arte rhetorica* Dominique de Colonia¹²⁷, koji se smatra jednom od reprezentativnih protureformatorskih retorika

¹²⁷ Cf. Mikulić, 2003: 11, bilj.40. „Dominique de Colonia (Aix, 25. 8. 1660.-Lyon, 12. 9. 1741.) stupio je u isusovački red 1675. Nakon novincijata i studija filozofije pet je godina predavao u nižim razredima kao učitelj u više isusovačkih kolegija u Francuskoj, a poslije završene teologije deset je godina predavao retoriku u lionskom kolegiju. Poslije toga je predavao teologiju. Bavio se poviješću, a napisao je i nekoliko značajnih tragedija. U školskoj literaturi je najpoznatiji po priručniku *De arte rhetorica quinque libri lectissimis veterum auctorum aetatis aureae perpetuisque exemplis illustrati*, koji je prvi put tiskao 1704. godine. To je bio glavni školski priručnik za retoriku, pa je tijekom 18. i početkom 19. st. doživio brojna izdanja.“

zaokupljenih učinkovitošću govora, zbog čega pripadaju ciceronskoj struji retorika. Glavni isusovački udžbenici retorike: „Soarezov (1560), Benciev (1592), Possevinov (1593), Stradin (1617), Radauov (1640), Jossetov (1650), Pomeyev (1661), Coloniin (1701), Jouvancyev (1712) ili Le Jayev (1747) – međusobno gotovo nimalo se ne razlikuju“ (Meyer i dr., 2008: 104). Svi imaju za cilj povratak humanističkim studijima, a njihov je klasicizam blizak konformizmu i nastoji očuvati interese pape i monarhije.¹²⁸

Retorika se uglavnom kroz povijest proučavala prema podjeli *etos – patos – logos*, pri čemu je uvijek jedna od ove tri sastavnice bila naglašenija od ostalih. Tako Platon koristi retoriku kao sredstvo manipulacije te zagovara gledište slušateljstva apelirajući na patos. Etos naglašava kredibilitet, odnosno govornikovu snagu da lijepo govori o stvarima koje su moralno ispravne. Nasuprot tom je logos „pogodan za logičko zaključivanje i za pobuđivanje osjećaja“ (Meyer i dr., 2008: 7). Družba Isusova, koju je 1540. godine utemeljio Ignacije Loyola, nastaje u razdoblju opreke etosa i patosa, pri čemu oni naglašavaju oponašanje i učenje najučinkovitijih načina prenošenja istinskih i dubokih osjećaja. Prevlast patosa zapravo je utjecaj Loyolinih Duhovnih vježbi u kojima je u većem dijelu izražen stupanj budnosti i usmjerenja osjećaja kroz jasna naglašavanja, npr. muke Isusove. Sve je to rezultat retorske aktivnosti te reformacije i protureformacije (cf. Conley, 1990: 154-155). Prevlast će patos posebno doživjeti u 17. stoljeću, dok je u 19. stoljeću, kada Mikulić piše svoje djelo, slabljenje retorike još izražajnije, pa se ni patos, a ni logos više ne sagledavaju „s tehničkog

¹²⁸ Cf. Meyer i dr., 2008: 103-106.

aspekta, to jest kao da su dijelovi retoričkog umijeća ili instrumenti persuazivnog nacrtā“ (Meyer i dr., 2008: 179), nego s obzirom na genezu i povijesni razvoj. Zbog toga je zanimljivo Mikulićevo novo ruho de Colonijina priručnika. Iako se radilo o najraširenijem priručniku koji se koristio u 18. i početkom 19. stoljeća¹²⁹, on je, u vrijeme kada ga Mikulić priređuje, već bio zastario i van uporabe. Mikulićev motiv za pisanje ovog djela objasnio je Serafin Hrkać u predgovoru priređenom izdanju djela – Mikulić ga je sastavio čim je postao magister klerika, a na to su ga potaknula teškoća i skupoća nabavke pogodne literature za klerike. Također je važno napomenuti da je početkom „19. st. retorika na Starome kontinentu tijesno povezana s ideologijom Starog režima i obranom kršćanske vjere“ (Meyer i dr., 2008: 180), poziva se na povratak antičkoj elokvenciji, ali uz neizostavnu potvrdu autentičnosti kršćanstva i autoriteta pape, što je sličan političko-vjerski ideal kao u 16. stoljeću, samo bez velikog naglašavanja važnosti patosa. Svoju je namjeru Mikulić potvrdio i u samom predgovoru djela. Obraćajući se dragim novcima navodi razloge zbog kojih je nužno izučavanje retorike: prvi je što smo potaknuti primjerom vrlo pametnih ljudi prošlosti koji su koristili ovu nauku, a drugi je što je sramota za crkvenog čovjeka ne biti rječit. U samom predgovoru Mikulić tvrdi i da nije uključio mnoge primjere i dio koji govori o različitim vrstama govora, ali lako se može uočiti da se on nije pridržavao ni redoslijeda de Colonijina priručnika.

¹²⁹ Cf. Mikulić, 2003: 12, bilj. 41.

Tablica 4. *Usporedba strukture Mikulićeve Retorike i de Colonia priručnika.*

Mikulić, 2000.	Str.	de Colonia, 1723.	Str.
Proemium rhetoricae	9	Cap. V. Apparatus seu Praemium Rhetoricae	69
§ I. De natura et fine rhetoricae	9	§ I. De natura et fine Rhetoricae	69
§ II. De materia rhetoricae	10	§ II. De materia Rhetoricae	71
§ III. De dignitate, vi et utilitate rhetoricae	11	§V. De dignitate, vi et utilitate rhetoricae	73
§ IV. De subsidiis rhetoricae	11	De subsidiis rhetoricae	73
§ V. De partibus rhetoricae	13	§ III. De partibus Rhetoricae	72
Artis rhetoricae – pars prima: De inventione	15	Artis rhetoricae – liber secundus	157
Caput I. De locis argumentorum intrinsecis	15	Caput I. De locis intrinsecis	158
§ I. De definitione	16	§ I. Definitio	158
§ II. De enumeratio(ne) partium	17	§ II. Enumeratio partium	161
§ III. De genere et specie, seu forma	18	§ IV. Genus & specie, seu forma	165
§ IV. De similitudine et dissimilitudine	19	§ V. Similitudo et dissimilitudo	166
§ V. De contrariis et repugnantibus	20	§ VI. Contraria et repugnantia	169
§ VI. De adjunctis	21	§ VII. Adjuncta	171
§VII. De antecedentibus et consequentibus	22	§VIII. Antecedentia et consequentia	173
§ VIII. De causis	22	§ IX. (Quid est causa?)	174
§ IX. De effectis	24	§ X. Effecta	176
§ X. De comparatione	-	§ XI. Comparatio	178

Mikulić, 2000.	Str.	de Colonia, 1723.	Str.
Caput II. De locis argumentorum extrinsecis	-	Caput II. De locis extrinsecis	179
Caput III. De motibus, seu affectibus excitandis	26	De secunda Inventionis parte, seu de motibus excitandis	184
§ I. De amore et odio	26	§ I. De amore et odio	185
§ II. De metu, spe et audacia	28	§ II. De metu, spe et audacia	187
§ III. De misericordia	29	§ III. De misericordia	191
§ IV. De ira et indignatione	29	§ IV. De ira et indignatione	192
§ V. De mansuetudine	30	§ V. De mansuetudine	195
§ VI. De aemulatione	31	§ VI. De aemulatione	197
Artis rhetoricae – pars secunda: De dispositione	-	Artis rhetoricae liber tertius: De dispositione	199
Caput 1. De exordio	-	Caput primus: De Exordio	201
§ I. De variis exordiorum generibus	-	§ I. De variis Exordiorum generibus	201
§ II. De virtutibus ac vitiis exordii	-	§ II. De virtutibus ac vitiis Exordii	203
§ III. De variis exordii fontibus	-	§ III. De variis Exordiorum fontibus	205
§ IV. De officio ac munere exordii	32	§ IV. De officio ac munere Exordii	208
§ V. De propositione	34	§ VI. De Propositione	216
§ VI. De divisione	36	§ VI. De Divisione	217
Caput II. De narratione	37	Caput II. De Narratione	20
§ I. De virtutibus narrationis	38	§ I. De virtutibus Narrationis	20
§ II. De variis narrationum generibus	39	§ II. Varia Narrationum genera & selecta illarum Exempla	29
Caput III. De confirmatione	40	Caput II. De Confirmatione	219
Articulus 1. De confirmatione proprie dicta	40	§ I. De Confirmatione proprie dicta	219

Mikulić, 2000.	Str.	de Colonia, 1723.	Str.
§ I. De syllogismo	41	§ II. De Syllogismo	220
§ II. De enthymemate et epicheremate	43	§ III. De Enthymemate	223
§ III. De sorite	43	§ VIII. De Sorite & Epicheremate	229
§ IV. De dilemmate	44	§ VI. De Dilemmate	226
§ V. De introductione et exemplo	45	§ IV. De Introductione	225
		§ V. De Exemplo	226
Articulus 2. De confutatione, seu confirmatione improprie dicta	46	Caput III. De Confutatione	231
Caput IV. De peroratione	47	Caput IV. De peroratione	236
§ I. De enumeratione	48	§ I. De enumeratione	236
§ II. De affectuum commotione	49	§ II. De affectuum commotione	238
Ars rhetoricae – pars tertia: De elocutione	51	Ars rhetoricae – pars tertia: De elocutione	83
Caput I. De figuris	51	Caput I. De figuris	84
Articulus 1. De figuris sententiarum	52	Articulus 1. De figuris sententiarum	85
§ I. De figuris sententiarum ad movendum idoneis	52	§ I. De figuris sententiarum ad movendum idoneis	85
§ II. De figuris sententiarum ad delectandum idoneis	55	§ II. De figuris sententiarum ad delectandum idoneis	94
§ III. De figuris sententiarum ad docendum idoneis	57	§ III. De figuris sententiarum ad docendum idoneis	100
Articulus 2. De figuris verborum	59	Articulus 2. De figuris verborum	103
§ I. De figuris verborum quae vocatur tropi	59	§ I. De figuris verborum quae vocatur tropi	104
§ II. De figuris verborum quae sunt non tropi	61	§ II. De figuris verborum quae sunt non tropi	116

Mikulić, 2000.	Str.	de Colonia, 1723.	Str.
Caput II. De amplificatione, chria, et fabula	65	Caput II. De amplificatione, chria, et fabula	-
§ I. De amplificatione	68	§ I. De amplificatione	51
§ II. De chria	70	§ II. De chria	37
§ III. De fabula	73	§ III. De fabula	11
Caput III. De periodo	73	Caput III. De periodo	127
§ I. De partibus periodi	74	§ I. De partibus periodi	128
§ II. De variis periodorum generibus	75	§ II. De variis periodorum generibus	129
§ III. De legibus ac divisione periodi	75	§ III. De legibus ac divisione periodi	130
§ IV. De numero et artificio periodi	77	§ IV. De numero et artificio periodi	133
Caput IV. De stylo	77	Caput IV. De stylo	141
§ I. De stylo sublimi	78	§ I. De stylo sublimi	141
§ II. De stylo simplici	78	§ II. De stylo simplici	143
§ III. De stylo mediocri	79	§ III. De stylo mediocri	143
§ IV. De triplicis styli usu ac de stylo vitioso	80	§ IV. De triplicis styli usu ac de stylo vitioso	145
§ V. De stylo laconico et asiatico	81	§ V. De stylo laconico et asiatico	148
Artis rhetoricae – pars quarta: De pronuntiatione	81	Artis rhetoricae – pars quarta: De pronuntiatione	293
§ I. De memoria	85	§ I. De memoria	294
§ II. De voce	88	§ II. De voce	298
§ III. De gestu	88	§ III. De gestu	302
Finis indicis			
Nomimum indeks	88	Index rerum memorabilium	362
Notionum indeks	95		
Notionum indeks	99		

Iako je cijelo djelo samo skraćena verzija poznatog priručnika, sam predgovor (kao jedini inovativni dio *Retorike*) dovoljan je dokaz Mikulićeva vrsnog latinskog izraza. Prvo obraćanje svojim čitateljima, odnosno dragoj omladini (*juvenibus benevolis*), označeno je litotom: „oportet omnino habere...non levem humaniorum litterarum, seu Rhetoricae peritiam“ (Mikulić, 2000: 7). Nazivajući je vještinom, Mikulić pokazuje da je svjestan Platonovog shvaćanja retorike, jer sama definicija podsjeća na Kvintilijanovu: „ut rhetorice non artem ser peritiam quondam gratiae ac voluptatis“ (Quint. Inst. 2, XV, 24). Ipak, od svih antičkih pisaca najzastupljeniji je Ciceron. To se očituje „u strukturi rečenice i specifičnoj uporabi veznika i skraćenih priloga“ (Mikulić, 2003: 12).¹³⁰ Utjecaj je prisutan i u mnogim drugim primjerima: izraz „hisce rebus navaveritis“ (Mikulić, 2000: 7) kod Cicerona se pojavljuje u tom obliku sedam puta, i to četiri puta u *In Verrem*, a jedanput u govorima *Pro Caecina*, *Pro Murena* i *Epistulae ad Familiares*. Zatim, kada se obraća novacima (*tirones*), Mikulić ih naziva „praestantissimi“ (Mikulić, 2000: 8), što je čest superlativ kod Cicerona (pojavljuje se čak 16 puta u cijelom njegovom opusu)¹³¹. Sintagma „ceteros viros“ (Mikulić, 2000: 8) koju Mikulić rabi jedino se može pronaći kod Cicerona u takvom obliku, i to: „...qui tum fugientem patrem meum, qui L. Lentulum, qui Pompeium, qui ceteros viros clarissimos non receperunt“ (Cic. Fam., XII, 14). Mikulić upotrebljava i komparativ priloga „fusius“

¹³⁰Npr.: „si quod lucrum exin speretur“ (Rhet.) Ciceron [!] exin rabi 12 puta, a objašnjava ga „dein etiam saepe exin pro deinde et pro exinde dicimus“ Orator, 154. Mikulić „omnium enim aetatum viri“ (Rhet.) prema „Omnes adsunt viri omnium denique aetatum“ (In Catilinam 4, 14): „maximis in deliciis habuere, quam rex Molossorum in deliciis habet“ (De divin I, 76) ili habeo in deliciis (Ad Atticum 6, 1), „eique improbum plane laborem semper impenderunt“ (Rhet.) prema „quae quasi saxum Tantalo semper impendet“ (De finibus I, 60) itd.

¹³¹Sedam puta u *Philippicae*, po dva puta u *Epistulae ad Familiares* i *In Pisonem* i po jednom u *Pro Sestio*, *Pro Balbo*, *De Oratore*, *De Optimo Genere Oratorum* i *De Finibus*.

(Mikulić, 2000: 8), koji se također jedino može pronaći kod Cicero-
na: „Atque haec cum uberius disputantur et fusius, ut mihi est in
animo facere, facilius effugiunt Academicorum calumniam“ (Cic.
N.D., II, 20, 1). Pridjev „accurata“ (Mikulić, 2000: 8) u cijelom se
Ciceronovu opusu pojavljuje 14 puta, što je skoro dvostruko više
nego kod ostalih rimskih pisaca zajedno.¹³² Mikulić često u svom
izrazu upotrebljava geminaciju sastavnog veznika „etiam etiam-
que“¹³³ (Mikulić, 2000: 8), što podsjeća na Ciceronov „etiam atque
etiam“, koji se u cijelom njegovu opusu pojavljuje čak 107 puta.¹³⁴
No, ne slijedi Mikulić samo Cicero. Iako su tragovi Ciceronova
izraza najizražajniiji, zamjetni su i izrazi Lukrecija, kojega Mikulić
izravno citira, npr. sintagma „maioris dignitatis“ (Mikulić, 2000:
8), Gelijsa „Sanctitas’ quoque et ‘sanctimonia’ minus Latine dicun-
tur, sed nescio quid maioris dignitatis est uerbum ‘sanctitudo’,
sicuti M. Cato in L. Veturium ‘duritadinem’ quam ‘duritiam’ dic-
ere grauius putauit...“ (Gel., 1842: 407), ili Justinijana, npr. prilog
„eapropter“ (Mikulić, 2000: 8), koji se može pronaći kod Justinija-
na u Digesta Iustiniani čak šest puta. Objašnjavajući novacima što
im donosi u ovoj knjižici, potiče ih da koriste onu Lukrecijevu „flo-
riferis ut apes in saltibus omnia libant, omnia nos itidem despas-
cimur aurea dicta“ (Mikulić, 2000: 8). Iako je ovu poredbu preuzeo
iz de Colonijinog predgovora (De Colonia, 1723: 3), njome Mikulić

¹³²Četiri puta u Brutus, tri puta u De oratore, dva puta u Lucullus i po jedanput u De Optimo Genere Oratorum, Laelius De Amicitia, Epistulae ad Familiare, Epistulae ad Atticum,

¹³³ U predgovoru Hercegovina 1903. Šematizam franjevačke provincije Knežević piše da je „etiam etiamque“ se može pronaći i u Šematizmu. Cf. Mikulić, 2003: 13.

¹³⁴58 puta u Epistulae ad Familiares, 22 puta u Epistulae ad Atticum, četiri puta u In Verrem, po dva puta u In Q. Caecilium, Tusculanae disputationes i Pro Sulla, po tri puta De Finibus i Epistulae ad Quintum Fratrem, po jedanput u Rhetorica ad Herenni, Epistulae ad Brutum, De Divinatione, De Natura Deorum, Lucullus, Philippicae, Pro Plancio, Pro Flacco, In Catilinam, Pro Lege Manilia i Pro Q. Roscio Comoedo.

opravdava svoju preradu njegova djela: pčele koje kušaju sve na cvjetnim livadama skupit će nektar, ali ipak će proizvesti nešto novo, svoj vlastiti med. Tako i on, oponašajući Ciceronov izraz, ipak stvara vlastiti, prepoznatljivi, latinski izraz, a prerađujući de Coloni-jin priručnik uspijeva stvoriti novo djelo. Ugledajući se na rimske pisce, Mikulić daje primjer svojim novacima, a cijeli predgovor završava riječima Tome Kempenca: „na sudnjem danu neće nas pitati što smo čitali, nego što smo činili, niti što smo dobro učili, nego koliko smo pobožno živjeli“, što reflektira konačni vjerski ideal i Mikulićevu obrazovnu poruku.

4.2.6.

TEOLOŠKE TEZE I SPISI

U franjevačkoj crkvi u Mostaru pronađene su četiri¹³⁵ teološke teze pisane na latinskome jeziku.

Kronološki je prva fra Paškala Buconjića iz 1858. godine. Fra Paškal Buconjić rođen je u Slivnu 1834. godine, a svečane zavjete primio je od Ilije Vidoševića 10. studenog 1852. godine. „Bogoslovni studij završio je u Ferrari (Italija), gdje je 20. prosinca 1856. primio svećenički red“ (Jolić, 2011: 80). Godine 1859. polaže završni ispit iz filozofije te vrši funkciju profesora bogoslovije Aracoeli u Rimu, gdje ostaje osam godina. Teza pronađena u Mostaru položena je 16. srpnja 1858. godine u Crkvi Duha Svetoga u Ferrari.¹³⁶ Obrani su predsjedali „Andreas Delfino a Derthona et Ludovicus Gennari a Brixichella S. Facultatis Lectores Generales“ (Buconjić, 1858: 19). Knjižica ima devetnaest stranica, gdje kroz 42 poglavlja fra Paškal

¹³⁵Zapravo je nađeno pet, ali jedna ne pripada hercegovačkim franjevcima, pa se detaljno ne iznosi ovdje. Jedina zanimljivost za tu teološku tezu iz 1865. jest da je moderator bio Nikola Šimović, posljednji hercegovački kustod (cf. Jolić, 2012: 81).

¹³⁶Erit Palestrae locus in Ferrariensi Sancti Spiritus Templo die 16. Julii anni 1858. (Buconjić, 1858: 19).

Buconjić objašnjava sakramente općenito. Cijela teološka polemika počinje Tertulijanovim citatom „Magna sunt apud Apostolum Sacramenta minima apud Haereticos“, nakon čega on objašnjava postojanje sakramenata te ističe potrebu njihova vršenja. Svemu tome stavlja u suprotnost učenja Luthera, Zwinglija i Calvina te ih ispravlja navodeći pravu vrijednost sakramenata koju zagovara katekizam Tridentskog koncila.

„Quod si sacramenta signa sunt, quae practica virtute donantur homini instaurando et sanctificando directa, jam impossibile est, ut ea consistant in solo divinae promissionis sigillo, ut affirmat Lutherus (1), vel in solo fidei nostrae signo, ut vult Zwinglius (2), vel i utroque simul, ut defendit Calvinus (3), sed ex adverso habenda sunt ac veneranda uti signa sanctitatis productiva, seu ut perbelle exponit catechismus synodi Tridentinae (4), uti visibilia signa invisibilis gratiae homini justificando instituta“ (Buconjić, 1858: 4).

Buconjić se osvrće i na stare sakramente čija se svrha sastojala od očekivanja Mesije¹³⁷, navodeći da danas postoje novi sakramenti koji su, kako Buconjić citira Augustina, „virtute majora, utilitate meliora, actu facilia, numero pauciora“ (Buconjić, 1858: 6). On nabroja svih sedam sakramenata: „Baptismus, Confirmatio, Eucharistia, Poenitentia, extrema Unctio, Ordo sacer et Matrimonium, ista solummodo cum Tridentino (2) et non alia agnoscimus,

¹³⁷Buconjić, 1858: 6: „Sacramenta veteris legis bona adeo erant, ut iis videntibus sanctissimi effulserint viri; attamen qua signa futurum repraesentantia Messiam, fidemque in eum profitentia, imperfecta erant, et in plenitudine temporis, cessantibus figuris ac prognosticis ritibus, ab aliis ramemorativis atque perfectioribus sufficienda; idcirco concludendum cum Ecclesia catholica etiam legem novam sua habere Sacramenta...“.

excipimus, admittimus ac veneramur tamquam Evangelicae legis Sacramenta“ (Buconjić, 1858: 7) te citira sv. Ambrozija koji potvrđuje da je Krist začetnik svih sakramenata: „Quis enim est, interrogat S. Ambrosius (1), Sacramentorum auctor, nisi Dominus Jesus? De coelo ista venerunt“ (Buconjić, 1858: 8). Stoga ti sakramenti koji su nam dati od Boga, „Sacrameta haec Deo auctore et largitore instituta, nobisque donata, diversas easque intrinsecas agnosecre partes....“, imaju i materiju i formu: „quovis igitur novae legis Sacramentum est compositum quoddam, formaliter, vel aequivalenter coalescens rebus tamquam materia, et verbis tamquam forma“ (Buconić, 1858: 9). Svoju učenost Buconjić pokazuje kroz citiranje poznatog Augustinovog retoričkog pitanja “Detrahe verbum, inquit Augustinus (1), et quid est aqua nisi aqua? Accedit verbum ad elementum, et fit Sacramentum“ (Buconjić, 1858: 10). Citirajući Tertulijana, Augustina, Luthera, Calvina i Chemnitza, Buconjić je pokazao zavidno znanje o iznesenoj materiji te tako uspješno obranio svoj rad.

Druga je teološka teza od fra Marijana Zovke¹³⁸ koji je rođen u Oklajima, župa Blato-Čerigaj, 9. svibnja 1839. godine. Filozofsko-teološki studij završio je u Rimu (1856. – 1862.), a za svećenika je zaređen u Viterbu 21. prosinca 1861. godine.¹³⁹ Teološka teza iznesena u ovome radu vjerojatno je ispit koji je fra Marijan polagao u Viterbu, a objavljen je 25. srpnja 1861. godine, s povjerenstvom u sastavu: „PP.FF. Leopoldus de Bictoria et Joseph a Caprarola“ (Zovko, 1861: 8). Cijela se teza stoji od svega osam stranica,

¹³⁸Cf. Jolić, 2011: 425-426.

¹³⁹Zovko, 1861: 8: „De his publica erit disceptatio in Ecclesia S. Mariae Paradisi die 25. Julii 1861.“

a podijeljena je na dvije cjeline. Prva cjelina govori o svećeničkom redu i broji trinaest poglavlja, dok je druga cjelina o braku i također ima trinaest poglavlja. Svoju intertekstualnost fra Marijan postiže citirajući samo i isključivo Bibliju.

Treća teološka teza pripada Iliji Lekiću i Danijelu Radmiloviću¹⁴⁰. Iako Lekića fra Robert Jolić navodi pod imenom Ilija Leko, sam navodi da je zabilježeno i prezime Lekić (Jolić, 2011: 220). Fra Ilija Lekić rođen je na Ledincu, župa Blato-Čerigaj 10. ožujka 1837. godine. Filozofski i teološki studij završio je u Veneciji (1855. – 1860.) i Rimu (1860. – 1862.). Teološka teza pronađena u Franjevačkoj crkvi sv. Petra i Pavla u Mostaru napisana je i izložena u biblioteci Aracoelitani 3. lipnja 1862. godine, pred fra Paškalom Buconjićem kao lektorom. Zanimljiva je činjenica da je ova knjižica izložena 1862. godine, kada je fra Danijel Radmilović već bio u Dubrovniku, prema podacima u Hrvatskom franjevačkom biografskom leksikonu: „Pripadao je provinciji sv. Jeronima u Zadru. U Red je stupio 27. svibnja 1856. god. U Italiji, gdje je, poslije završenih teoloških nauka, zaređen za svećenika 2. lipnja 1860. god. Već iduće godine dolazi u Dubrovnik“ (HFBL, 2010: 591). Teološke teze iznesene su u knjižici koja se sastoji od šesnaest stranica, a podijeljene su na 44 poglavlja naslovljena: „De Sacramentis in Genere“ (I-XIV), „De Sacramentis baptismi et confirmationis“ (XV-XXIV) i „De Sacramento eucharistiae“ (XXX-XLIV).

Četvrta teološka teza naslovljena je „Theses theologicae – De gratia“ i pripada Radoslavu Glavašu, ali na samom kraju ne piše da-

¹⁴⁰Lekić-Radmilović, 1862: 3: „offerunt exultantesque dicant P. fr. Elias Lekić Hercegoviniensis et P. fr. Daniel Radmilović a Rhacusio archigygnasii huius Aracoelitani sacrae Facultatis alumni“.

tum obrane. „Haec Conclusiones defendetur die (!) in Bibliotheca Coenobi Montis prope Perusium a clerico fr. Hilario Glavas Hercegovinensi. Cathedrae assistent Ad. R.P. Rogerius a Solerio Lect. Iub. et P. Innocentius Zoboli Theologicae Dog. Lector“ (Glavaš, 1889: 13). Zbog nedostatka godine bilo je upitno uopće uzimati u obzir ovu teološku tezu, jer je moguće da je nastala tek nakon osnutka Provincije, pogotovo ako se uzme u obzir Leksikon hercegovačkih franjevaca: „Franjevački habit je obukao na Humcu 26. studenog 1883., svečane zavjete položio 18. Prosinca 1887., a za svećenika je zaređen u Innsbrucku 3. kolovoza 1890. Vratio se u Hercegovinu i postao profesor u franjevačkoj bogoslovnoj školi na Širokom Brijegu (1891.-1895.)“. Za razliku od Jolića, fra Bazilije Pandžić piše o fra Radoslavu: „Nakon osnovne škole na Širokome Brijegu i novicijata na Humcu prešao je na višu školu u Italiju, gdje je 1893. položio ispite za profesora bogoslovije. Godine 1895. imenovan je profesorom bogoslovije na mostarskoj Franjevačkoj bogosloviji“ (Pandžić, 2001: 135). Sudeći prema ovim datumima, teološka teza fra Radoslava Glavaša ne pripada razdoblju Kustodije, ali ako se usporede podatci koje o fra Radoslavu Glavašu iznosi fra Ante Majić i fra Andrija Nikić, teza je ipak nastala nekoliko godina prije i zbog toga pripada razdoblju Kustodije.

„God. 1883. obuće franjevački habet na Humcu i uze ime fra Radoslav, a slijedeće godine učini prve redovničke zavjete. Dragi Bog bio ga je nadario svim dobrim svojstvima, tako da je od početka do svršetka nauka bio uvijek među saučenicima. Starješine vidjevši njegove izvanredne sposobnosti,

otpreme ga najprije u Rim u sv. Bartula, na višu izobrazbu. Pošto je ovdje uslijed talijanskih neprilika ukinuto učilište, preseli se u Perugiju. Ovdje su kroz to vrijeme predavali odlični profesuri iz franjevačkog Reda, a on ih je tako zanio, da ga se i sada koji su još u životu, kao i drugovi mu s najvišim poštovanjem sjećaju. Tude je u crkvi pred biskupima i najotmenijim slušateljstvom branio proti izvježbanim napadačima katoličku nauku o „Milosti“ ali s takovim uspjehom, da su ga na ramenima iznijeli iz crkve. Ovdale premjeste ga Starješine na sveučilište u Insbruk, gdje je takogjer sve zadivio, i tu je dovršio bogoslovne nauke. God. 1890. zaregjen je za svećenika i prvu sv. misu rekao u rodnome mjestu Drinovcima“ (Majić, 1913: 194).

Fra Andrija Nikić pomnije opisuje obranu:

„Nakon trogodišnjeg studija i izvanrednog uspjeha što ga je tu postigao, fra Radoslav je pripušten strogom ispitu iz traktata „De Gratia“ (O milosti). Rasprava je obavljena u prostorijama knjižnice Monte Ripido. Pred eminentnim auditorijem – bili su nazočni po jedan nadbiskup i biskup, vŕse profesora i provincijala, te uvaŕženi svjetovnjaci – fra Radoslav je obranio trideset i dvije postavljene teze i svojim odgovorima zapanjio sve nazočne. O tome su čitatelje obavijestile lokalne novine „Il paese di Perugia“ u prvom izdanju nakon 17. rujna 1889.“ (Nikić, 1980: 11)

Svi podatci koje Nikić navodi doista odgovaraju ovoj teološkoj tezi. Sadrži trinaest stranica i ima 32 kratko iznesene teze koje reflektiraju Glavaševo poznavanje teologije. Citirajući Augustina te koncizno sastavljajući teze, Glavaš pokazuje svoj jednostavni, ali učeni stil.

Uz teološke teze može se navesti i spis *Prolusio in baptismatis sacramento* (Uvod u sakrament krštenja) fra Nikole Šimovića, koji je nastao u Viterbu, a na samom se početku ukazuje da je taj sakrament proizašao iz same dobrote Božje koja njime pruža ljudskom rodu vrsno sredstvo za spasenje i uživanje u milosti svoga Stvoritelja. Jezgrovito govori o njegovu značaju i važnosti potkrepljujući to navodima iz Svetog pisma. Potom spominje razna zastranjivanja glede sakramenta krštenja kroz povijest i suprotstavlja im nauk Crkve kojega nešto detaljnije obrazlaže. Na kraju se nalazi vlastoručni potpis s nadnevkom (27. lipnja 1864.) i imenom mjesta u kojem je najvjerojatnije nastao taj spis: „Viterbii 27. Junii 1864. fr Nicolaus Šimović“. Budući da je 1863. godine fra Nikola položio stroge ispite i postigao stupanj generalnog lektora bogoslovije, vjerojatno je ovaj spis o krštenju jedno od njegovih uvodnih predavanja, kako se može dosta pouzdano zaključiti iz samog naslova.

4.3.7.

ADMINISTRATIVNI SPISI KUSTODIJE

Od svih funkcija latinskog jezika u latinitetu BiH, upravo administrativna funkcija ima najveću konstantu uporabe, od samih početaka latiniteta do 20. stoljeća. U ovom pregledu administrativni spisi dijele se na okružnice, letke i odluke, ostale dopise te Acta Capitularia, a navedeni su oni iz razdoblja Hercegovačke kustodije.

4.3.7.1.

POPIS OKRUŽNICA

Okružnica ili cirkular može se definirati kao „službeno pismo koje se šalje većem broju osoba i ustanova s istim sadržajem“ (Domović, 2002: 228). Ovdje donosimo popis okružnica iz razdoblja Kustodije, navedenih prema autoru.

Okružnice fra Anđela Kraljevića:

Široki Brijeg: Isti dan, kad je završen sastanak uprave, 10. studenoga 1852., na zajedničkom ručku pročitano je ovo prvo okružno pismo kustoda fra Anđela Kraljevića. 10. 11. 1852. (Arhiv Hercegovачke franj. Provincije, Acta Capitularia, vol. 1, p. 26-31.)

Široki Brijeg: Okružnica fra Anđela Kraljevića upućena svim franjevcima u Hercegovini. Piše o vizitaciji braće i vremenu saziva uprave Kustodije 28.3.1854. (SK, sv. 2., f. 50-53)

Široki Brijeg: Kustod fra Anđeo Kraljević okružnim pismom javlja da je generalni definitorij, na molbu diskretorija Kustodije, 7. kolovoza 1862. fra Nikola Kordića i fra Marka Kalamuta proglasio ekskustodima Kustodije. 23. 9. 1862. (Arhiv Hercegovачke franj. Provincije, Acta Capitularia, vol. 1, p. 126-127.)

Široki Brijeg: Okružnica kustoda fra Anđela Kraljevića o vizitaciji. Potpis župnika koji su je pročitali (lat.). 14.10.1863. (SK, sv. 6., f. 8-9)

Široki Brijeg: Okružnica kustosa fra Anđela Kraljevića u kojoj govori o promjenama i opomene braći (lat.). 28.3.1863 (SK, sv. 6., f. 21-24)

Široki Brijeg: Okružnica fra Anđela Kraljevića hercegovačkim fratrima (lat.). 24.3.1864. (SK, sv. 6., f. 110-115)

Okružnice kustosa fra Ilije Vidoševića:

Široki Brijeg: Okružnica kustosa fra Ilije Vidoševića upućena subraći u Hercegovini (lat.). 4.9.1856. (SK, sv. 2., f. 93-94)

Široki Brijeg: Okružnica fra Ilije Vidoševića, novog kustosa, i uprave Kustodije. Na ff.98-99 su potpisi franjevac koji su Okružnicu pročitali i dalje prosljedili (lat.). 31.3.1856. (SK, sv. 2., f. 97-100)

Okružnica fra Petra Bakule:

Okružnica fra Petra Bakule, generalnog vikara, svećenicima mostarske biskupije da budu svjesni da su u sakramentu ispovijedi liječnici duše i pravedni očevi. (lat.) (SK, sv. 5., f. 58)

Okružnice fra Petra Kordića:

Široki Brijeg: Okružnica fra Petra Kordića, kustoda (lat.) 19.10.1865. (SK, sv. 7., f. 47-54)

Široki Brijeg: Okružnica fra Petra Kordića, generalnog pohoditelja Kustodije (lat.) 23.4.1865. (SK, sv. 7., f. 59-64)

Široki Brijeg: Okružnica fra Petra Kordića pred vizitaciju (lat.)

9.3.1866. (SK, sv. 7., f. 133-138)

Široki Brijeg: Okružnica fra Petra Kordića (lat.) 18.2.1867. (SK, sv. 7., f. 137-141)

Široki Brijeg: Okružnica fra Petra Kordića, kustoda. (lat.) 28.4.1868. (SK, sv. 8., f. 13-14)

Široki Brijeg: Okružnica fra Petra Kordića (lat.) 2.3.1869. (SK, sv. 8., f. 78-85)

Široki Brijeg: Okružnica fra Petra Kordića (lat.) 17.2.1870. (SK, sv. 8., f. 180-187)

Okružnice fra Andrije Karačića:

Široki Brijeg: Okružnica fra Andrije Karačića, kustosa (lat.) 12.10.1871. (SK, sv. 9., f. 94-97)

Široki Brijeg: Okružnica fra Andrije Karačića, kustosa, kojom najavljuje Kapitul za 1.5.t.g. (lat.) 14.4.1872. (SK, sv. 9., f. 98-99)

Široki Brijeg: Okružnica kustosa fra Andrije Karačića (v.f.188-191) (lat.). 21.4.1873. (SK, sv. 9., f. 166-169)

Široki Brijeg: Okružnica kustosa fra Andrije Karačića (v.f.166-169) (lat.). 21.4.1873. (SK, sv. 9., f. 188-191)

Okružnice fra Paškala Buconjića:

Humac: Okružnica fra Paškala Buconjića (lat.). 4.4.1876. (SK, sv. 10., f. 247-252)

Mostar: Biskupova okružnica o povlasticama nadžupnika i njihovim dužnostima. (lat.) 5.5.1885. (SK; sv. 14., f. 296-297)

Okružnice fra Marijana Zovke:

Široki Brijeg: Okružnica fra Marijana Zovke, kustosa. (lat.) 14. 4.

1880. (SK, sv. 12., f. 39-49)

Široki Brijeg: Okružnica fra Marijana Zovke, kustosa. (lat.) 30. 3.

1881. (SK, sv. 12., f. 136-139)

Široki Brijeg: Okružnica fra Marijana Zovke, kustosa, javlja braći da je za svakog uplatio knjižicu o djelovanju franjevacu u BiH, koju je napisao jedan bosanski fratar (dva primjerka). 27. 3. 1882. (SK, sv. 12., f. 193-196)

Okružnice fra Nikole Šimovića:

Mostar: Okružnica fra Nikole Šimovića 4. travnja 1874. (SK, sv. 10., f. 29-32)

Mostar, Okružnica fra Nikole Šimovića 16. svibnja 1889. (SK, sv. 16., f. 279-280v)

Mostar, Okružnica fra Nikole Šimovića 29. srpnja 1889. (SK, sv. 16., f. 270-272)

Mostar, Okružnica fra Nikole Šimovića, 1. ožujka 1890. (SK, sv. 18., f. 39-43)

Mostar, Okružnica fra Nikole Šimovića, 27. veljače 1891. (SK, sv. 18., f. 152-156)

4.3.7.2.

POPIS LETAKA I ODLUKA

Široki Brijeg: Uprava franjevačke: fra Filip Ćorić, Ilija Skoko, Petar Bakula, Anđeo Kraljević i Ilija Vidošević, ističu potrebu gradnje franjevačke bolnice i pišu odgovarajuće propise (13 točaka). Određuje se i prefekt bolnice. Naređuje se da se prijepis ovog dekreta čuva na vidnom mjestu pod staklom. Dekret je potpisao i tajnik fra Ante Luburić (lat.). 17.2.1861. (SK, sv. 4., f. 62-63)

Široki Brijeg: Fra Petar Bakula piše kratki prikaz prilika u Hercegovini, potrebu gradnje crkava i škola, siromaštvo puka i upućuje molbu svećenstvu po Europi za pomoć u novcu i crkvenom ruhu i posuđu. (lat.) (SK, sv. 5., f. 1)

Mostar: Molba fra Luje Radoša Društvu Lugduni za novčanu potporu u gradnji novog samostana u Mostaru. (lat.) 1886. (SK; sv. 14., f. 467-468)

Mostar: Fra Paškal Buconjić, biskup mostarsko-duvanjski, uspostavlja župu Tihaljina. 19. 5. 1889. (Arhiv Hercegovačke franjevačke provincije, Acta capitularia, vol. 2. pp. 90-91)

4.3.7.3.

POPIS OSTALIH DOPISA

Rim: Pismena molba fra Ilije Vidoševića upućena Papi da franjevci u Hercegovini mogu petkom i u Došašće uzimati mlijeko. Molba odobrena (lat.). 25.5.1856. (SK, sv. 2., f. 95-96).

Široki Brijeg: Kustod Kustdije fra Ilija Vidošević šalje Propagandi djelo „Duhovni razgovori“ fra Anđela Kraljevića sa zamolbom da se tiska. 11. 7. 1859. (Arhiv Propagande, SC Bosnia, vol. 14, f. 783r.).

Široki Brijeg: Fra Anđeo Kraljević, kustod hercegovačke Kustodije, moli Propagandu da mu tiska latinsko-hrvatsku gramatiku koju je sastavio za odgoj budućih misionara. 24. 4. 1862. (Arhiv Propagande, SC Bosnia, vol. 15, f. 88r.).

Rim: Fra Anđeo Kraljević pita Sv. Oca da li hercegovački franjevci mogu držati zemljišta i druge stvari na temelju privilegija koje je Bosanska provincija dobila od Svete Stolice. 15. 6. 1862. (Arhiv Propagande, SC Bosnia, sv. 15, f. 118r.)

Beč: Fra Petar Bakula javlja da je na njegovu molbu Sveta kongregacija Bezgrešnog začeca u Beču odlučila davati za odgoj misionara 400 fiorina godišnje (lat.). 9.2.1863. (SK, sv. 6., f. 46)

Mostar: Fra Anđeo Kraljević, administrator Hercegovačkog vikarijata i provincijalni kustod, moli prefekta Propagande da bi dao preporuku fra Andriji Šaravanji, tajniku Kustodije, koji ide tražiti novčanu pomoć za izgradnju sjemeništa i župnih kuća. 29. 6. 1864. (Arhiv Propagande, SC Bosnia, sv. 15, f. 329rv.)

Carigrad: Novoizabrani biskup fra Anđeo Kraljević opisuje prefektu Propagande kako ga je primio ministar vanjskih poslova u Carigradu. 30. 5. 1865. (Arhiv Propagande Sc Bosnia, vol. 15, f. 451r.)

Široki Brijeg: Uprava Kustodije daje dozvolu da se iz milodara koje je skupio fra Petar Bakula može kupiti “scholaris domus sin Mostar” (lat.) 13.12.1865. (SK, sv. 7., f. 4)

Pariz: Fra Andrija Šaravanja piše biskupu Buquelu o povijesti naše Kustodije, siromaštvu, odcjepljenju od Bosne, o potrebi izgradnje sjemeništa, dovođenju časnih sestara, o kolegiju za uzgoj kandidata za svećenike-novicijat- te traži pomoć. (lat.) 2.4.1866. (SK, sv. 7., f. 152-153)

Široki Brijeg: Uprava hercegovačke franjevačke kustodije traži od Propagande dopuštenje da sagradi sjemenište na Humcu. 11. 6. 1866. (Arhiv Propagande, SC Bosnia, vol. 15, f.560r-561r)

Mostar: Biskup fra Anđeo Kraljević šalje Propagandi izvještaj o prvom kanonskom pohodu u Hercegovačkom apostolskom vikarijatu. 12. 4. 1867. (Arhiv Propagande, SC Bosnia, vol. 15, f. 654r-657v + 659r-660r.)

Široki Brijeg: Fra Petar Kordić piše članovima Zbora za raširenje vjere tražeći pomoć za gradnju sjemeništa i crkve (lat.) 22.1.1868. (SK, sv. 8., f. 34-35)

Mostar: Biskup fra Anđeo Kraljević izvješćuje prefekta Propagande da je izgradnja sjemeništa na Humcu gotovo privedena kraju. 19. 9. 1871. (Arhiv Propagande, SC Bosnia, vol. 16, f. 198r-199r.)

Mostar: Fra Anđeo Kraljević, apostolski vikar u Hercegovini, izvješćuje o stanju u Apostolskom vikarijatu. 11. 11. 1871. (Arhiv Propagande, SC Bosnia, vol. 16, f. 207r-211v).

Mostar: Biskup fra Anđeo Kraljević odgovara prefektu Propagande na nekoliko pitanja koji se tiču Franjevačke misije u Hercegovini. 1. 2. 1872. (Arhiv Propagande, SC Bosnia, vol. 16, f. 238r-241r.)

Mostar: Biskup fra Anđeo Kraljević ukratko opisuje Propagandi tzv. „hercegovački ustanak“. 5. 10. 1875. (Arhiv Propagande, SC Bosnia, vol. 16, f. 452 rv).

Mostar: Biskup Kraljević šalje Propagandi treći izvještaj svoje biskupije. 2. 11. 1875. (Arhiv Propagande, SC Bosnia, vol. 16, f. 591r-594v).

Mostar: Biskup fra Anđeo Kraljević odgovara Propagandi i opisuje stanje u njegovu apostolskom vikarijatu za vrijeme ustanka. 19. 2. 1876. (Arhiv Propagande, SC Bosnia, vol. 16, f. 488r).

Mostar: Biskup fra Anđeo Kraljević odgovara na neke primjedbe koje mu je prefekt Propagande uputio. 7. 7. 1876. (Arhiv Propagande, SC Bosnia, vol. 16, f. 561 rv).

Mostar: Apostolski vikar Hercegovine fra Anđeo Kraljević izvještava o svojim razmiricama s franjevcima u Hercegovini, posebno s franjevačkim kustodom fra Paškalom Buconjićem i traži apostolskog vizitatora ad bi ih on razriješio. 19. 2. 1877. (Arhiv Propagande, SC Bosnia, vol. 16, f. 692r-694 rv).

Apostolski vikar u Hercegovini fra Anđeo Kraljević ponovno

traži apostolskog vizitatora. 15. 10. 1877. (Arhiv Propagande, SC Bosnia, vol. 16, f. 734r-735r).

Mostar: Fra Anđeo Kraljević, vikar apostolski u Hercegovačkom apostolskom vikarijatu, opisuje svoje poteškoće. 16. 12. 1878. (Arhiv Propagande, SC Bosnia, vol. 16, f. 929rv).

Široki Brijeg: Fra Martin Ljubić, tajnik biskupa fra Anđela Kraljevića, javlja kardinalu Ivanu Simeoni-ju, prefektu Propagande, da je 27. srpnja 1879. umro u Konjicu apostolski vikar u Hercegovini biskup fra Anđeo Kraljević. 4. 8. 1879. (Arhiv Propagande, SC Bosnia, vol. 17, f. 18rv.)

Široki Brijeg: Pismo fra Marijana Zovke kardinalu Ivanu Simeoniu kojim dostavlja, prema traženom Dekretu, imena trojice braće koji mogu biti predstojnici u Vikarijatu. (lat.) 14.8.1879. (SK, sv. 11., f. 109)

Mostar: Fra Marijan Zovko javlja Generalu reda fra Bernardinu da je dobio pismo i dekret da može upravljati vikarijatom u Hercegovini (lat.) 15.9.1879. (SK, sv. 11., f. 118)

Humac: Fra Paškal Buconjić, gvardijan franjevačkog samostana na Humcu prima izbor za apostolskog vikara u Hercegovini. 6. 2. 1880. (Arhiv Propagande, SC Bosnia, vol. 17, f. 121r-122r.)

Mostar: Biskup fra Paškal Buconjić izvješćuje prefekta Propagande da je došao u Apostolski vikarijat, svečano primljen i moli ga da bi Lionska udruga de Propaganda nastavila pomagati Hercegovačku misiju dok se drugačije ne snađe. 15. 5. 1880. (Arhiv Propagande, SC Bosnia, vol. 17, f. 150 rv).

Široki Brijeg: Kustod fra Luka Begić šalje u Tirol 3 klerika i fra Augustina Zubca da se dogovori s tamošnjim provincijalom oko

slanja klerika ubuduće (lat.) 27.8.1883. (SK, sv. 12., f. 359)

Mostar: Biskup fra Paškal Buconjić javlja da je obišao 12 župa i o njima izvješćuje. Obećaje da će poslati potpun izvještaj kad završi vizitaciju svih župa. 8. 1. 1881. (Arhiv Propagande, SC Bosnia, vol. 17, f. 255 rv)

Mostar: Biskup fra Paškal Buconjić šalje izvještaj o svome Apostolskom vikarijatu. 25. 6. 1881. (Arhiv Propagande, SC Bosnia, vol. 17, f. 347r-350r).

Široki Brijeg: Molba kustosa fra Luke Begića Generalu Franjevačkog reda u Rimu za dozvolu za gradnju samostana u Mostaru (v. ovaj sv. f.6-7). (lat.) 8.9.1884. (SK, sv. 14., f. 9-10)

Široki Brijeg: Kustod fra Luka Begić pita savjet u generala Reda kako se ponašati u pitanju župa. Da li čekati odluku Svete Stolice ili dati biskupu župe s lijeve strane Neretve, a tražiti one s desne. 29. 3. 1885. (Arhiv Hercegovačke franj. Provincije, Acta capitularia, vol. 1, pp. 314-317).

Mostar: Biskup mostarsko-duvanjski fra Paškal Buconjić traži od prefekta Propagande da se razriješe neke sumnje o granicama Mostarske biskupije. 14. 5. 1885. (Arhiv Propagande, SC Bosnia, vol. 17, f. 488r.)

Mostar: Fra Paškal Buconjić, biskup mostarski i duvanjski, šalje Propagandi drugi izvještaj o svojoj biskupiji. 14. 5. 1885. (Arhiv Propagande, SC Bosnia, vol. 17, f. 491r-495r).

Rim: Fra Luka Begić, provincijalni kustod Hercegovine, moli da se potvrdi dogovor o župama napravljen između mjesnog ordinarija i diskretorija franjevačke kustodije. 29. 5. 1885. (Arhiv Propagande, SC Bosnia, vol. 17, f. 499r.)

Mostar: Fra Paškal Buconjić, mostarsko-duvanjski biskup, odgovara bečkom nunciju o dogovoru između njega i franjevacu o župama u Mostarsko-duvanjskoj biskupiji. 27. 1. 1886. (Vatikan-ski tajni arhiv, Nunziatura di Vienna, vol. 595, f 386r-387v.)

Mostar: Kustod Hercegovačke kustodije fra Lujo Radoš traži od Propagande pomoć za izgradnju samostana u Mostaru. 30. ožujka 1888. (Arhiv Propagande, SC Bosnia, vol. 17, f. 629r-630r)

Mostar: Kustod franjevačke kustodije u Hercegovini traži novčanu pomoć za izgradnju samostana u Mostaru. Njegovu molbu preporučuje mostarsko-duvanjski biskup fra Paškal Buconjić i general Franjevačkog reda Alysius de Parma. 19. 3. 1890. (Arhiv Propagande, SC Bosnia, vol. 17, f. 738rv)

Rim: Fra Augustin Zubac, generalni definitor Reda, vizitator Hercegovačke franjevačke kustodije, moli Sv. Oca da Hercegovačku kustodiju proglasi provincijom. 26. 3. 1892. (Arhiv Propagande, SC Bosnia, vol. 17, f. 799r.)

Široki Brijeg: Fra Petar Bakula i fra Anđeo Kraljević svjedoče da je fra Andrija Knezović Prlić kroz godinu dana pohađao filozofiju, logiku, ontologiju i kozmologiju na Širokom Brijegu i postigao izvrstan uspjeh (lat.). 1.6.1861. (SK, sv. 4., f. 76).

Široki Brijeg: Fra Petar Bakula i fra Anđeo Kraljević svjedoče da je fra Mijo Rubić kroz godinu dana pohađao filozofiju, logiku, ontologiju i kozmologiju na Širokom Brijegu i postigao uspjeh prve ocjene (lat.). 1.6.1861. (SK, sv. 4., f. 78).

Široki Brijeg: Fra Petar Bakula i fra Anđeo Kraljević svjedoče da je fra Pavo Petrović kroz godinu dana pohađao filozofiju, logiku, ontologiju i kozmologiju na Širokom Brijegu i postigao izvrstan us-

pjeh (lat.). 1.6.1861. (SK, sv. 4., f. 80).

Široki Brijeg: Fra Petar Bakula i fra Anđeo Kraljević svjedoče da je fra Martin Mikulić kroz godinu dana pohađao filozofiju, logiku, ontologiju i kozmologiju na Širokom Brijegu i postigao izvrstan uspjeh (lat.). 1.6.1861. (SK, sv. 4., f. 82).

Široki Brijeg: Profesor filozofije fra Anđeo Kraljević i gvardijan fra Filip Ančić potvrđuju da je fra Pavo Petrović tri mjeseca pohađao pneumatologiju i psihologiju te postigao izvrsnu ocjenu (v. ovaj sv. f. 12,94,96) (lat.). 10.9.1861. (SK, sv. 4., f. 92).

Široki Brijeg: Profesor filozofije fra Anđeo Kraljević i gvardijan fra Filip Ančić potvrđuju da je fra Mijo Rubić tri mjeseca pohađao pneumatologiju i psihologiju te postigao prvu ocjenu (v. ovaj sv. f. 12,92,96) (lat.). 10.9.1861. (SK, sv. 4., f. 94-95)

Široki Brijeg: Profesor filozofije fra Anđeo Kraljević i gvardijan fra Filip Ančić potvrđuju da je fra Martin Mikulić tri mjeseca pohađao pneumatologiju i psihologiju te postigao izvrsnu ocjenu (v. ovaj sv. f. 12,92,94) (lat.). 10.9.1861. (SK, sv. 4., f. 96-97).

Široki Brijeg: Za vrijeme kapitula napravljen je razmjestaj braće u Kustodiji i nakon toga svoj braći objavljen. 23. 4. 1862. (Arhiv Hercegovačke franj. Provincije, Acta capitularia, vol. 1, pp. 115-117)

Široki Brijeg: Fra Filip Čutura, Ilija Zelenika i Filip Ančić potvrđuju da je fra Marko Herceg položio ispit iz moralne teologije (lat.). 22.4.1864. (SK, sv. 6., f. 134).

Široki Brijeg: Na drugom zasjedanju provincijskog međukapitula određeno je, da se u svim našim župama skuplja kolekta za gradnju sjemeništa na Humcu. Odredbu prov. diskretorija potpisao je i

biskup fra Anđeo Kraljević. (lat.) 26.4.1867. (SK, sv. 7., f. 257)

Široki Brijeg: Zajednička odredba Uprave kustodije i samostanske uprave s biskupom fra Anđelom Kraljevićem o premještanju franjevačkih studenata i njihovih učitelja sa Širokog Brijega u sjemenište na Humac. (lat.) 2.12.1870. (SK, sv. 8., f. 233)

Široki Brijeg: Uprava kustodije donosi upute o studiju (lat.) 3.5.1871. (SK, sv. 9, f. 3)

Humac: Frr. Luka Begić, Martin Mikulić i Nikola Šimović pišu Upravi kustodije da im traže kakvu potporu, jer ovako više ne mogu. (lat.). 10.12.1873. (SK, sv. 9., f. 170).

Pismo fra Andriji Karačiću, kustosu o problemima naših osam do deset klerika koji se godišnje u Mađarskoj školuju – i prijedlozi...3.12.1872. (SK, sv. 10., f. 60-61).

Široki Brijeg: Pismo fra Andrije Šaravanje fra Luki Begiću o njegovu putu u Italiju, praćenju đaka, nekim dugovanjima (hrv. i lat.) 22.5.1874. (SK, sv. 10., f. 112-113).

Široki Brijeg: Fra Andrija Šaravanja podnosi opširnu relaciju doprinosa skupljenih za sjemenište od siječnja 1861. pa dalje: De seminario Hercegovinae. Relaciju podnosi fra Nikoli Šimoviću (lat.) 6.5.1874 (SK, sv. 10., f. 130-142)

Vukodo (Mostar): Pismo biskupa fra Paškala Buconjića fra Nikoli Šimoviću u kojem mu nabraja podijeljene ovlasti (lat.) 5.5.1880. (SK, sv. 13., f. 35)

Mostar: Biskup fra Paškal Buconjić daje fra Stjepanu Naletiliću vlast da može odriješivati od svih cenzura koje su pridržane biskupu, opominje ga da dobro prouči kako se treba tim služiti, da ne bi on sam upao u grijeh (lat.) 7.1.1881. (SK, sv. 13., f. 116)

4.3.7.4.

ACTA CAPITULARIA, POPIS

Arhiv Hercegovačke franj. Provincije, *Acta capitularia*, vol. 1, pp. 6-7: Kada su hercegovački franjevci napustili Kreševo, njihov redovnički poglavar od 20. siječnja 1844. do 18. rujna 1847. bio je biskup fra Rafo Barišić kako bosanskohercegovački vikar apostolski. Od 18. rujna do 9. studenog 1852. tu je dužnost nastavio biskup fra Rafo Barišić kao hercegovački vikar apostolski. Fra Petar Bakula to opisuje.

Široki Brijeg: Fra Petar Bakula, prvi tajnik Hercegovačke franjevačke kustodije, opisuje kako se odvija prvi njezin kapitul. 9. 11. 1852. (Arhiv Hercegovačke franj. Provincije, *Acta capitularia*, vol. 1, pp. 23-25)

Široki Brijeg: Fra Petar Bakula opisuje kapitul Kustodije nakon što je fra Andrija Karačić imenovan 5. lipnja 1855. i izvršio je svoju prvu vizitaciju. 1. 6. 1856. (Arhiv Hercegovačke franj. Provincije, *Acta capitularia*, vol. 1, pp. 63)

Široki Brijeg: Tajnik fra Anđeo Kraljević zabilježio redoviti sastanak Uprave Kustodije. 3. 5. 1857. (Arhiv Hercegovačke franj.

Provincije, *Acta capitularia*, vol. 1, pp. 82-83)

Široki Brijeg: Nakon što je fra Ilija Vidošević završio i drugo trogodište u službi kao kustod Hercegovačke franjevačke kustodije, generalni pohoditelj fra Nikola Kordić obišao je Kustodiju i za 23. travnja 1862. sazvaio kapitul na kojem raspravljalo i o školstvu u Kustodiji. 23. 4. 1862. (Arhiv Hercegovačke franj. Provincije, *Acta capitularia*, vol. 1, pp. 113-114; 121-122)

Široki Brijeg: Kustod fra Petar Kordić održao sastanak Kustodije te napravio potrebne izmjene osoblja. 25. 4. 1867. (Arhiv Hercegovačke franj. Provincije, *Acta capitularia*, vol. 1, pp. 155-157)

Široki Brijeg: Redovni kapitul Hercegovačke franjevačke kustodije pod predsjedanjem generalnog vizitatora fra Andrije Glavanovića, člana Bosanske franjevačke provincije. 28. 4. 1871. (Arhiv Hercegovačke franj. Provincije, *Acta capitularia*, vol. 1, pp. 181-183)

Široki Brijeg: Na kapitolu Hercegovačke franjevačke kustodije za novog kustoda izabran je fra Paškal Buconjić, župnik u Dri-
novcima. 31. 5. 1874. (Arhiv Hercegovačke franj. Provincije, *Acta capitularia*, vol. 1, pp. 185-188)

Široki Brijeg: Po odredbi Propagande od 3. listopada 1852. kustod Kustodije kao upravitelj Apostolskog vikarijata, nakon smrti fra Anđela Kraljevića, sazvaio je za 13. kolovoza 1879. generalnog vikara, definitore Kustodije i župnike Apstolskog vikarijata da izaberu trojicu koje će predložiti Propagandi da jednoga između njih izaberu za novog apostolskog vikara. 13. 8. 1879. (Arhiv Hercegovačke franj. Provincije, *Acta capitularia*, vol. 1, pp. 192-193)

Široki Brijeg: Izvanredni sastanak provincijale uprave budući

da se nije mogao održati redoviti kapitul zbog nepovoljnih prilika. 4. 5. 1882. (Arhiv Hercegovačke franj. Provincije, Acta capitularia, vol. 1, pp. 196-197)

Široki Brijeg: Na kapitolu Kustodije napravljene su neke izmjene u službama redovnika, što se vidi iz službenog popisa. 10. 5. 1883. (Arhiv Hercegovačke franj. Provincije, Acta capitularia, vol. 1, pp. 205-208)

Široki Brijeg: Na sastanku kustodijske uprave izvršene su potrebne promjene u raznim mjestima i službama u Kustodiji. Razmještaj osoblja vidi se iz objavljenog popisa. 7. 5. 1885. (Arhiv Hercegovačke franj. Provincije, Acta capitularia, vol. 1, pp. 324-328)

Široki Brijeg: Nakon što je fra Ivo Rodić, generalni pohoditelj, obavio pohod Kustodije, sazvaio je kapitul na kojem je izabrano novo starješinstvo Kustodije. 29. 4. 1886. (Arhiv Hercegovačke franj. provincije, Acta Capitularia, vol. 2, p. 9)

Široki Brijeg: Na kapitolu se raspravljalo o izgradnji samostana u Mostaru 30. 4. 1886.

(Arhiv Hercegovačke franj. provincije, Acta Capitularia, vol. 2, p. 11-12)

Široki Brijeg: Pod predsjedanjem fra Ilije Čavarovića održan je kapitul i izabrano je novo starješinstvo Hercegovačke franjevačke kustodije. 15. 5. 1889. (Arhiv Hercegovačke franj. provincije, Acta Capitularia, vol. 2, p. 77-78)

ZAKLJUČAK

Kako je već navedeno u Predgovoru, ova je knjiga stavila pred sebe više ciljeva: upoznavanje znanstvene i šire javnosti s latinitetom u BiH kao nedovoljno istraženim područjem koji čini nedjeljivi dio naše kulturne bašine, predstavljanje dijela rezultata višegodišnjih istraživanja njenih autora te posvetu pokojnim prof. dr. Pavlu Knezoviću i prof. ddr. Serafinu Hrkaću, koji su svoj život posvetili istraživanju latiniteta u BiH i budućim naraštajima ostavili nova znanja i spoznaje kao temelje za daljnja istraživanja. Pri tom se kao veliki izazov pokazala potreba za sistematičnim i sustavnim prikazom korpusa koji je u isto vrijeme i višeslojan, višeznačan i višefunkcionalan, koji u sebi sadrži jednaku količinu suprotnosti i sličnosti te kojeg čine djela bitno različite sadržajne i estetske vrijednosti. Taj izazov pokušao se premostiti dajući istovremeno i širok prikaz društveno-političkih događaja, sveobuhvatan pregled cjelukupnog korpusa te detaljnom analizom pojedinih dijelova (djela) korpusa.

Od navedenih dijela zgodno je u zaključnim razmatranjima istaknuti latinske gramatike kao primjer leksikografskih djela te

šematizme kao primjer djela „na rubu književnosti“, odnosno u kontekstu latiniteta BiH kao prozna djela koja su „najbliža književnim“.

Činjenica da su bosanskohercegovački franjevci tijekom 18. i 19. stoljeća pisali latinske gramatike, i to u teškim društvenim, političkim i materijalnim okolnostima, već sama po sebi izaziva nesvakidašnje poštovanje prema autorima i rezultatima njihova rada. Latinske gramatike bosanskohercegovačkih franjevaca pravi su pokazatelj njihovih nastojanja oko prosvjećivanja puka, njegove kulturne izgradnje te osnaživanja i vlastite svijesti i svijesti puka o važnosti obrazovanja. Latinskom su jeziku pritom dali važno mjesto i ključnu ulogu jer im je on bio spona i most prema europskoj razini znanja, i onoj njihova vremena i onoj iz daleke prošlosti. Danas se franjevačke latinske gramatike promatraju kao „tradicionalne“ i „stare“. Međutim, promatrajući općenito razvoj gramatičke misli u Hrvata, valja zaključiti da ona ni u jednom svom povijesnom segmentu (pa ni danas) nije inovativna, nego pokušava uhvatiti korak s razvojem lingvističke misli zapadnoga kulturnoga kruga te se epitet inovativnosti/neinovativnosti gramatika pokazuje bespredmetnim. U tom kontekstu znakovita je Grigelyjeva misao iznesena na samom početku trećeg sveska njegove gramatike (sintaksa): „Grammatici enim non sunt auctores, sed custodes, et commentarii tantum linguae Latinae.“ Zanemari li se današnje vrednovanje određenog djela prema tome koliko je inovativno, „stare“ se gramatike otkrivaju kao bogat izvor informacija o razvoju hrvatskog jezika i gramatičke misli te poimanja gramatičkih kategorija i pojmova. K tomu iz pravila se može zorno iščitati i položaj latinskog

jezika u sustavu školovanja na našim prostorima tijekom prošlih stoljeća. Detaljniji uvid u strukturu jedne od gramatika prikazan je upravo na jednoj rukopisnoj gramatici, gramatici fra Frane Ćorića.

Šematizmi, kao neka vrsta hibridnih historiografskih djela, u kojima se isprepleću različiti stilovi i strukture, dali su autorima prostor da djelo učine istovremeno i korisnim i zanimljivim i poučnim. Pregled šematizama sadrži i njihovu međusobnu usporedbu, što dopinosi cjelokupnom uvidu i u njihovu zajedničku svrhu i njihove pojedinačne specifičnosti.

Osim isticanja pojedinih djela latiniteta BiH po vrstu, odnosno žanru, vrijedno je i staviti naglasak na određeno razdoblje, i to razdoblje Hercegovačke kustodije, koje je usko vezano za sve ono što smatramo specifičnostima latiniteta Hercegovina u odnosu na latinitet BiH. Razdoblje od četiri desetljeća donijelo je mnogo promjena u vanjskoj i unutarnoj slici Hercegovine, ali unatoč burnim prilikama Hercegovačka kustodija iznjedrila je nekoliko latinista u čijem se izrazu mogu pronaći odjeci rimskih pisaca. Sva djela latinista Hercegovačke kustodije mogu se podjeliti na književno-znanstvena djela i administrativne spise. Detaljnija analiza književno-znanstvenih djela pokazala je da je latinsko stvaralaštvo u Hercegovini za vrijeme Kustodije bilo uglavnom kompilatorsko, a da je svrha nastajanja bila utilitarna. Među analiziranim djelima najzanimljivije je pitanje hibridnog oblika šematizama, pri čemu je mijena žanra unutar tih djela ono po čemu ti naizgled suhoparni administrativni podatci dobivaju svoju posebnost. Tako se za Bakulin šematizam prije može reći da je putopis, dok se za Kraljevićev, Šimovićev pa čak i Mikulićev može reći da pripadaju historiograf-

skim djelima. Da je Hercegovačka kustodija bila produktivna i u drugim područjima, svjedoče gramatike fra Anđela Kraljevića i fra Franje Ćorića te Rhetorica fra Martina Mikulića. Među svim ovim djelima zasebnu skupinu čine teološke teze, koje nisu bile namjenjene široj publici, ali svjedoče i o razini poznavanja latinskog jezika i o prisutnoj polivalentnosti tog jezika Hercegovačkoj kustodiji.

Iako se djela latiniteta Bosne i Hercegovine ne mogu stilom mjeriti s hrvatskim ili europskim latinitetom, ona su nezaobilazna pri svakom ozbiljnijem proučavanju bosanskohercegovačke pisane baštine, a za tu samu baštinu su neprocjenjiva.

LITERATURA

AFH - Acta Franciscana Hercegovinae (2003), sv. III, 1850.-1892. (priredio Bazilije Pandžić), Ziral, Mostar-Zagreb.

Alilović, Ivan (1986), Biobibliografija hrvatskih pisaca Bosne i Hercegovine do god. 1918., Kršćanska sadašnjost, Zagreb.

Alvares, Emanuel (1572) De institutione grammatica libri tres, Venetiis

Babić, Toma (1745) Prima gramaticae institutio pro tyronibus Illyricis accomodata a p. f. Thoma Babych a Velim. In hac secunda impressione clarior et diffusior. Venetiis, Apud Josephum Corona

Bakula, Petar (1867), Schematismus topographico-historicus Custodiae provincialis et Vicariatus apostolici in Hercegovina pro anno Domini 1867., Typis Antonii Zannoni, Split

Bakula, Petar (1873), Schematismus topographico-historicus Vicariatus apostolici et Custodiae provincialis franciscano-missionariae in Hercegovina pro anno Domini 1873., Typis Missionis Cathol. in Hercegovina, Mostar.

Bakula, Petar (1970), Hercegovina prije sto godina ili Topografsko-historijski šematizam Franjevačke kustodije i Apostolskog vikarijata u Hercegovini za godinu Gospodnju 1867., (s latinskog originala iz godine 1867. preveo dr. fra Vencel Kosir), Hercegov-

ački franjevci, Mostar.

Bakula, Petar (2016), Topografsko-historijski šematizam Apostolskoga vikarijata i Franjevačke misijske kustodije u Hercegovini za godinu Gospodnju 1873., RECIPE, knj. 18, Hercegovačka franjevačka provincija uznesenja BDM, Franjevačka knjižnica Mostar, Fram-Ziral, Mostar.

Barišić, Rudolf (2013), „Petar Bakula kao pisac Acta Capitularia“, u: Zbornik o Petru Bakuli (ur. Pavao Knezović i Marko Jerković), Knjižnica Tihi pregaoci, knj. 11, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 463-473.

Basler, Đuro (1982), Grčko-latinska pismenost, u: Pisana riječ u Bosni i Hercegovini (od najstarijih vremena do 1918. godine) – the written word in Bosnia and Herzegovina (from earliest time up to 1918), ur. Alija Isaković i Milosav Popadić, Sarajevo: „Veselin Masleša“, 1982., 37-48.

Beljan, Iva (2011), Pripovijedanje povijesti, ljetopisi bosanskih franjevaca iz 18. stoljeća, Synopsis, Zagreb-Sarajevo.

Beljan Kovačić, Iva (2016), Starija hrvatska književnost u BiH u književnopovijesnim istraživanjima, Reči: časopis za jezik, književnost i kulturu, br. 9, 58-72.

Beljan, Iva (2011), Pripovijedanje povijesti, ljetopisi bosanskih franjevaca iz 18. stoljeća, Synopsis, Zagreb-Sarajevo.

Beljan, Iva (2014). Na rubu književnosti: rasprave o hrvatskim piscima u BiH. Synopsis, Zagreb – Sarajevo.

Boban, Luciana (2017), Latinske gramatike i bosanskohercegovački franjevci, Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru i Institut za latinitet BiH, Mostar.

Boban, Luciana; Grubeša, Josip (2013), „Prvi i/ili jedini Baulin šematizam“, u: Zbornik o Petru Bakuli, (ur. Pavao Knezović i Marko Jerković), Knjižnica Tihi pregaoci, knjiga 11, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2013., 181.-198.

Bojanovski, Ivo (1988), Bosna i Hercegovina u antičko doba Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 6., Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, knjiga LXII, Sarajevo

Brković, Milko (2002), Srednjovjekovna Bosna i Hum – identitet i kontinuitet, Crkva na kamenu, Mostar.

Buconjić, Paškal (1858), Theses polemicae de Sacramentis in genere, excudebat Dominicus Taddei, praefecturae urbis typographus, Ferrariae.

Cicero, Marcus Tullius, De Natura Deorum

[<http://www.thelatinlibrary.com/cicero/nd2.shtml#20>] (7. ožujka 2022.)

Cicero, Marcus Tullius, Epistulae ad Familiares, [<http://www.thelatinlibrary.com/cicero/fam12.shtml>] (17. lipnja 2021.)

Conley, Thomas M. (1990), Rhetoric in the European tradition, The University of Chicago Press, Chicago – London.

Croatiae auctores Latini bibliotheca electronica: <http://croala.ffzg.unizg.hr/> (12. listopada 2019.)

Curtius, Ernest Robert (1971), Europska književnost i latinsko srednjovjekovlje, preveo: Stjepan Markuš, Matica Hrvatska, Zagreb.

de Colonia, Dominico (1723), De arte Rhetorica libri quinque lectissimis veterum auctorum aetatis aureae perpetuisque exemplis illustrati, Coloniae Agrippinae, sumptib. Wilhelmi Metternich, Bibliopolae, Sub Signo Gryphi Anno MDCCXXIII.

Demo, Šime; Knezović, Pavao (2007), Čerigajski anđeo, Hercegov-
ačka franjevačka provincija Uznesenja Blažene Djevice Marije –
Franjevačka knjižnica Mostar, RECIPE, Knjiga 1., Mostar.

Demo, Šime (2007) „Petar Krstitelj Bačić i i učenje latinske grama-
tike“, Zbornik o Petru Krstitelju Bačiću, Hrvatski studiji Sveučilišta
u Zagrebu, Zagreb, str. 279-288.

Dragičević, Pavo (1919), „Osnutak i razvoj današnje franjevačke
gimnazije na Širokom Brijegu“, u: Prvi izvještaj Franjevačke velike
gimnazije na Širokom Brijegu objavljen na kraju škol. god. 1918.-
1919., Hrvatska tiskara franjevačke provincije, Mostar, 3-8.

Dragičević, Pavao (1923), „O. fra Martin Mikulić (1841.-1912)“, u:
Hrvatska duša-Almanah hrvatskih katoličkih svećenika, 2. knjiga,
Zagreb.

Dukat, Vladoje (1908): Hrvatske prerade Grigelyjevih „Institu-
tiones Grammaticae“, Tisak dioničke tiskare, Zagreb

Dukat, Vladoje (1908), „Hrvatske preradbe Grigelyevih 'Institu-
tiones Grammaticae'“, u:: Rad Jugoslavenske akademije znanosti
i umjetnosti. Razredi filologičko-historički i filosofičko-juridički,
knj. 69, Zagreb.

Epigraphik-Datenbank Clauss/Slaby ([http://compute-in.ku-eichs-
taet.de:8888/pls/epigr/epigraphik_de](http://compute-in.ku-eichs-
taet.de:8888/pls/epigr/epigraphik_de)). (2. veljače 2022.)

Epigraphische Datenbank Heidelberg ([http://www.uni-heidelberg.
de/institute/sonst/adw/edh/](http://www.uni-heidelberg.
de/institute/sonst/adw/edh/)). (2. veljače 2022.)

Galić Bešker, Irena (2010), Latinsko prigodno pjesništvo sjeverne
Hrvatske u 19. stoljeću: fond prigodnica u Nacionalnoj i sveučilišnoj
knjižnici, doktorska disertacija, Zagreb.

Gellius, Aulus (1842), Noctes Atticae, vol. II, Gottingae apud Vand-

enhoeck et Ruprecht.

Glavaš, Radoslav (1889), *Theses theologicae-De gratia*, Typis Santucci, Perusium.

Glavaš, Radoslav (1897), *Spomenica pedesetogodišnjice Hercegov-ačke franjevačke redodržave*, Štamparija Pacher i Kisića, Mostar.

HFBL - Hrvatski franjevački biografski leksikon (2010), ur. Hoško, Franjo Emanuel; Čošković, Pejo; Kapitanović, Vicko, Leksikografski zavoda Miroslav Krleža, Zagreb.

Gortan, Veljko – Vratović, Vladimir (1969.), *Pet stoljeća hrvatske književnosti: Hrvatski latinisti – Croatici auctores qui Latine scripserunt* (sv. I i II), Matica hrvatska, Zagreb.

Gracić, Franjo (1795), *Sacerdotis viatoris analysis theorico-practica de viribus febriferi, pestiferi atque serpentini, de plerisque aliis morbis eorumque praecipuis antidotis et aliis quibusdam miscelibus*, 1795. Patavii superiorum permissu

Grigely, Jozsef (1808), *Institutiones Grammaticae in usum scholarum grammaticarum regni Hungariae et adnexarum provinciarum*, Budae

Grigely, Jozsef (1841), *Institutiones Grammaticae in usum scholarum grammaticarum regni Hungariae et adnexarum provinciarum*, pars I, Budae

Hoško, Emanuel (2009), *Gramatičke škole Bosne Srebrene u Šitovićevo vrijeme*, u: *Zbornik radova sa znanstvenoga skupa „Lovro Šitović i njegovo doba“*, Šibenik-Skradin, 47-63

Hrkać, Serafin (2000), *RHETORICA Ad annum accommodata Diligentia P. Martini Mikulić magistri novitiorum in Conventu Široki-brig 1867.*, Mostar

Hrkać, Serafin; Knezović, Pavao (2009), „Latinisti hercegovačke franjevačke provincije“, u: *Franjevci i Hercegovina* (ur. Robert Jolić), FRAM-ZIRAL, Mostar.

Ivić, Kazimir (1943), *Srednjoškolsko obrazovanje u bosanskoj provinciji i Franjevačka kl. gimnazija u Visokom*, u: *Kalendar sv. Ante*, god. 18., Sarajevo, 109-111

Jurin, Josip (1793), *Grammatica Illyricae juventuti Latino, Italoquae sermone instruendae accomodata* (studio ac labore patris Josephi Giurini Venetiis MDCCXCIII), Apud Andream Santini

Janson, Tore (1964), *Latin Prose Prefaces. Studies in Literary Conventions*. Almqvist & Wiksell, Stockholm.

Jelenić, Julijan (1915), *Kultura i bosanski franjevci*, 2. svezak (1780-1878), Prva hrvatska tiskara Kramarić i M. Raguz, Sarajevo.

Jolić, Robert (2011), *Leksikon hercegovačkih franjevaca*, Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja BDM, Mostar.

Jolić, Robert (2012), „Životopis fra Nikole Šimovića (1839.-1912.)“, *Fra Nikola Šimović-poglavar i graditelj*, RECIPE, Mostar, 40.-88.

Katičić, Radoslav (1998), *Litterarum studia – književnost i naobrazba ranog hrvatskog srednjovjekovlja*, Matica hrvatska, Zagreb.

Katnić - Bakaršić, Marina (1999): *Lingvistička stilistika*, Budapest, >>rss.archives.ceu.hu/archive/00001017/01/18.pdf<<

Knezović, Pavao; Ostojić, Jelena (2012), „Latinska djela fra Nikole Šimovića“, u: *Nikola Šimović- poglavar i graditelj*, RECIPE, Mostar, 165-177.

Knezović, Pavao (2000), „Duvanjski kraj u franjevačkim šematizmima“, u: *Duvanjski zbornik*, (ur. Jure Krišto), Hrvatski institut za povijest-Zajednica Duvnjaka Tomislavgrad-Naša ognjišta, Za-

greb-Tomislavgrad, 195-212.

Knezović, Pavao (2007), „Antičko i Glas Hercegovca“, u: Hum – časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru, br. 2, FRAM ZIRAL, Mostar.

Knezović, Pavao (2009), „Razvoj franjevačkog srednjeg školstva u Hercegovini“, u: Franjevci i Hercegovina (ur. Robert Jolić), FRAM-ZIRAL, Mostar.

Knezović, Pavao (2013, a), „Polivalentnost latinskog jezika u Bosni i Hercegovini“, u: Kroatologija, vol. 4, no. 1-2, 24-55.

Knezović, Pavao (2013, b), „Bakulina trojezičnost“, u: Zbornik o Petru Bakuli (ur. Pavao Knezović i Marko Jerković), Knjižnica Tihi pregaoci, knj.11, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 39-74.

Knezović, Pavao; Demo, Šime (2011), „Latinitet u Hercegovini prije 1852.“, u: Hum i Hercegovina kroz povijest, zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Mostaru 5. i 6. studenog 2009. (urednik: Ivan Lučić), Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 601-626.

Korać, Dijana (2007), Franjevci i njihovi samostani u Humu, vol 31, br. 60, 17-33.

Krešić, Katica (2019), „O rukopisu latinske gramatike fra Franje Ćorića“, Mostariensia, god. 23, br. 2

Kraljević, Anđeo (1863), Grammatica Latino-Illyrica (sabrao i protomačio [sic!] fra Angeo Kraljević za mladež Ercegovacku. U Rimu tiskom skupa razširenja viere MDCCCLXIII.)

Kraljević, Anđeo (2007), Schematismus missionariae neoerectae Custodiae Hercegoviensis fratrum minorum regularis observan-

tiae pro anno Domini MDCCCLIII, Rachusii, Typis P.Franc. Martechini (reprint, na hrvatski preveo Šime Demo), u: Demo-Knezović, (2007), Čerigajski anđeo, Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja Blažene Djevice Marije – Franjevačka knjižnica Mostar, RECIPE, Knjiga 1., Mostar, 45-94.

Lalich, fr. Ludovicus (2007), Dictionarium Latino-Italico-Illyricum, priredio Serafin Hrkać, Matica hrvatska Grude i Institut za latinitet, Grude.

Lekić, Ilija; Radmilović, Danijel (1862), Theses theologicae - De Re Sacamentaria, ex typographia Tiberina, Romae.

Lukenda, Marko (2001): „Leksik i sintaksa putopisa fra Ivana Franje Jukića (1818.-1857.)“, u: Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Vol. 27 No. 1, Zagreb, 177-189.

Majić, Ante (1913), „+O. fra Radoslav Glavaš“, Kršćanska obitelj, 14, br. 9, Tisak Hrvatske dioničke tiskare, Mostar.

Mandić, Dominik (1933), Schematismus almae missionariae provinciae Ordinis fratrum minorum in Hercegovina ad annum iubilarem Christi Redemptoris 1933., Sarajevi, typis typographiae “Bosanska pošta“.

Mandić, Dominik (2009a), „Sv. Venancij ili sv. Dujam prvi biskup i osnivatelj Solinsko-Splitske biskupije?“ u: Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti - De Croatorum historia antiqua. Prvo domovinsko prošireno izdanje. Mile Pešorda, ur. Zagreb: Naklada Hrvoje, str. 29-47.

Mandić, Dominik (2009b), „Herceg Bosna i Hrvatska – prigodom 500-godišnjice pada Bosne (1463.-1963.)“ u: Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti - De Croatorum historia antiqua. Prvo

domovinsko prošireno izdanje. Mile Pešorda, ur. Zagreb: Naklada Hrvoje, str. 522-561.

Matković, Jacobus (1887), *Schematismus almae missionariae provinciae Bosnae Argentinae ordinis minorum S. p. Francisci regularis observantiae concinnatus anno Domini 1887*. Sarajevo.

Marić, Ante (2011), *Franjevačka klasična gimanzija na Širokom Brijegu od 1844. do šk.god. 1917./19.*, Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja Blažene Djevice Marije – Franjevačka knjižnica Mostar, RECIPE 8, knjiga 1, Mostar.

Marijanović, Stjepan (1822) *Institutiones grammaticae latinae idiomate illyrico propositae ac ad usum iuventutis Provinciae Bosnae Argentinae compilatae*, Split.

Marijanović, Stjepan (1823) *Syntaxis linguae latinae iuventuti Provinciae Bosnae Argentinae accommodata*, Venecija.

Meyer, Michel; Carrilho, Manuel Maria; Timmermans, Benoit (2008), *Povijest retorike od Grka do naših dana*, (uredio Michel Meyer, s francuskog prevela Vanda Mikšić), Disput, Zagreb.

Mijatović, Anđelko (1973), „Fra Martin Mikulić“, u: *Dobri Pastir kalendar za godinu 1974*, ur. Karin, Karlo, Udruženje katoličkih svećenika Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 158-162.

Mikulić, Martin (2003), *Hercegovina 1903. – Šematizam franjevačke provincije*, (s latinskog preveli Šime Demo i Pavao Knezović, uvod i bilješke napisao Pavao Knezović), Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja BDM, Mostar.

Mikulić, Martin (1882), *Schematismus almae Custodiae provincialis Sanctissimae assumptionis B. M. V. in Hercegovina fratrum mi-*

norum observantium S. Francisci ad annum Christi MDCCCLXXX-II., Typis Dom Francisci Milićević, Mostarini.

Mikulić, Martin (2000), Rhetorica, priredio Serafin Hrkać, Pedagoški fakultet, Sveučilišta u Mostaru, Mostar.

Nikić, Andrija (1980): Fra Radoslav Glavaš – život i povijesna djela, Mala knjižnica >> Brata Franje <<, knjiga 3, Mostar.

Oraić-Tolić, Dubravka (1990): Teorija citatnosti, GZH, Zagreb.

Ostojić, Jelena (2013), „Grafijske i morfološke osobitosti sročnih atributa u Bakulinu Šematizmu“, u: Zbornik o Petru Bakuli, (ur. Pavao Knezović i Marko Jerković), Knjižnica Tihi pregaoci, knjiga 11, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 313-324.

Pandžić, S. Bazilije (2001), Hercegovački franjevci. Sedam stoljeća s narodom, Ziral, Mostar – Zagreb .

Pavec, Ivan (1881), Latinska slovnica, troškom i nakladom Kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljske vlade, Zagreb.

Pavić, Stjepan (1983), Pregled latinskih gramatika bosanskih franjevaca, u: Franjevačka klasična gimnazija u Visokom 1882-1982, Visoko, Franjevačka klasična gimnazija u Visokom, 78-98

Pavić, Stjepan (2015), Latinske pjesme bosanskih franjevaca, Synopsis, Sarajevo-Zagreb.

Puratić, Željko (1974), Iz latiniteta Hrvata u Bosni. Vlastito izdanje. Sarajevo.

Puratić, Željko (1979), „Nekoliko primjera iz latiniteta u Bosni i Hercegovini“, Živa antika XXIX, I, 157-165.

Puratić, Željko (1986), „Iz hrvatskog latiniteta u Bosni“, Latina et Graeca, 27, 104-107.

Pavić, Stjepan (2002), „Latinsko pjesništvo bosanskih franjevaca“,

u: Republika, god. LVIII, 7-9, 141-150.

Petrović, Leo (1938), „Prva hrvatska tiskara u BiH“, u: Napredak - hrvatski narodni kalendar za 1938., 28, Sarajevo, 57-70.

Petrović, Leo (1939), „Život i rad fra Petra Bakule (1816.-1873.)“, u: Stopama otaca – almanah hercegovačke franjev. omladine, 5, Mostar, 34-47.

Prelog, Milan (s. a.), Povijest Bosne u doba osmanlijske vlasti, II. dio(1739.-1878.), 2. sv., Naklada J. Studničke i druga, Sarajevo.

Quintilianus, Marcus Fabius, Institutio oratoria liber secundus [http://www.thelatinlibrary.com/quintilian/quintilian.institutio2.shtml] (29. svibnja 2121.)

Sikirić Assouline, Zvezdana (2009), „Latinitet u hrvatskom društvu prve polovice 19. stoljeća“, u: Radovi Zavoda za hrvatsku povijest, vol. 41, no. 1, 257-265.

Stepanić, Gorana (2003), „Marulićevi latinski paratekstovi“, u: Colloquia Maruliana, vol.12, 59-72.

Šarac, Ivica (2009), „Hrvatstvo i jugoslavenstvo među hercegovačkim franjevcima do 1918. godine“, u: Franjevci i Hercegovina (ur. Robert Jolić), FRAM-ZIRAL, Mostar.

Šimović, Nikola (1889), Schematismus almae Custodiae provincialis Sanctissimae assumptionis B. V. Mariae in Hercegovina Ordinis minorum observantium ad annum Christi MDCCCLXXXIX, Velocibus typis D. Franc. Miličević, Mandetrii.

Šimović, Nikola (2012), „Šematizam mile Kustodije presvetog Uznesenja Blažene Djevice Marije u Hercegovini Reda Manje braće opservata za godinu Gospodnju 1889.“, u: Fra Nikola Šimović-poglavar i graditelj (na hrvatski preveo Pavao Knezović), Hercegovač-

ka franjevačka provincija Uznesenja Blažene Djevice Marije – Franjevačka knjižnica Mostar, RECIPE, Knjiga 12., Mostar, 277-306.

Šitović, Lovro (1713), *Grammatica latino-illyrica. Ex Emmanuelis aliorumque approbatorum libris juventuti Illyricae studiose accommodata a patre f. Laurentio de Gliubuschi, Venetiis,*

Typis Anton. Bartoli (reprint I. izdanja: *Grammatica latino-illyrica a patre f. Laurentio de Gliubuschi, Zagrabiae & Saraevi MMV*)

Vego, Marko (1962), *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine - Recueil des inscriptions medievales de Bosnie-Herzegovine*, L, Zemaljski muzej, Sarajevo.

Vego, Marko (1970), *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine - Recueil des inscriptions medievales de Bosnie-Herzegovine*, IV., Zemaljski muzej, Sarajevo.

Zirdum, Andrija (1978), "Život i zdravstvena djelatnost Franje Gracića (1740-1799)", *Nova et vetera*, god. 28., Sarajevo, str. 227-237.

Zirdum, Andrija (1983): *Osnovna i srednja izobrazba franjevaca Bosne Srebrene od 1882. godine*, u: *Franjevačka klasična gimnazija u Visokom 1882-1982*, Visoko, *Franjevačka klasična gimnazija u Visokom*, 22-30

Zirdum, Andrija (2007) *Povijest kršćanstva u Bosni i Hercegovini*, Slovoznak, Plehan.

Zovko, Marijan (1861), *De Ordine et de matrimonio*, Apud Camillum Tosoni, Viterbii.

PRES